

ISSN 2707-1383 (Print)
ISSN 2707-1391 (Online)

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

ВІСНИК ІСТОРІЧНИЙ ВОЄННО-

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2 2025
(56)

ISSN 2707-1383 (Print)

ISSN 2707-1391 (Online)

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

ВОЄННО-ІСТОРИЧНИЙ ВІСНИК

2(56) / 2025

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Рекомендовано
до друку Вченою радою Національного університету оборони України.
Протокол № 6 від 19 травня 2025 року

Київ — 2025

Воєнно-історичний вісник: Збірник наукових праць Національного університету оборони України. — К.: НУОУ, 2025. — Вип. 2(56). — 152 с.

РЕДАКЦІЯ:

Ведєнєєв Д. В. (*головний редактор*), доктор історичних наук, професор
Сидоров С. В. (*науковий редактор*), доктор історичних наук, професор
Пашкова О. О. (*відповідальний секретар*), кандидат історичних наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Карпов В. В., доктор історичних наук, професор
Лисенко О. Є., доктор історичних наук, професор
Машталір В. В., доктор історичних наук, професор
Потильчак О. В., доктор історичних наук, професор
Чайковський А. С., доктор історичних наук, професор
Бінар Алеш, PhD., Associate Professor (Чеська Республіка)
Сегеда С. П., доктор історичних наук, професор
Чорний В. С., доктор філософських наук, професор
Грицюк В. М., доктор історичних наук, професор
Павловська С. В., кандидат історичних наук, старший дослідник
Болтрик Ю. В., кандидат історичних наук, доцент
Пилявець Р. І., кандидат історичних наук, доцент
Трофимович Л. В., кандидат історичних наук, доцент
Гребенюк М. В., кандидат історичних наук, доцент
Перга Ю. М., кандидат історичних наук, доцент

Засновник — Національний університет оборони України

Виходить — 4 рази на рік

Журнал внесено до Реєстру суб'єктів у сфері медіа рішенням Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення від 31.10.2023 № 1214 та присвоєно ідентифікатор медіа R30-01598.

Рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України збірник включений до Переліку наукових фахових видань України категорія «Б» (наказ від 2 липня 2020 року № 886)

Вид видання — збірник наукових праць

Сфера розповсюдження — загальнодержавна

Адреса редакції:

Київ-49, Повітрофлотський проспект, 28

Телефон для довідок: 271-09-47, 21-447

© Національний університет оборони України, 2025

© «Воєнно-історичний вісник», 2025

ЗМІСТ

СТОРІНКАМИ ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Лисенко О., Грицюк В., Сегеда С. УКРАЇНА Й ОБ'ЄДНАНІ НАЦІЇ У БОРОТБІ ПРОТИ НАЦИЗМУ І ФАШИЗМУ	5
Binar A. CZECHOSLOVAK MOBILISATION OF 1938.	21
Автушенко І., Автушенко О. НОВИЙ ПОГЛЯД НА ПЕРЕБІГ ХАРКІВСЬКОЇ ОПЕРАЦІЇ НАВЕСНІ 1942 РОКУ	33
Макаров В., Печенюк І., Фурман І. НОРМАНДСЬКА ДЕСАНТНА ОПЕРАЦІЯ 1944 РОКУ: ДО 80-РІЧЧЯ ВІДКРИТТЯ ДРУГОГО ФРОНТУ В ЄВРОПІ	41

РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВОЇ ТЕХНІКИ ТА ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ДУМКИ

Харук А. «ПОЖЕЖНА КОМАНДА» ЛЮФТВАФФЕ У БОЯХ НАД УКРАЇНОЮ: БОЙОВІ ДІЇ ШТУРМОВИКІВ HS 129	56
--	----

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ФРОНТ: ВИТОКИ І СУЧАСНІСТЬ

Kutska O., Kmin A., Shcheglov A. SOVIET SPECIAL PROPAGANDA DURING WORLD WAR II: STRUCTURE, TECHNICAL MEANS AND ACTIVITIES	64
Сидоров С. ОБМАН СТРАТЕГІЧНОГО МАСШТАБУ – 80 РОКІВ СПЕЦІАЛЬНІЙ ДЕЗІНФОРМАЦІЙНІЙ ОПЕРАЦІЇ ІЗ МІСТИФІКАЦІЇ ТА ОБМАНУ ПРОТИВНИКА «БОДІГАРД»	76

З ІСТОРІЇ СПЕЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ

Веденєєв Д. ОПЕРАТИВНО-БОЙОВА ДІЯЛЬНІСТЬ СПЕЦІАЛЬНИХ ФОРМУВАНЬ ЯК ЧИННИК ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ТА КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ ВІД ГІТЛЕРІВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ: ДОКУМЕНТИ ГАЛУЗЕВОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ	89
Vyhlídal M. A CTIVITIES OF THE CZECHOSLOVAK MILITARY INTELLIGENCE SERVICE IN CARPATHIAN RUTHENIA INVESTIGATION CENTRE FOR CARPATHIAN RUTHENIA (PÁTRACÍ STŘEDISKO PRO PODKARPATSKOU RUS) IN THE CRISIS YEARS 1938/1939	122

РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ І НАУКИ

Талаур С., Покотило О., Гданов І. ОРГАНІЗАЦІЯ ВОЄННО-ІСТОРИЧНОЇ РОБОТИ В ХОДІ ПІДГОТОВКИ ТА ВЕДЕННЯ ОПЕРАЦІЇ ОПЕРАТИВНОГО УГРУПОВАННЯ ВІЙСЬК	133
--	-----

ДУМКА РЕЦЕНЗЕНТА

Сидоров С., Пилявець Р. ТРАГЕДІЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ: НОВЕ НАУКОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ (РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ)	141
Вимоги до оформлення статті	144

CONTENT

HISTORY OF THE SECOND WORLD WAR

Lysenko O., Hrytsiuk V., Seheda S. UKRAINE AND THE UNITED NATIONS IN THE FIGHT AGAINST NAZISM AND FASCISM	5
Binar A. CZECHOSLOVAK MOBILISATION OF 1938.	21
Avtushenko I., Avtushenko O. NEW APPROACH AT KHARKIV OPERATION PROGRESS IN THE SPRING OF 1942.	33
Makarov V., Pecheniuk I., Furman I. THE NORMANDY AMPHIBIOUS OPERATION OF 1944: ON THE 80TH ANNIVERSARY OF THE OPENING OF THE SECOND FRONT IN EUROPE	41

DEVELOPMENT OF MILITARY EQUIPMENT AND MILITARY-TECHNICAL THOUGHT

Kharuk A. LUFTWAFFE “FIRE TEAM” IN THE BATTLE OVER UKRAINE: COMBAT OPERATIONS OF HS 129 STORM FIGHTERS.	56
--	----

INFORMATION FRONT: ORIGINS AND MODERNITY

Kutska O., Kmin A., Shcheglov A. SOVIET SPECIAL PROPAGANDA DURING WORLD WAR II: STRUCTURE, TECHNICAL MEANS AND ACTIVITIES.	64
Sydorov S. DECEPTION ON A STRATEGIC SCALE – 80 YEARS OF THE SPECIAL DISINFORMATION OPERATION OF MYSTIFICATION AND DECEPTION OF THE ENEMY “BODYGUARD”	76

FROM THE HISTORY OF SPECIAL SERVICES

Viedienieiev D. OPERATIONAL AND COMBAT ACTIVITIES OF SPECIAL FORMATIONS AS A FACTOR IN THE LIBERATION OF UKRAINE AND THE COUNTRIES OF EASTERN EUROPE FROM HITLER’S OCCUPATION: DOCUMENTS OF THE SECTORAL STATE ARCHIVE OF THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE.	89
Vyhliđal M. ACTIVITIES OF THE CZECHOSLOVAK MILITARY INTELLIGENCE SERVICE IN CARPATHIAN RUTHENIA INVESTIGATION CENTRE FOR CARPATHIAN RUTHENIA (PÁTRACÍ STŘEDISKO PRO PODKARPATSKOU RUS) IN THE CRISIS YEARS 1938/1939.	122

DEVELOPMENT OF MILITARY EDUCATION AND SCIENCE

Talaur S., Pokotylo O., Hdanov I. ORGANIZATION OF MILITARY-HISTORICAL WORK DURING THE PREPARATION AND CONDUCT OF THE OPERATION OF THE OPERATIONAL GROUPING OF TROOPS.	133
--	-----

REVIEWER’S OPINION

Sydorov S., Pyliavets R. THE TRAGEDY OF PRISONERS OF WAR IN THE SECOND WORLD WAR: A NEW STUDY (REVIEW).	141
REQUIREMENTS FOR MANUSCRIPTS	144

УДК 355.48:323.1.019.5](477)“1939/1945”

DOI: 10.33099/2707-1383-2025-56-2-5-20

Олександр ЛИСЕНКО

член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>
Електронна пошта: ukr2ww@ukr.net

Валерій ГРИЦЮК

доктор історичних наук, професор
Національний університет оборони України
(Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9877-1900>
Електронна пошта: skifwo@email.ua

Сергій СЕГЕДА

доктор історичних наук, професор
Національний університет оборони України
(Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7763-1324>
Електронна пошта: voyen_ist@ukr.net

УКРАЇНА Й ОБ'ЄДНАНІ НАЦІЇ У БОРОТБІ ПРОТИ НАЦИЗМУ І ФАШИЗМУ

При підготовці матеріалів автори прагнули привернути увагу не лише вітчизняного читача, а й донести до міжнародної аудиторії достовірну наукову інформацію про долю України у Другій світовій війні. Автори поставили за мету з'ясувати місце українського чинника у глобальному протистоянні середини ХХ ст. та внесок українського народу у перемогу Об'єднаних Націй над блоком Осі, у результаті чого Україна поряд із іншими націями (незалежними державами) стала співзасновником ООН.

Методологічне підґрунтя дослідження спирається на теоретичні напрацювання визнаних представників сучасної соціогуманітаристики та воєнної науки, усталений у науковому дискурсі термінологічний апарат і міждисциплінарні прийоми наукового пізнання. Наукову новизну матеріалу визначають авторські підходи до оцінювання внеску України у боротьбу проти нацизму і фашизму, об'єктивним визнанням якого стало надання їй статусу члена-засновника Організації Об'єднаних Націй.

У період Другої світової війни територія України стала епіцентром протистояння між нацистською Німеччиною і Радянським Союзом. Силою обставин українці опинилися у різних воюючих таборах, хоча більшість комбатантів служила у Червоній армії. Через бойові дії, окупаційний режим, депортації та геноцид Україна зазнала значних людських і матеріальних втрат, наслідки яких відчувалися в усі повоєнні десятиліття. Конструюванню обрисів майбутнього повоєнного устрою лідерами «великої трійки» сприяло визнання ними значного внеску народу України у переможне завершення війни. Незважаючи на те, що в основі геополітичних стратегій переможців, особливо Й. Сталіна, лежало прагнення зміцнити свої позиції у світі, представлення України як повноправного члена міжнародного співтовариства (хай почасти і формально) варто трактувати як акт історичної справедливості. Вказаний факт дезавує псевдоісторичні путінські ремінісценції про ексклюзивну роль росії у завершенні війни та сприяє деконструкції радянсько-російського міфу про «велику вітчизняну війну» і пов'язаних із ним мнемонічних практик «победобесія».

Ключові слова: Друга світова війна, держави Осі, Союзники, Об'єднані Нації, антигітлерівська коаліція, Україна, завершальний період війни, перемога над нацизмом і фашизмом, науковий дискурс.

Постановка проблеми. Чергова ювілейна дата – 80-та річниця завершення Другої світової війни у Європі – позначена насиченням інформаційного простору матеріалами, автори яких намагаються порушити широку номенклатуру проблем воєнного, політичного, соціогуманітарного порядку. Частина дослідників і публіцистів розглядають їх в історіософській площині, а також у теоретико-концептуальному дискурсі. Інші науковці продовжують пошук глибинних сенсів війни та її пролонгованих у часі наслідків, приєднуючи їх до сучасного російсько-українського протистояння. Кожна така спроба збагачує наше знання про події 80-літньої давнини, дає підстави для перегляду застарілих схем та формування нових смислових побудов, уможливорює глибше пояснення феноменології війни загалом та вітчизняної історії зокрема. Ще однією спонукальною мотивацією до дискусій є педальований російською пропагандою міф «победобесія», що став одним із важливих інструментів гібридної війни російської федерації проти України.

Аналіз досліджень і публікацій. Українські сюжети, пов'язані з Другою світовою війною, у радянський період традиційно розглядалися крізь призму участі України у «великій вітчизняній війні» СРСР. Тема «Перемоги» стала однією з центральних, стрижневих конструктів радянської ідеології і пропаганди. Напрацювання радянських істориків у цій тематичній ніші акумулювали підсумкові багатотомні видання, виконані саме у такому концептуальному руслі: «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945» у 6 томах (1960–1965), «История второй мировой войны 1939–1945» у 12 томах (1973–1982), «Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.» у 3 томах (1975).

Після краху Радянського Союзу та здобуття Україною незалежності розгорнулися пошуки україноцентричної версії Другої світової війни, що апоріє мала деконструювати радянський міф «великої вітчизняної». Однак до певного часу частина вітчизняних істориків спрямовувала свої зусилля на те, аби показати місце України у радянській версії війни (Герасимов, І.О. (ред.). 2000; Панченко, П. П. (ред.). 2005). Водночас нові підходи позначили основні маркери подолання радянської версії (Муковський, І. Т. & Лисенко, О. Є. 1996; Коваль, М. В. 1999). Вони непросто пробивали собі дорогу і визнання через протидію підконтрольних проросійським лівим політичним силам ветеранських та інших громадських

організацій. І лише після подій 2014 р. україноцентричний концепт здобув беззаперечно домінуючі позиції. З того часу переосмислення історії Другої світової війни на ділянці українського історичного та політичного наративу реалізується на тлі протистояння російській імперській ідеології (Лисенко, О. Є. & Пастушенко, Т. В. 2017; Лисенко, О.Є. 2005; 2006; 2012; Лисенко, О.Є. & Грицюк, В.М. 2013а; 2013b; Лисенко, О.Є. & Грицюк, В.М. 2014а; Лисенко, О. & Пилявець, Р. 2019).

Європейські та американські дослідження, пов'язані з Україною, присвячені окремим бойовим діям вермахту та РСЧА, окупаційному режиму, проблемам примусової праці, Голокосту, військовому полону, колабораціонізму, руху Опору (Косик, В. 1992; 1993; Снайдер, Т. 2015; 2017; Фуллер, Дж. Ф. С. 2006; Murray, W. & Millett, A. 2001).

Виклад основного матеріалу. Друга світова війна стала наймасштабнішим збройним зіткненням в історії людства. У вир глобального воєнного конфлікту середини ХХ ст. втягнулася 61 держава із 67 (за іншими підходами – до 74). Воєнні дії охопили територію 40 країн Європи, Азії, Африки і простори морів та океанів.

До збройних сил воюючих сторін за різними оцінками було мобілізовано від 110 до 128 млн осіб. Загальні людські втрати оцінюються у 60–85 млн військових та цивільного населення (Платонов, С. П. (ред.). 1958, с. 150–151; World War II casualties). За підрахунками учених, до 62 % втрат складало цивільне населення, 25 % – військових з боку антигітлерівської коаліції (Об'єднаних Націй, «союзників» – у англо-американській термінології), 13 % – держав Осі.

Через низку причин суб'єктивного та об'єктивного характеру визначити точно загальні людські втрати у Другій світовій війні неможливо. Це питання скоріше перебуває у політичній, аніж науковій площині. З часом сформувалася тенденція до заявлення про більшу кількість втрат учасників глобального воєнного конфлікту. Так, Б. Урланіс вважав цифру у 50 млн загальних людських втрат сильно завищеною і орієнтувався на 30 млн (Урланіс, Б. 1998, с. 402–403). Сучасні дослідники визначаються у межах 60–85 млн загальних втрат. Керівництво російської федерації визначає втрати СРСР у 27 млн. Оцінка втрат Китаю зросла від 5 млн до 20 млн, Японії – від 2,5 до 3,1 млн осіб. Поряд із цим існувала практика завищувати втрати противника. Наприклад, радянські історики та демографи оцінювали втрати Німеччини у 13 млн осіб (Гречко, А.А. (ред.).

(1982), с. 151), тоді як їх німецькі колеги із ФРН на початку 50-х років схилилися до цифри у понад 6,5 млн (Арнтц, Г. 1957, с. 592–604). Сучасні оцінки варіюються у межах 7–8 млн (World War II casualties).

За останніми заявленими керівництвом держав та науковцями показниками, найбільших людських жертв зазнали: СРСР (до 26,6 млн), Китай (близько 20 млн), Німеччина (близько 7,4 млн), Польща (до 5,8 млн), Японія (3,1 млн), Югославія (1,7 млн), Румунія (1,2 млн). Втрати союзників Радянського Союзу по антигітлерівській коаліції – Великої Британії (450,9 тис.) та США (419,4 тис.) – були помітно меншими, але також болісними й відчутними. Франція зазнала загальних втрат у людях у 600 тис. осіб. Союзниця Третього Рейху Італія втратила близько 500 тис. осіб.

Перебіг та результати Другої світової війни напряму залежали від економічного потенціалу воюючих держав. Один із основних його показників – валовий внутрішній продукт країн. Професор Кембриджського університету Марк Гаррісон підсумував його рівні за роки війни і порівнював їх відносно Союзників та країн Осі (див. табл. 1) (Harrison, M. 2000, р. 10). Упродовж усієї війни економічний потенціал Союзників вдвічі і більше переважав потенціал країни Осі.

Найвищих показників досягла мілітаризація економіки провідних держав світу. Військові витрати сягнули 1 трильйона 117 млн доларів США в еквіваленті цін періоду Другої світової війни (на воєнні зусилля було спрямовано від 50 до 70 % національного доходу учасників війни) (Гречко, А.А. (ред.). (1982), с. 147–148). СРСР спромігся від 1943 р. забезпечити виробництво літаків до 40 тис. на рік, танків і САУ – до 30 тис., гармат – до 120 тис., мінометів – до 100 тис., кулеметів – до 450 тис., гвинтівок та автоматів – до 5 млн (Платонов, С. П. (ред.). 1958, с. 827). За підрахунками американських воєнних істориків В. Мюррея та А. Міллетта, пік виробництва основних зразків озброєння і військової техніки у США припав на 1943 р. (літаків – 85,9 тис., танків та самохідних гармат – 29,5 тис., артилерійських систем – 67,5 тис.), у Великій Британії – на 1944 р. (літаків – 26,5 тис., танків та самохідних гармат – 4,6 тис., артилерійських систем – 12,4 тис.), у Німеччині – на 1944 р. (літаків – 39,8 тис., танків та самохідних гармат – 22,1 тис., артилерійських систем – 41 тис.) (Murray, W. & Millett, A. 2001).

Загальна кількість вироблених воюючими країнами озброєння і військової техніки, за підрахунками М. Гаррісона, подана у таблиці 2 (Harrison, M. 2000).

Таблиця 1

Валовий внутрішній продукт окремих країн у роки Другої світової війни (у млрд доларів США)

	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Союзні країни								
США	800	869	943	1.094	1.235	1.399	1.499	1.474
Велика Британія	284	287	316	344	353	361	346	331
Франція	186	199	82	–	–	–	–	101
Італія	–	–	–	–	–	–	117	92
СРСР	359	366	417	359	318	464	495	396
Усього	1.629	1.721	1.757	1.798	1.906	2.223	2.458	2.394
Країни Осі								
Німеччина	351	384	387	412	417	426	437	310
Франція	–	–	82	130	116	110	93	–
Австрія	24	27	27	29	27	28	29	12
Італія	141	151	147	144	145	137	–	–
Японія	169	184	192	196	197	194	189	144
Усього	686	747	835	911	903	895	748	466
Союзники/країни Осі	2,4	2,3	2,1	2,0	2,1	2,5	3,3	5,1
СРСР/Німеччина	1,0	1,0	1,1	0,9	0,8	1,1	1,1	1,3

Виробництво основних зразків озброєння та військової техніки

Озброєння та військова техніка	Союзні країни	Країни Осі
Танки і САУ	227,235	52,345
Артилерія	914,682	180,141
Міномети	657,318	100,000
Кулемети	4,744,484	1,058,863
Вантажівки	3,060,354	594,859
Літаки	633,072	208,908
Кораблі	2588	1461

Оцінюючи роль та місце України у Другій світовій війні, як правило, історики починають із нагадування про те, що від вересня 1939 р. частина території України перебувала в епіцентрі бойових дій. Таким чином практично усе населення певний час перебувало або у зоні ТВД або окупації, а ресурси України експлуатували або знищували сторони протистояння. Значна кількість мешканців України перебувала у лавах воюючих сторін і не брала участі у продуктивному житті соціуму. Людські і матеріальні втрати українського народу трактуються науковцями як критичні, а подолання наслідків потребувало десятиліть, причому деякі з них відчутні і донині.

Війна пройшла через життя кожної української родини і є вагомим складовим історичної пам'яті українського суспільства. Звитяжним та жертвним був шлях до перемоги Об'єднаних Націй над країнами Осі воїнів-українців, яким довелося взятися за зброю. У листі В. Черчилля до віце-прем'єр-міністра Клементя Еттли йдеться про те, що саме українці найбільше постраждали у війні й «добре боролися» (Плохій, С. 2019, с. 206).

Від самого початку війни близько 120 тис. українців воювали проти нацистів у складі польської армії, у наступні роки – в арміях Союзників: Великої Британії та Канади (близько 45 тис. осіб), США (до 80 тис.), Франції (близько 6 тис.).

Українці взяли активну участь у Русі Опору на окупованих ворогом територіях. На теренах України спротив окупантам чинило понад 200 тис. осіб, об'єднаних у радянські підпільні групи й організації, партизанські загони і з'єднання (Кентій, А. & Лозицький, В. 2005, с. 13). Значна частина українського населення також брала участь у бойових діях на боці УПА (від 200 до 400 тис. упродовж 1939–1950-х років), що долучалася до ведення бойових дій проти вермахту. Та найбільше українців воювало проти гітлерівців у складі Червоної армії (Артемьев, А.П.

1975, с. 58). Згідно з твердженням Г. Кривошеєва, військові комісаріати призвали з території УРСР 12,5 % громадян республіки (близько 5,2 млн), тоді як у РСФСР – 22,7 % (Кривошеєв, Г.Ф., Андроников, В.М., Буриков, П.Д. & Гуркин, В.В. 2009; Рыбаковский, Л.Л. 2010, с. 107).

Однак варто враховувати ще і тих вихідців з України, які перебували на дійсній військовій службі до початку німецько-радянської війни. Унаслідок прихованої мобілізації у травні–червні 1941 р. було призвано 802 тис. осіб приписного складу під виглядом військово-навчальних зборів та інших заходів. Серед них понад 271 тис. осіб (33 %) була мобілізована військкоматами Київського особливого, Одеського та Харківського військових округів (Захаров, М. В. 1968, с. 252–253). Перед мобілізаційними заходами спискова чисельність Червоної армії становила 4 275 713 військовослужбовців, флоту – 390 142 (Захаров, М.В. 1968, с. 254). Отже і частка військовослужбовців родом з України мала би бути близькою до 1 540 тис. осіб. Таким чином у лавах радянських збройних сил на початок війни з Німеччиною мало би налічуватися близько 1,8 млн вихідців із УРСР.

Із початком німецько-радянської війни у 1941 р. на території УРСР було призвано 3 184 700 осіб, а під час вигнання нацистських окупантів у 1943–1944 рр. – ще 3 692 500 осіб, причому 600–900 тис. осіб призвали повторно (із числа колишніх «оточених», полонених, дезертирів) (Кучер, В.І., Гриневич, В.А. & Коваль, В.С. 2003, с. 67). Отже, у складі радянських збройних сил у роки Другої світової війни перебувало до 8 млн уродженців України.

Українцям довелося воювати на різних театрах воєнних дій. Однак найбільше – на своїй землі. Саме на південній ділянці Східного фронту зосереджувалися головні сили вермахту (від 57,1 до 76,7 % загальної кількості дивізій). Міль-

йони солдатів та офіцерів билися за Україну в 30 загальновійськових, 6 танкових, 7 повітряних арміях, 8 кавалерійських корпусах РСЧА (Коваль, М. В. 1999, с. 113–115). Україна від початку війни опинилася у самому центрі кровопролитних боїв. Із 51 стратегічної операції радянських збройних сил 15 були проведені на території України. Стратегічні операції, у свою чергу, склалися із фронтових і армійських. На території України війська провели 68 фронтових операцій, 52 із яких у рамках стратегічних, і 16 самостійних фронтових операцій (Сидоров, С.В. 2010; Грицюк, В.М. & Сидоров, С.В. 2019).

Ще до початку нацистського нападу радянське керівництво вважало південно-західний напрямок головним і зосереджувало тут основні ударні угруповання. Станом на 21 червня 1941 р. співвідношення сил та засобів протилежних сторін, визначених для ведення збройної боротьби на теренах України, було таким: 70 стрілецьким, танковим, механізованим та кавалерійським дивізіям, 19 прикордонним загонам та 4 полкам НКВС, 14 укріпрайонам, двом повітрянодесантним корпусам, 24 окремим з'єднанням та частинам артилерії резерву Головного командування з радянського боку протистояло ворожих 57 дивізій та 13 бригад (1,7:1); у другому стратегічному ешелоні з радянської сторони розгорталася 21 дивізія з кінцевим терміном зосередження до 10 липня; до 4 липня було заплановано виділення чотирьох дивізій вермахту для підсилення групи армій «Південь» (5,2:1); у бойових з'єднаннях і частинах Червоної армії першого стратегічного ешелону на території України нараховувалося 1 094 500 осіб особового складу, їм протистояло 992 тис. військовослужбовців гітлерівської коаліції (1,1:1); радянські війська мали 19 188 гармат та мінометів проти 15 940 у німців і їх союзників (1,2 : 1), 5 528 танків проти 725 (7,6:1), 3 472 справних літаки у з'єднаннях радянських ВПС та 801 літак ВМС проти 800 літаків люфтваффе та 500 із румунських ВПС (3,3:1), бойових кораблів – 232 Чорноморського флоту та річкових флотилій в Україні проти 29 з румунських ВМС (8:1) (Зінченко, О., В'ятрович, В. & Майоров, М. (за заг. ред). 2016; Голубко, В., Грицюк, В., Кривизюк, Л. & Лисенко О. 2019). Розрахунки співвідношення сил і засобів сторін на теренах України, зроблені вперше одним із авторів цієї статті (Грицюк, В.М. 2010), використані у напрацюваннях науковців Українського інституту національної пам'яті (Зінченко, О., В'ятрович, В. & Майоров, М. (за заг. ред). 2016).

Початок німецько-радянської війни на території України позначений великою інтенсивністю, кількістю залучених сил та наслідками. В Україні після трагедії «уманського котла» (понад 100 тис. «оточенців») у вересні 1941 р. відбулася найбільша у світовій мілітарній історії катастрофа – київське оточення, у якому було знищено війська п'яти радянських армій Південно-Західного фронту, а кількість полонених сягнула 665 тис. осіб. До кінця 1941 р. у німецькому полоні опинилося понад 1 млн 300 тис. українців. У травні наступного року німецькі операції у районі Харкова та «Половання на дрохв» на Керченському півострові поповнили трагічний список «котлів» та концтаборів із полоненими. Дещо пізніше, у липні, «приєдналися» до своїх товаришів за колючим дротом кинуті радянським командуванням напризволяще оборонці Севастополя.

У 1943–1944 рр. на теренах України відбувалася кульмінація воєнного протистояння між вермахтом і Червоною армією. Таким чином український театр воєнних дій став одним із вирішальних для долі Європи. Битва за Дніпро, а потім за Правобережну Україну стали одними із наймасштабніших за розмахом і результатами стратегічних операцій у Другій світовій війні. Так, Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція виокремлюється серед стратегічних операцій найвищими показниками за кількістю залучених сил і засобів, просторовим розмахом, втратами (Лисенко, О.Є. & Грицюк, В.М. 2014а). Для реалізації воєнно-політичних планів наприкінці 1943 р. на території України зосереджувалися найпотужніші угруповання військ: понад 4 млн військовослужбовців з обох сторін, 45 тис. гармат та мінометів, 4 000 танків та майже 4 000 літаків (Лисенко, О.Є. & Грицюк, В.М. 2014а; 2014б).

До початку наступу на Правобережній Україні на 1400-кілометровому фронті радянське командування розгорнуло 167 стрілецьких і 9 кавалерійських дивізій, 11 танкових і 8 механізованих корпусів. У середньому на одну стрілецьку дивізію припадало 8 км фронту. На початок операції 1, 2, 3 і 4-й Українські фронти нараховували 2 406 тис. солдатів та офіцерів, 28 654 гармат та мінометів, 2 037 танків та САУ, 2 600 літаків. Під час операції війська постійно підсилювали: із територій, які залишив противник, було мобілізовано 766 334 особи, крім того, направлено у частини 60 401 особу маршового поповнення (63 % від усього призову до радянських збройних сил за I квартал 1944 р.). Водночас із підприємств на-

дійшло 4 655 танків та САУ (74,4 % від усіх отриманих за цей час Червоною армією), 4 803 гармат та мінометів (49,2 %) (Платонов, С.П. (за заг. ред.). 1961, с. 623). Перерозподіл сил та засобів здійснювали також за рахунок стратегічних резервів та перегруповань військ із інших стратегічних напрямків і театрів воєнних дій. З радянського боку додатково до операції були залучені: 2-й Білоруський фронт, 47, 61, 70-а армії, 2, 4 і 6-а танкові армії (останню сформували під час операції), 6-а повітряна армія (Лисенко, О.Є. & Грицюк, В.М. 2014b).

Червоній армії тут протистояли група армій «Південь» (командувач – генерал-фельдмаршал Манштейн) і група армій «А» (командувач – генерал-фельдмаршал Клейст) – загалом 93 дивізії, зокрема 18 танкових і 4 моторизованих, а також дві моторизованих бригади. Вони налічували 1 760 тис. солдатів та офіцерів, 16 800 гармат та мінометів, 2 200 танків та штурмових гармат, 1 460 літаків. Для поповнення втрат гітлерівське командування у січні – першій половині квітня перекинуло на південну ділянку фронту 40 дивізій і 4 бригади із резерву Головного командування й інших країн, не враховуючи поточного поповнення діючих тут військ людьми, бойовою технікою й озброєнням (Смолій, В.А. (ред.). 2011, с. 276).

Бойові дії розгорнулися на фронті 1400 км. Глибина просування радянських військ сягала 250–450 км. Операція тривала 116 діб. За всю війну це був єдиний стратегічний наступ, у якому одночасно взяли участь усі шість радянських танкових армій. Ці та інші грандіозні події найважчої й найжорстокішої із усіх воєн, що будь-коли розгорталися на теренах України, досліджували автори цієї статті (Смолій, В.А. (ред.). 2011, с. 208–302).

Загальні втрати радянських військ у Дніпровсько-Карпатській операції становили 1 109 528 осіб (Кривошеев, Г.Ф., Андроников, В.М., Буриков, П.Д. & Гуркин, В.В. 2009, с. 139) – найвищий показник серед усіх операцій Другої світової війни. Величезними виявилися втрати бойової техніки та озброєння – 7 270 гармат і мінометів, 5 700 танків і САУ. Високий рівень втрат не завжди був виправданий і фактично компенсував прорахунки вищого військового командування. Зокрема, із більш ніж 1,1 млн осіб безповоротні втрати становили 270 198 осіб, тоді як втрати противника були у 3,5 рази меншими: загалом 350 тис., зокрема 150 тис. безповоротних (Михалев, С. Н. 2003, с. 397).

Найвищі показники середньодобових втрат у Другій світовій війні були у битві за Дніпро – 27 300 осіб (Гареев, М.А. (ред.). 1995, с. 99). Автор праці «Криваві землі» Тімоті Снайдер на презентації україномовної версії книги у Києві у червні 2015 р. у дискусії із авторами цієї статті погодився з результатами досліджень і визнав, що подібних втрат не зазнала жодна армія світу на усіх ТВД Другої світової.

Одночасно із трагічними сторінками війна позначена високими злетами людського духу, самовідданістю і самопожертвою багатьох українців. Персоналістський підхід дає змогу відтворити цілу галерею представників української нації, які усталилися мужністю та військовою звитягою на ратній ниві. Про них пам'ятає і сучасний світ: прапор перемоги над рейхстагом серед інших героїв підняв і українець Олександр Берест. Майкл Стренк – американець українського походження – став одним із шести сміливців, які закріпили американський прапор на горі Іводзіма (Японія). Кузьма Дерев'янка підписав акт капітуляції Японії 2 вересня 1945 року. Іван Кожедуб став тричі Героєм Радянського Союзу, здобув 64 повітряних перемоги. За підрахунками О. Филя, поряд із ним ще четверо українців увійшли до списку тридцяти кращих повітряних асів антигітлерівської коаліції. 2 072 українці удостоєні звання Героїв Радянського Союзу, 32 – двічі.

На фронтах Другої світової війни загинули мільйони громадян УРСР та українців – громадян інших держав-союзників. Усвідомлюючи всю складність цього питання, спробуємо окреслити військові втрати України та їхню частку у загальних втратах Об'єднаних Націй у боротьбі проти держав Осі.

Найменшу загальну кількість безповоротних втрат солдатів та офіцерів, призваних (мобілізованих) із території УРСР, подають сучасні російські історики, зокрема 1 650 тис. (Эрлихман, В.В. 2004, с. 21–35).

У праці «Памяти павших» у загальних втратах подається частка «червоноармійців української національності», що становила 1 376 000 осіб (15,9 % від загальної кількості військових втрат СРСР) (Гареев, М.А. (ред.). 1995, с. 86). Оскільки під час підрахунків автори видання брали за основу графу «національність», а не місце проживання, з якого військовозобов'язаних призивали до лав збройних сил СРСР, справжня кількість мобілізованих мешканців республіки, а також тих, які загинули на фронтах і у полоні, виявилася значно більшою, ніж та, що вказували у цій та

інших книгах. Крім того, згідно з дослідженнями науковців Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіального комплексу, до завершення німецько-радянської війни заховані були тільки близько 55 % загиблих, решту брали на облік у повоєнний час.

Л. Рибаківський запропонував застосувати етнодемографічний метод при перерахунку втрат у війні. За його підрахунками, серед безповоротних втрат радянських військових 1 376,4 тис. склали українці, причому вказана цифра охоплює також 130,8 тис. українців, які проживали на території РРФСР. Водночас втрати росіян автор оцінює у межах 77 % від загальносоюзних (Рыбаковский, Л.Л. 2001, с. 85–95).

Українські історики піддають сумніву наведені у російських виданнях статистичні виклади. За новітніми дослідженнями, на підставі сповіщень про загибель, найбільш реальна чисельність безповоротних втрат військовослужбовців радянської армії, призваних із території України (вбитих, загиблих у полоні, від хвороб, самогубств, виконання вироків військових трибуналів, під час бойових дій на боці ворога, зниклих безвісти), оцінюється у 3,3 млн. Ще 1,7 млн мешканців України повернулися інвалідами (Рибченко, Л.В. 2020).

У 1941 р. на схід евакуювали понад 3,5 млн мешканців України – колгоспників, кваліфікованих робітників і спеціалістів, науковців, митців. Упродовж 1942–1944 рр. гітлерівці вивезли на роботу до Німеччини (здебільшого примусово) майже 2,4 млн осіб (Тронько, П.Т. 2005). Багато з них вже ніколи не повернулися на батьківщину.

Загалом у Другій світовій війні Україна втратила від 8 до 10 млн осіб. Війна не лише призвела до величезних матеріальних та людських втрат, вона вплинула на свідомість, моральний стан мільйонів людей, залишила глибокий слід у пам'яті. Друга світова війна спричинила значні демографічні втрати України. З 1 січня 1941 р. до 1 січня 1945 р. населення республіки зменшилося з 41 млн до 27,4 млн осіб (враховуючи, що частина людей уже повернулася з евакуації та діючої армії). Загальні демографічні втрати України від війни, включно із убитими, померлими, жертвами концтаборів, депортованими, евакуйованими, тими, хто добровільно пішов із німцями, становлять до 14 млн осіб (Лисенко, О.Є. & Перехрест, О. Г. 2015).

Прямі економічні збитки УРСР становили 450 млрд руб. у довоєнних цінах (загальні прямі матеріальні втрати СРСР оцінювалися у 679 млрд

руб.) (Дубик, М. 2011, с. 788). Якщо ж додати до цього вартість майна, реквізованого німцями, та витрати, пов'язані з бойовими діями, а також інші матеріальні втрати, то цифра загальних економічних збитків республіки зростає до 1 трильйона 200 млрд крб у цінах 1940 року.

В. Путін заявив, що перемога у війні була б можливою і без українців. За словами російського президента, статистика часів Другої світової війни свідчить, що найбільших втрат зазнала саме РРФСР – більше 70 %. У сучасних умовах російська федерація активно використовує історичну політику та пам'ять про Другу світову війну для подальшої мілітаризації, мобілізації суспільства, для обґрунтування злочинної ідеології рашизму, а також легалізації і легітимації свого експансіоністського, антиукраїнського курсу.

Водночас внесок українців у перемогу антигітлерівської коаліції над блоком країн Осі був визнаний ще під час та одразу по завершенню Другої світової війни лідерами провідних держав. Незважаючи на відомі спекуляції радянського вождя, показником ролі і місця України у Другій світовій війні стало включення УРСР до складу держав – засновниць ООН у статусі повноправного члена Об'єднаних Націй. Перед цим значний внесок України у боротьбу з гітлерівською Німеччиною та її союзниками публічно визнали лідери «великої трійки» Ф. Рузвельт, Й. Сталін, В. Черчилль.

Пропозиції щодо створення міжнародної організації, що у повоєнному світі ефективно запобігала б утворенню міждержавних конфліктів, уряд США сформував ще у грудні 1939 року. Тоді ж у Державному департаменті було створено комітет для розроблення концептуальних положень цієї організації. Напрацювання комітету лягли в основу Атлантичної хартії та декларації Об'єднаних Націй, котра була підписана у Вашингтоні 1 січня 1942 р. представниками США, Великої Британії, Радянського Союзу та Китайської Республіки. 2 січня до декларації Союзників приєдналися ще 22 держави. Тоді вперше з'явився термін «Об'єднані Нації» як протипага альянсу «Рим – Берлін – Токіо».

Практично всі дослідники погоджуються з тим, що у 1943 р. відбувся злам у перебігу Другої світової війни. У радянській історіографії ключовими подіями вважаються Сталінградська й Курська битви та оволодіння Дніпровським рубежем. Американські й британські дослідники надають пріоритетного значення розгрому німецько-італійських військ в Африці, перемозі Союзників

на середземноморському ТВД, вторгненню в Італію (Гарт, Л. 1976, с. 378–493; Фуллер, Дж. Ф. С. 2006, с. 285–340).

Втрата стратегічної ініціативи призвела до послаблення блоку країн Осі. У самій Німеччині зростала зневіра у позитивне завершення війни. Генерал А. Йодль занотував у щоденнику: «З одного кінця в інший країною блукає привид зневіри у майбутнє. Всі малодушні шукають вихід...» (Дашичев, В. И. (сост.). 1967, с. 530).

Водночас зміцнювалися позиції антигітлерівської коаліції. Для узгодження наступних дій провідних держав назріла потреба у зустрічі їх керівників: Сталіна, Рузвельта та Черчилля. Так з'явилася ідея проведення Тегеранської конференції (28.11–1.12.1943). Про це йдеться у листуванні керівників держав від початку серпня 1943 року (Громыко, А. 1958а, с. 170–171; Громыко, А. 1958b, с. 99–101). На конференції планувалося розглянути комплекс воєнних проблем, насамперед питання про відкриття другого фронту в Європі. Також передбачалося обговорити основи післявоєнного устрою світу, зокрема створення міжнародної організації забезпечення міжнародної безпеки і міцного миру.

Складні питання, що виносилися на зустрічі лідерів «великої трійки», потребували попередніх дипломатичних консультацій. Для цього 19–30 жовтня 1943 р. у Москві провели конференцію міністрів закордонних справ СРСР, США і Великої Британії. У спільній декларації по завершенню конференції, крім інших питань, також згадувалося про наміри тісної співпраці під час війни та після її закінчення, створення міжнародної безпекової організації, до складу якої на рівних правах мають увійти представники Об'єднаних Націй (*країни які оголосили війну державам Осі. – авт.*) (Гречко, А.А. (ред.). 1977, с. 13). Відповідні наміри були підтверджені на Тегеранській конференції.

Прагнучи впливати на ухвалення рішень у майбутній міжнародній організації, Й. Сталін вдався до низки заходів, що мали продемонструвати виразні ознаки «суверенітету» Української Радянської Соціалістичної Республіки, аби домогтися для себе додаткових місць у складі майбутньої ООН. Ці дії мали як зовнішньополітичний, так і внутрішньополітичний аспекти.

Український фактор завжди істотно впливав на сталінську політику і це дуже виразно проявилось у 1943 р., коли РСЧА взялася за відвоювання України. Готуючись до наступу в Україні, комуністичне керівництво як центральне, так і республіканське, розгорнуло ідеологічний наступ. Агітаційно-пропагандистська робота у цей період ґрунтувалася на ідеї «української радянської державності», що поєднувалася з постулатом «єдності радянських республік».

Відповідно до наказу Ставки ВГК, 20 жовтня 1943 р. чотири радянських фронти, залучені до битви за Дніпро, були перейменовані на Українські. На думку авторів, таке перейменування у другий день роботи Московської конференції зовсім не було випадковим. Вже тоді передбачалися колізії, пов'язані з прагненнями радянської сторони забезпечити участь окремих республік СРСР, зокрема України, у роботі ООН на правах повноправних членів світового співтовариства. Для цього потрібно було створити ілюзію наявності повносправних інститутів державності. Для здійснення цього наміру у лютому 1944 р. були внесені зміни до конституцій СРСР і УРСР, що надавали Україні формальне право мати власні збройні сили. У березні 1944 р. було ухвалено закон «Про утворення військових формувань союзних республік та перетворення Народного Комісаріату Оборони із загальносоюзного на союзно-республіканський Наркомат». Указом Президії Верховної Ради УРСР від 11 березня 1944 р. народним комісаром оборони УРСР був призначений генерал-лейтенант В. Герасименко, який одночасно залишався командувачем Київського військового округу. Нарком оборони України і сам М. Хрущов повірили у сталінську гру і взяли за військове будівництво. У березні 1944 р. були розроблені та направлені до Москви пропозиції щодо воєнно-адміністративної реформи в Україні¹. Передбачалося перенести штаб округу із Києва до Житомира та створити Житомирський і Львівський військові округи (відверто ігноруючи ту обставину, що союзники ще не дійшли згоди щодо повоєнних кордонів Польщі), й одночасно залишивши Харківський та Одеський. Ці військові округи мали підпорядковуватися республіканському Наркомату оборони. Опрацьовувався його штатний розпис. Пропонувалося побудувати нову споруду у Києві для його розміщення. На копії документа про військові округи, що зберігається у ЦДАГО України, накладена віза «Вопрос решен. 11.05.1944». Однак заходи по розгортанню республіканського наркомату та

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань та українців (далі – ЦДАГО України). ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 939 (Проекты постановлений ГКО по военным округам на Украине). Арк. 10–13.

переміщення штабу округу в Житомир загальмувалися (Грицюк, В.М. & Пашинський, В.Й. 2010). Під контролем Москви залишалися і самі управління військових округів, про що свідчить і національний склад їх керівництва. Серед командувачів чотирьох округів, членів військових рад, начальників штабів, заступників українцем був тільки В. Герасименко, серед офіцерів штабу Львівського військового округу – лише три українці, Одеського – п'ять^{2,3}.

1 лютого 1944 р. Верховна Рада СРСР ухвалила закон «Про надання Союзним Республікам повноважень у галузі зовнішніх відносин та про перетворення у зв'язку з цим Народного Комісаріату Закордонних Справ із загальносоюзного на союзно-республіканський Народний Комісаріат». У лютому 1944 р. комісаром із закордонних справ був призначений О. Корнійчук. 19 лютого 1943 р. газета «Правда України» опублікувала статтю О. Корнійчука під назвою «Возз'єднання українського народу в межах своєї держави». Автор наголошував на політичному та етнічному підґрунті радянських претензій на Західну Україну, пригадавши антипольське повстання 1648 р., українське культурне відродження XIX сторіччя у Львові. Згодом ця стаття була перевидана у інших провідних радянських газетах, її поширило за кордоном ТАРС.

У доповіді на VI сесії Верховної Ради УРСР 1 березня 1944 р. М. Хрущов висунув претензії на Львів та інші області на схід від «лінії Керзона», а також на Холмський регіон та прилеглі до нього території: «Український народ домагатиметься включення до складу Української Радянської держави таких одвічних українських земель, як Холмщина, Грубешів, Замостя, Томашів, Ярослав»⁴. У липні 1944 р. М. Хрущов надіслав Й. Сталіну пропозицію про створення Холмської області в межах Української республіки, зазначивши, що історично ці землі примикали до України, а в минулому їхня частина входила до складу Російської держави.

² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 986 (Список генералов и офицерского состава Киевского, Львовского и Харьковского военных округов). Арк. 1–16.

³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 987 (Список генеральского и офицерского состава Львовского, Одесского и Харьковского военных округов). Арк. 1–18.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань та українців (далі – ЦДАГО України). ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 939 (Проекты постановлений ГКО по военным округам на Украине). Арк. 10–13.

Згодом, зауважує дослідник С. Плохій, так звану «незалежність України» Москва використала для зміцнення позиції СРСР у переговорах із польськими політичними фракціями щодо майбутнього радянсько-польського кордону. Не лише польські прокомуністичні кола вимушено відмовилися від зазіхань на Львів, коли зіштовхнулися з паралельними претензіями українського уряду на Холм, а й деякі західні політики повірили у відносну автономію радянського уряду в Києві. У день визнання Москвою польського уряду британський кореспондент Р. Паркер стурбовано запитав свого співрозмовника: «Чи визнають Україна та Хрущов Тимчасовий уряд Польщі?». Державний секретар США Е. Стеттініус зазначив у мемуарах: «Ніхто не міг визначити масштабу труднощів з Україною, ми у Вашингтоні, звичайно, чули розмови під час німецького наступу, що Україна може покинути Радянський Союз» (Плохій, С. 2019, с. 202–203).

Згодом зусилля, спрямовані на формування ілюзії уявної автономії, якщо не незалежності України, почали дратувати Й. Сталіна. Занадто активного генерал-лейтенанта В. Герасименка, який заходився розписувати штат наркомату оборони України на 1,5 тис. осіб та проєктувати будівництво грандіозної споруди під наркомат у Києві, усунули від посади. С. Плохій так пояснив персональні ротації у позбавлених реальної компетенції новостворених наркоматах УРСР: «Влітку 1944 р. змінено керівництво українського наркомату закордонних справ. Замість О. Корнійчука призначено досвідченого гравця у міжнародних справах, колишнього секретаря Комуністичного інтернаціоналу Д. Мануїльського. Акцент змістився від пропагандистських дій, де Корнійчук був майстром, до міжнародної політики, в якій Мануїльський мав більше досвіду, ніж навіть його керівник Молотов. Сталін був явно зацікавлений у тому, щоб Україна стала членом Організації Об'єднаних Націй, і для цього їй Наркомат закордонних справ мав очолити професіонал, який міг би повністю використати нову позицію республіки на користь Москви» (Плохій, С. 2019, с. 203).

На конференції у Дамбартон-Оксі (21.09–7.10.1944 р.) делегації союзницької «великої четвірки» (США, Велика Британія, Радянський Союз та Китай) обговорили позиції сторін щодо створення майбутньої міжнародної безпекової організації та її ролі у повоєнному світі. Вимагаючи надання членства в ООН радянським республікам, Й. Сталін претендував на більший вплив під час вирішення глобальних політичних питань.

Представники інших країн чинили спротив такому підходу. Учасники конференції цю проблему не вирішили, тож відклали її до зустрічі лідерів «великої трійки».

Зустріч Ф. Рузвельта, Й. Сталіна та В. Черчилля відбулася під час Ялтинської конференції (4–11 лютого 1945 р.). Суперечки між політиками, військовими, науковцями довкола її наслідків точилися роками. Багато тонкощів переговорного процесу, механізмів ухвалення рішень, що окреслили картину світоустрою для майбутніх поколінь, залишалися невідомими. Спираючись на нові розсекречені документи, неопубліковані щоденники, листи й протоколи зустрічей, директор Українського наукового інституту Гарвардського університету професор С. Плохій у своїй монографії нещодавно виклав свою інтерпретацію проблемних питань Ялтинської конференції, зокрема й тих, що стосувалися України.

Під час обговорення питання підготовки до проведення установчої конференції зі створення ООН В. Молотов наголосив, що радянська сторона більше не наполягає на членстві усіх 16 республік і зауважив, що Британія мала в ООН кілька голосів завдяки своїм домініонам (Канаді, Австралії, Південній Африці, Новій Зеландії). Він запропонував надати членство в ООН республікам, що зазнали найбільших жертв у війні, – Литві, Білорусі, Україні. Після самої російської федерації Україна була насправді найвідомішою радянською республікою на Заході. Тому саме на прикладі України В. Молотов проілюстрував заходи радянського керівництва з надання республікам «автономності». Під час перерви Сталін повідомив президенту США про те, як він «відчував, що його позиція в Україні була складною та небезпечною. Голосування за Україну було дуже важливим... для радянської єдності» (Плохій, С. 2019, с. 202).

На підтримку радянської позиції став В. Черчилль. У своїй промові він апелював до внеску України у боротьбу з гітлерівським нашествям. У листі, який В. Черчилль надіслав із Ялти віце-прем'єр-міністру Великої Британії К. Еттли вранці 8 лютого, щоб попросити схвалення своєї позиції воєнним кабінетом, він пояснив своє бачення ситуації. Радянська сторона зменшила вимоги щодо членства в ООН до двох республік – України та Білорусі. Ці республіки першими зазнали вторгнення і найбільше постраждали у війні. Домініони Британської Співдружності націй наближалися до незалежності поступово і терпляче. Це стало прикладом для Радянсько-

го Союзу (Плохій, С. 2019, с. 206; Черчилль, У. 1998, с. 200–202).

Водночас представники США, які мали з питання членства радянських республік в ООН завчасно сформовану позицію, що відображала формула «одна держава – один голос», не поступалися своїм опонентам. Головуючий на той момент Ф. Рузвельт дипломатично запропонував міністрам закордонних справ обговорити проблемне питання окремо і сформулювати компромісне рішення.

Наступного дня (8 лютого) міністр закордонних справ Великої Британії Е. Іден доповів, що за результатами наради міністри закордонних справ підтримали пропозицію, згідно з якою серед первинних членів організації були дві радянських республіки. 26 червня 1945 р. делегати усіх держав-засновниць одноголосно ухвалили Статут ООН. Президія Верховної Ради Української РСР ратифікувала вказаний документ 22 серпня 1945 року.

Уже після війни у мемуарах В. Черчилль засвідчить: «З-поміж усіх народів, які опинилися під владою Німеччини, чи не найбільше постраждав український. Але, разом з тим, ціною мільйонів своїх представників зробив величезний внесок у перемогу над нею» (Герасимов, І.О. (ред.). 2000, с. 863).

Висновки. Під час Другої світової війни Україна стала одним із епіцентрів воєнних дій. Це визначило масштаби залучення її людських, сировинних, промислових, енергетичних ресурсів усіма воюючими сторонами, гуманітарних і матеріальних втрат, збитків, заподіяних усім галузям економіки та соціальній сфері, характер окупаційних режимів на цій території. Події воєнної доби актуалізували різноманітні аспекти українського чинника в геополітиці. Перебіг бойових дій на території республіки, евакуаційні заходи радянської влади, грабіжницька політика німецьких і румунських окупантів спричинили суцільне спустошення республіки та її депопуляцію. Внесок народу України у перемогу над нацизмом, фашизмом та мілітаризмом, досягнуту у співдії із Об'єднаними Націями, був визнаний лідерами провідних держав світу. Незважаючи на дипломатичну гру з «завищеними ставками», яку вів Сталін у рамках контактів членів «великої трійки», участь України як суб'єкта міжнародного права у заснуванні Організації Об'єднаних Націй варто трактувати як легітимізаційний вимір визнання внеску нашого народу у перемогу над нацизмом у Другій світовій війні, а також акт історичної справедливості.

Те, що Україна вперше офіційно увійшла до світового співтовариства держав як рівноправний член, стало вагомим політичним наслідком Другої світової війни. Це визнано лідерами Об'єднаних Націй, засвідчено у рішеннях міжнародних конференцій Союзників у Ялті й Потсдамі, її участю у заснуванні ООН та іншими міжнародними акціями і стало реальним визнанням внеску українців у перемогу над нацизмом у Другій світовій війні. Втім, на нашу думку, цей внесок був

визнаний, однак, належним чином не визначений. Цей аспект потребує спеціального історичного екскурсу.

Та сам факт членства України в ООН ще у фазі її творення засвідчує вагомий внесок українців у розгром нацизму-фашизму, що спростовує спекулятивні, фальсифіковані твердження Путіна і сприяє деконструкції сучасних російських імперський міфів про Другу світову та сучасну російсько-українську війну.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Harrison, M. (2000). *The Economics of World War II: Six Great Powers in International Comparison*. Cambridge University Press, 307 p.
- Murray, W. & Millett, A. (2001). *A War To Be Won: Fighting the Second World War*. Academic Trade, 736 p.
- World War II casualties. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/World_War_II_casualties [дата зверн.: 18.02.2025].
- Артц, Г. (1957). Людские потери во Второй мировой войне: перевод с немецкого Л. К. Комоловой. (Ред. И. Н. Соболев). *Итоги второй мировой войны*. М.: Изд-во иностранной литературы, с. 592–604.
- Артемов, А.П. (1975). *Братский боевой союз народов СССР в Великой Отечественной войне*. М.: Мысль, 199 с.
- Гареев, М.А. (ред.). (1995). *Памяти павших. Великая Отечественная война 1941–1945*. М.: Большая Российская энциклопедия, 336 с.
- Гарт, Л. (1976). *Вторая мировая война. Очерк*. М.: Воениздат, 680 с.
- Герасимов, І.О. (ред.). (2000). *Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945*. К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам'яті України”, 944 с.
- Голубко, В., Грицюк, В., Кривизюк, Л. & Лисенко, О. (2019). Від масових армій до відродження професійних армій (XX – початок XXI ст.). (Ред. Л. Войнович). *Історія війн і військового мистецтва* (в 3 т., Т. 3). Харків: Фоліо, 783 с.
- Гречко, А.А. (ред.). (1977). *История Второй мировой войны 1939–1945* (в 12 т., Т. 8). М.: Воениздат, 536 с.
- Гречко, А.А. (ред.). (1982). *История Второй мировой войны 1939–1945* (в 12 т., Т. 12). М.: Воениздат, 492 с.
- Гриневич, В. А. (1995). Українці у складі Червоної армії: кількісний аспект питання. *Україна у Другій світовій війні: уроки та сучасність: Матеріали Міжнародної наукової конференції*. Київ, Україна, 27–28 жовтня 1994 р. Київ: Інститут історії України НАН України, с. 50–62.
- Грицюк, В.М. & Пашинський, В.Й. (2010). Західна Україна у воєнно-адміністративних реформах періоду Другої світової війни. *Воєнна історія Галичини та Закарпаття: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції*. Львів, Україна, 15 квітня 2010 р. К.: НВІМУ, с. 373–376.
- Грицюк, В.М. & Сидоров, С.В. (2019). Стратегічні, фронтові, армійські операції (до питання військової термінології в історичних працях). *Сторінки воєнної історії України*. Вип. 21, с. 94–104.
- Грицюк, В.М. (2010). *Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України*. К.: Поліграф. дільниця Ін-ту історії України НАН України, 150 с.
- Громыко, А. (1958а). *Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентом США и Премьер-министром Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.* (в 2 т., Т. 1). М.: Госполитиздат, 408 с.
- Громыко, А. (1958б). *Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентом США и Премьер-министром Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.* (в 2 т., Т. 2). М.: Госполитиздат, 296 с.
- Дашичев, В. И. (сост.). (1967). “Совершенно секретно! Только для командования!” *Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы*. М.: Воениздат, 752 с.
- Дубик, М. (2011). Матеріальні збитки України в Другій світовій війні. (Ред. В.А.Смолій). *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: історичні нариси* (у 2 кн., Кн. 2). К.: Наукова думка, с. 788.
- Захаров, М. В. (1968). *Накануне великих испытаний*. М.: Воениздат, 256 с.

- Зінченко, О., В'ятрович, В. & Майоров, М. (за заг. ред.). (2016). *Війна і міф. Невідома Друга світова*. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 272 с.
- Кентій, А. & Лозицький, В. (2005). *Війна без пощади і милосердя: Партизанський рух у тилу вермахту в Україні (1941–1944)*. К.: Генеза, 408 с.
- Коваль, М.В. (1999). *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)*. К.: Альтернативи, 335 с.
- Косик, В. (1992). *Україна під час Другої світової війни 1938–1945*: переклад з французької Р. Осадчука. Київ; Париж; Нью Йорк: УККА, 729 с.
- Косик, В. (1993). *Україна і Німеччина у Другій світовій війні*. Львів, 659 с.
- Кривошеєв, Г.Ф., Андроников, В.М., Буриков, П.Д. & Гуркин, В.В. (2009). *Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание*. М.: Вече, 384 с.
- Кучер, В.І., Гриневич, В.А. & Коваль, В.С. (2003). *Україна у Другій світовій війні (1939–1945)*. (Ред. І.Ф. Курас). *Політична історія України. 20 століття* (у 6 т., Т. 4). Київ: Генеза, 584 с.
- Лисенко, О. & Пилявець, Р. (2019). Битва за Дніпро у Другій світовій війні: спроба нової концептуальної візії. *Український історичний журнал*. № 4, с. 88–117.
- Лисенко, О. Є. & Пастушенко, Т. В. (2017). Сучасний дискурс Другої світової війни крізь призму публікацій «Українського історичного журналу» останнього десятиліття. *Український історичний журнал*. № 6, с. 140–162.
- Лисенко, О. Є. (2006). Підсумки Другої світової війни та Україна: методологічні завваги. *Сторінки воєнної історії України*. Вип. 10, Ч. 1, с. 7–13.
- Лисенко, О. Є. (2012). Україна в період Другої світової війни: україноцентрична версія та світовий контекст. *Вісник Черкаського університету*. № 35 (248), с. 5–15.
- Лисенко, О.Є. & Грицюк, В.М. (2013а). Битва за Дніпро. *Віче*. № 23, с. 59–61.
- Лисенко, О.Є. & Грицюк, В.М. (2013б). Битва за Дніпро (закінчення). *Віче*. № 24, с. 2–4.
- Лисенко, О.Є. & Грицюк, В.М. (2014а). Весняний наступ українських фронтів. *Віче*. № 5, с. 36–39.
- Лисенко, О.Є. & Грицюк, В.М. (2014б). Найбільша воєнна операція на українських теренах (до 70-річчя вигнання нацистських окупантів з України). *Український історичний журнал*. № 5 (518), с. 4–20.
- Лисенко, О.Є. & Перехрест, О. Г. (2015). Демографічні втрати України у роки Другої світової війни. *Архіви України*. № 3, с. 8–34.
- Лисенко, О.Є. (2005). Підсумки Другої світової війни та Україна. *Український історичний журнал*. № 6, с. 128–138.
- Михалев, С. Н. (2003). *Военная стратегия: Подготовка и ведение войн нового и новейшего времени*. М., Жуковский: Кучково поле, 952 с.
- Муковський, І.Т. & Лисенко, О.Є. (1996). *Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни*. К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 568 с.
- Панченко, П.П. (ред.). (2005). *Україна в полум'ї війни. 1941–1945*. К.: Видавництво «Україна», 560 с.
- Платонов, С. П. (ред.). (1958). *Вторая мировая война 1939–1945 гг. Военно-исторический очерк*. М.: Воениздат, 931 с.
- Платонов, С.П. (ред.). (1961). *Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.* М.: Воениздат, 984 с.
- Плохій, С. (2019). *Ялта. Ціна миру*. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 414 с.
- Реснт, О.П. & Лисенко, О.Є. (2004). Українське питання в період Першої і Другої світових воєн: спроба порівняльного аналізу. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей)*. Вип. 26, с. 21–37.
- Рибченко, Л.В. (2020). Людські втрати України у лавах РСЧА під час німецько-радянської війни. *Воєнно-історичний вісник*. № 2 (36), с. 219–235.
- Рыбаковский, Л.Л. (2001). Великая Отечественная: людские потери России. *Социологические исследования*. № 6, с. 85–95.
- Рыбаковский, Л.Л. (2010). *Людские потери СССР и России в Великой отечественной войне*. М.: Экон-Информ, 140 с.
- Сидоров, С.В. (2010). Оперативна спадщина Червоної армії в операціях на території України. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. № 1 (3), с. 21–27.
- Смолій, В.А. (ред.). (2011). *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси* (у 2 кн.). К.: Наукова думка, 735 с.

- Снайдер, Т. (2015). *Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным*: перевод с английского Л. Зурнаджи. Киев: Дуліби, 583 с.
- Снайдер, Т. (2017). *Чорна земля: Голокост як історія і застереження*: переклад з англійської П. Білак, О. Камишишнікова, Т. Родіонова. К.: Медуза, 394 с.
- Тронько, П.Т. (2005). Внесок народу України в Перемогу над німецько-фашистськими загарбниками. *Краєзнавство*. № 1–4, с. 87–90.
- Урланис, Б.Ц. (1998). *История военных потерь. Людские потери европейских стран в войнах XVII–XX вв. (Историко-статистическое исследование)*. СПб.: Полигон, 558 с.
- Фуллер, Дж. Ф. С. (2006). *Вторая мировая война, 1939–1945. Стратегический и тактический обзор*. М.: АСТ; СПб.: Полигон, 559 с.
- Черчилль, У. (1998). *Вторая мировая война* (в 6 т. Т. 6: Триумф и трагедия). М.: ТЕРРА Книжный клуб, 400 с.
- Эрлихман, В.В. (2004). *Потери народонаселения в XX веке: Справочник*. М.: Издательский дом «Русская панорама», 176 с.

REFERENCES

- Arntts, G. (1957). *Lyudskie poteri vo Vtoroy mirovoy voyne: perevod s nemetskogo L. K. Komolovoy*. (Red. I. N. Sobolev). *Itogi vtoroy mirovoy voyny* [Results of the Second World War]. М.: Izd-vo inostrannoy literatury, s. 592–604. [in Russian].
- Artemev, A.P. (1975). *Bratskiy boevoy soyuz narodov SSSR v Velikoy Otechestvennoy voyne* [Fraternal Combat Union of the Peoples of the USSR in the Great Patriotic War]. М.: Mysl, 199 s. [in Russian].
- Cherchill, U. (1998). *Vtoraya mirovaya voyna* [The Second World War] (v 6 t. T. 6: Triumf i tragediya). М.: TERRA Knizhnyiy klub, 400 s. [in Russian].
- Dashichev, V. I. (comps.). (1967). *“Sovershenno sekretno! Tolko dlya komandovaniya!” Strategiya fashistskoy Germanii v voyne protiv SSSR. Dokumenty i materialy* [“Top Secret! For Command Only!” The Strategy of Nazi Germany in the War against the USSR. Documents and Materials]. М.: Voenizdat, 752 s. [in Russian].
- Dubyk, M. (2011). *Materialni zbytky Ukrainy v Druhii svitovii viini* [Material losses of Ukraine in World War II]. (Red. V.A.Smolii). *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI st.: istorychni narysy*. (u 2 kn., Kn. 2). К.: Naukova dumka, s. 788. [in Ukrainian].
- Erlhman, V.V. (2004). *Poteri narodonaseleniya v XX veke: Spravochnik* [Population Losses in the 20th Century: A Handbook]. М.: Izdatelskiy dom “Russkaya panorama”, 176 s. [in Russian].
- Fuller, Dzh. F. S. (2006). *Vtoraya mirovaya voyna, 1939–1945. Strategicheskii i takticheskii obzor* [The Second World War, 1939–1945. Strategic and tactical review]. М.: АСТ; СПб.: Полигон, 559 s. [in Russian].
- Gareev, M.A. (ed.). (1995). *Pamyati pavshih. Velikaya Otechestvennaya voyna 1941–1945* [In Memory of the Fallen. The Great Patriotic War 1941–1945]. М.: Bolshaya Rossiyskaya entsiklopediya, 336 s. [in Russian].
- Gart, L. (1976). *Vtoraya mirovaya voyna. Ocherk* [The Second World War. Essay]. М.: Voenizdat, 680 s. [in Russian].
- Grechko, A.A. (ed.). (1977). *Istoriya Vtoroy mirovoy voyny 1939–1945* [History of World War II 1939–1945]. (v 12 t., T. 8). М.: Voenizdat, 536 s. [in Russian].
- Grechko, A.A. (ed.). (1982). *Istoriya Vtoroy mirovoy voyny 1939–1945* [History of World War II 1939–1945]. (v 12 t., T. 12). М.: Voenizdat, 492 s. [in Russian].
- Gromyko, A. (1958a). *Perepiska Predsedatelya Soveta Ministrov SSSR s Prezidentom SShA i Premier-ministrom Velikobritanii vo vremya Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945 gg.* [Correspondence of the Chairman of the Council of Ministers of the USSR with the President of the United States and the Prime Minister of Great Britain during the Great Patriotic War of 1941–1945]. (v 2 t., T. 1). М.: Gospolitizdat, 408 s. [in Russian].
- Gromyko, A. (1958b). *Perepiska Predsedatelya Soveta Ministrov SSSR s Prezidentom SShA i Premier-ministrom Velikobritanii vo vremya Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945 gg.* [Correspondence of the Chairman of the Council of Ministers of the USSR with the President of the United States and the Prime Minister of Great Britain during the Great Patriotic War of 1941–1945]. (v 2 t., T. 2). М.: Gospolitizdat, 296 s. [in Russian].
- Harrison, M. (2000). *The Economics of World War II: Six Great Powers in International Comparison*. Cambridge University Press, 307 p. [in English].
- Herasymov, I.O. (ed.). (2000). *Bezsmertia. Knyha Pamiati Ukrainy 1941–1945* [Immortality. The Book of Memory of Ukraine 1941–1945]. К.: Poshukovo-vydavnyche ahentstvo “Knyha Pamiati Ukrainy”, 944 s. [in Ukrainian].

Holubko, V., Hrytsiuk, V., Kryvyziuk, L. & Lysenko, O. (2019). Vid masovykh armii do vidrodzhennia profesiinykh armii (XX – pochatok XXI st.). (Red. L. Voinovych). *Istoriia viin i viiskovoho mystetstva* [History of wars and military art]. (v 3 t., T. 3). Kharkiv: Folio, 783 s. [in Ukrainian].

Hrynevych, V. A. (1995). Ukraintsi u skladi Chervonoï armii: kilkisnyi aspekt pytannia [Ukrainians in the Red Army: the quantitative aspect of the issue]. *Ukraina u Druhii svitovii viini: uroky ta suchasnist: Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*. Kyiv, Ukraina, 27–28 zhovtnia 1994 r. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, s. 50–62. [in Ukrainian].

Hrytsiuk, V.M. & Pashynskiy, V.I. (2010). Zakhidna Ukraina u voienno-administratyvnykh reformakh periodu Druhoï svitovoi viiny [Western Ukraine in the military-administrative reforms of the Second World War period]. *Voienna istoriia Halychyny ta Zakarpattia: materialy Vseukrainskoi naukovoï viiskovo-istorychnoi konferentsii*. Lviv, Ukraina, 15 kvitnia 2010 r. K.: NVIMU, s. 373–376. [in Ukrainian].

Hrytsiuk, V.M. & Sydorov, S.V. (2019). Stratehichni, frontovi, armiiski operatsii (do pytannia viiskovoi terminolohii v istorychnykh pratsiakh) [Strategic, frontline, army operations (on the issue of military terminology in historical works)]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. Vyp. 21, s. 94–104. [in Ukrainian].

Hrytsiuk, V.M. (2010). *Stratehichni ta frontovi operatsii Velykoi Vitchyznianoi viiny na terytorii Ukrainy* [Strategic and front-line operations of the Great Patriotic War on the territory of Ukraine]. K.: Polihraf. dilnytsia In-tu istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 150 s. [in Ukrainian].

Kentii, A. & Lozyskyi, V. (2005). *Viina bez poshchady i myloserdia: Partyzanskyi rukh u tylu vermakhtu v Ukraini (1941–1944)* [War without mercy and compassion: The partisan movement behind the Wehrmacht in Ukraine (1941–1944)]. K.: Heneza, 408 s. [in Ukrainian].

Kosyk, V. (1992). *Ukraina pid chas Druhoï svitovoi viiny 1938–1945: pereklad z frantsuzkoi R. Osadchuka*. Kyiv; Paryzh; Niu York: UKKA, 729 s. [in Ukrainian].

Kosyk, V. (1993). *Ukraina i Nimechchyna u Druhii svitovii viini* [Ukraine and Germany in World War II]. Lviv, 659 s. [in Ukrainian].

Koval, M. V. (1999). *Ukraina v Druhii svitovii i Velykii Vitchyznianii viinakh (1939–1945)* [Ukraine in the Second World War and the Great Patriotic War (1939–1945)]. K.: Alternatyvy, 335 s. [in Ukrainian].

Krivosheev, G.F., Andronikov, V.M., Burikov, P.D. & Gurkin, V.V. (2009). *Velikaya Otechestvennaya vojna bez grifa sekretnosti. Kniga poter. Novejshee spravochnoe izdanie* [The Great Patriotic War without the secrecy classification. The Book of Losses. The newest reference edition]. M.: Veche, 384 s. [in Russian].

Kucher, V.I., Hrynevych, V.A. & Koval, V.S. (2003). *Ukraina u Druhii svitovii viini (1939–1945)* [Ukraine in World War II (1939–1945)]. (Red. I.F. Kuras). *Politychna istoriia Ukrainy. 20 stolittia* (u 6 t., T. 4). Kyiv: Heneza, 584 s. [in Ukrainian].

Lysenko, O. & Pyliavets, R. (2019). Bytva za Dnipro u Druhii svitovii viini: sproba novoi kontseptualnoi vizii [The Battle of the Dnipro in World War II: An Attempt at a New Conceptual Vision]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 4, s. 88–117. [in Ukrainian].

Lysenko, O.Ye. & Hrytsiuk, V.M. (2013a). Bytva za Dnipro [The Battle of the Dnipro]. *Viche*. № 23, s. 59–61. [in Ukrainian].

Lysenko, O.Ye. & Hrytsiuk, V.M. (2013b). Bytva za Dnipro (zakinchennia) [The Battle of the Dnipro (continuation)]. *Viche*. № 24, s. 2–4. [in Ukrainian].

Lysenko, O.Ye. & Hrytsiuk, V.M. (2014a). Vesnianyi nastup ukrainskykh frontiv [Spring offensive of the Ukrainian fronts]. *Viche*. № 5, s. 36–39. [in Ukrainian].

Lysenko, O.Ye. & Hrytsiuk, V.M. (2014b). Naibilsha voienna operatsiia na ukrainskykh terenakh (do 70-richchia vyhnannia natsyistyskykh okupantiv z Ukrainy) [The largest military operation on Ukrainian territory (to the 70th anniversary of the expulsion of the Nazi occupiers from Ukraine)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 5 (518), s. 4–20. [in Ukrainian].

Lysenko, O.Ye. & Pastushenko, T. V. (2017). Suchasnyi diskurs Druhoï svitovoi viiny kriz pryzmu publikatsii “Ukrainskoho istorychnoho zhurnalu” ostannoho desiatylittia [The modern discourse of World War II through the prism of publications of the “Ukrainian Historical Journal” of the last decade]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 6, s. 140–162. [in Ukrainian].

Lysenko, O.Ye. & Perekhrest, O. H. (2015). Demohrafichni vtraty Ukrainy u roky Druhoï svitovoi viiny [Demographic losses of Ukraine during World War II]. *Arkhivy Ukrainy*. № 3, s. 8–34. [in Ukrainian].

Lysenko, O.Ye. (2005). Pidsumky Druhoï svitovoi viiny ta Ukraina [The results of World War II and Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 6, s. 128–138. [in Ukrainian].

Lysenko, O.Ye. (2006). Pidsumky Druhoi svitovoi viiny ta Ukraina: metodolohichni zavvahy [The Results of World War II and Ukraine: Methodological Notes]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. Vyp. 10, Ch. 1, s. 7–13. [in Ukrainian].

Lysenko, O.Ye. (2012). Ukraina v period Druhoi svitovoi viiny: ukrainotsentrychna versiia ta svitovy kontekst [Ukraine during World War II: a Ukrainian-centric version and the global context]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu*. № 35 (248), s. 5–15. [in Ukrainian].

Mihalev, S. N. (2003). *Voennaya strategiya: Podgotovka i vedenie vojn novogo i novejshego vremeni* [Military strategy: Preparation and conduct of wars of modern and contemporary times]. M., Zhukovskij: Kuchkovo pole, 952 s. [in Russian].

Mukovskiy, I. T. & Lysenko, O.Ye. (1996). *Zvytiaha i zhertovnist: Ukraintsi na frontakh Druhoi svitovoi viiny*. K.: Poshukovo-vydavnyche ahentstvo “Knyha pamiaty Ukrainy”, 568 s. [in Ukrainian].

Murray, W. & Millett, A. (2001). *A War To Be Won: Fighting the Second World War*. Academic Trade, 736 p. [in English].

Panchenko, P.P. (ed.). (2005). *Ukraina v polumi viiny. 1941–1945* [Ukraine in the Flames of War. 1941–1945]. K.: Vydavnytstvo «Ukraina», 560 s. [in Ukrainian].

Platonov, S. P. (ed.). (1958). *Vtoraya mirovaya vojna 1939–1945 gg. Voенно-istoricheskij ocherk* [The Second World War 1939–1945. Military-historical essay]. M.: Voenizdat, 931 s. [in Russian].

Platonov, S.P. (red.). (1961). *Strategicheskij ocherk Velikoy Otechestvennoy voynyi 1941–1945 gg.* [Strategic essay on the Great Patriotic War 1941–1945]. M.: Voenizdat, 984 s. [in Russian].

Plokhii, S. (2019). *Yalta. Tsina myru* [Yalta. The Price of the Peace]. Kharkiv: Knyzhkovyi klub “Klub Simeinoho Dozvillia”, 414 s. [in Ukrainian].

Reient, O.P. & Lysenko, O.Ye. (2004). Ukrainske pytannia v period Pershoi i Druhoi svitovoykh voien: sprobа porivnialnoho analizu [The Ukrainian Question during the First and Second World Wars: An Attempt at Comparative Analysis]. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty (Zbirnyk statei)*. Vyp. 26, s. 21–37. [in Ukrainian].

Rybakovskiy, L.L. (2001). Velikaya Otechestvennaya: lyudskie poteri Rossii [The Great Patriotic War: Russia's Human Losses]. *Sotsiologicheskije issledovaniya*. № 6, s. 85–95. [in Russian].

Rybakovskiy, L.L. (2010). *Lyudskie poteri SSSR i Rossii v Velikoy otechestvennoy voyne* [Human losses of the USSR and Russia in the Great Patriotic War]. M.: Ekon-Inform, 140 s. [in Russian].

Rybchenko, L.V. (2020). Liudski vtraty Ukrainy u lavakh RSChA pid chas nimetsko-radianskoi viiny [Human losses of Ukraine in the ranks of the Red Army during the German-Soviet War]. *Voенно-istorychnyi visnyk*. № 2 (36), s. 219–235. [in Ukrainian].

Smolii, V.A. (ed.). (2011). *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI stolittia. Istorychni narysy* [Ukraine in World War II: A View from the 21st Century. Historical Essays]. (u 2 kn.). K.: Naukova dumka, 735 s. [in Ukrainian].

Snaider, T. (2017). *Chorna zemlia: Holokost yak istoriia i zasterezhennia* [Black Earth: The Holocaust as History and Warning]: pereklad z anhliiskoi P. Bilak, O. Kamysnykova, T. Rodionova. K.: Meduza, 394 s. [in Ukrainian].

Snayder, T. (2015). *Krovavyie zemli: Evropa mezhdru Gitlerom i Stalinyim* [Bloody lands: Europe between Hitler and Stalin]: perevod s angliyskogo L. Zurnadzhi. Kiev: Duliby, 583 s. [in Russian].

Sydorov, S.V. (2010). Operatyvna spadshchyna Chervonoї armii v operatsiiakh na terytorii Ukrainy [The operational legacy of the Red Army in operations on the territory of Ukraine]. *Nauka i tekhnika Povitrianykh Syl Zbroinykh Syl Ukrainy*. № 1 (3), s. 21–27. [in Ukrainian].

Tronko, P.T. (2005). Vnesok narodu Ukrainy v Peremohu nad nimetsko-fashystskymy zaharbnymy [The Contribution of the People of Ukraine to the Victory over the German-fascist invaders]. *Kraieznavstvo*. № 1–4, s. 87–90. [in Ukrainian].

Uralnis, B.Ts. (1998). *Istoriya voennykh poter. Lyudskie poteri evropeyskikh stran v voynakh XVII–XX vv. (Istoriko-statisticheskoe issledovanie)* [History of military casualties. Human losses of European countries in the wars of the 17th–20th centuries (Historical and statistical research)]. SPb.: Poligon, 558 s. [in Russian].

World War II casualties. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/World_War_II_casualties [Accessed: 18.02.2025]. [in English].

Zaharov, M. V. (1968). *Nakanune velikih ispytaniy* [On the eve of great trials]. M.: Voenizdat, 256 s. [in Russian].

Zinchenko, O., Viatrovych, V. & Maiorov, M. (ed.). (2016). *Viina i mif. Nevidoma Druha svitova* [War and Myth. The Unknown World War II]. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub «Klub Simeinoho Dozvillia», 272 s. [in Ukrainian].

Oleksandr LYSENKO

*Doctor of Historical Sciences, Professor
Corresponding Member of the NAS of Ukraine
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>*

Valerii HRYTSIUK

*Doctor of Historical Sciences, Professor
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9877-1900>*

Serhii SEHEDA

*Doctor of Historical Sciences, Professor
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7763-1324>*

**UKRAINE AND THE UNITED NATIONS
IN THE FIGHT AGAINST NAZISM AND FASCISM**

80 years separate us from the most terrible all-out war on planet. While preparing this material for publication, we strive to focus the attention not only of the domestic reader but also to convey to the audience of other countries reliable scientific information about the fate of Ukraine in World War II. The authors set the goal of finding out the place of the Ukrainian factor in the global confrontation of the mid-20th century and the contribution of the Ukrainian people to the victory of the United Nations over the Axis bloc, as a result of which Ukraine, along with other Nations (independent states), became a co-founder of the UN.

The methodological basis of the study is based on the theoretical developments of recognized representatives of modern socio-humanitarian studies and military science, the terminological apparatus established in scientific discourse and interdisciplinary methods of scientific knowledge. The scientific novelty of the study is determined by the author's approaches to the research of the Ukraine's contribution to the fight against Nazism and fascism, the objective recognition of which was granting it the status of a founding member of the United Nations.

During World War II, the territory of Ukraine became the epicenter of the confrontation between Nazi Germany and the Soviet Union. Due to circumstances, Ukrainians found themselves in different warring camps, although the majority of combatants served in the Red Army. Due to hostilities, the occupation regime, deportations and genocide, Ukraine suffered significant human and material losses, the consequences of which were felt in all post-war decades. The construction of the outlines of the future post-war system by the leaders of the "big three" was facilitated by their recognition of the significant contribution of the Ukrainian people to the victorious end of the war. Despite the fact that in the geopolitical strategies of the winners, especially in J. Stalin's one, there was a desire to strengthen its position in the world, the presentation of Ukraine as a full member of the international community (even if only partially formally) should be interpreted as an act of historical justice. This fact disavows Putin's pseudo-historical reminiscences about the exclusive role of Russia in ending the war and contributes to the deconstruction of the Soviet-Russian myth of the "Great Patriotic War" and the related mnemonic practices of "victory".

Keywords: *World War II, Axis powers, Allies, United Nations, anti-Hitler coalition, Ukraine, the final period of the war, victory over Nazism and fascism, scientific discourse.*

Aleš BINAR

PhD, Associate Professor

University of Defence (Brno, Czech Republic)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8271-3730>

Email: ales.binar@unob.cz

CZECHOSLOVAK MOBILISATION OF 1938

In 1938, due to threat from Nazi Germany that demanded territory of Czechoslovakia inhabited by Germans (Sudeten Germans), Czechoslovak government declared a mobilisation of military reserve. It was the largest call-up in the history of the state; more than 1,1 million men enlisted by that time into army (in country of 15 million inhabitants). These men came from all nationalities that comprises Czechoslovak population, thus their attitude toward Czechoslovak Armed Forces varied; while Czechs were supposed to be reliable soldiers, Germans (and Hungarians) were considered to be their opposite; between these two limits there were others – Slovaks, Ruthenians/Ukrainians and Poles and other minorities. Despite these differences, Czechoslovak mobilisation met all its requirements. Conscripted men properly enlisted into army, most of them just in hours after call-up on 23 September 1938. According to prepared plans of army high command, new units were formed and assumed their appointed positions close to borders to be prepared for repulsing the attack of German Wehrmacht. Success of Czechoslovak mobilisation was a result of systematic and long-time preparations that were commenced in fact in the moment the Czechoslovak Republic was created in 1918. Also, mobilisation was gradual process and conscription of more than 1,1 million men was extended in period of time. Despite the fact Czechoslovakia was prepared to defend itself – in extent that allowed its medium size. This, however, did not happen. Accepting the Munich Agreement, that forced Czechoslovakia to hand over its borderland to Germany, Czechoslovak Armed Forces never had a chance to prove its quality on battlefield. Disapproval of this decision became also the beginning of questioning of Czechoslovak capitulation, which resulted in discussion whether the Czechoslovak Republic should resist despite anticipated losses.

Keywords: mobilisation, Czechoslovakia, Czechoslovak Armed Forces, Czechoslovak (Munich) Crisis, Munich Agreement, 1938.

Introduction. Recent events, namely Russian aggression against Ukraine and war between Hamas and Israel proved an importance of mobilisation of recruits even in present days. Russian experience, nevertheless, demonstrated that its execution can encounter number of obstacles; in this context, failure could be also one of its results. That is why historical approach has its significance. The topic of this article is one such mobilisation that took place in the past; it was Czechoslovak mobilisation of 1938, the largest one in the history of state*.

This study aims to examine the course and circumstances of the mobilisation of the Czechoslovak Armed Forces (*Československá branná moc*) and their subsequent demobilisation. In doing so, the ar-

ticle makes use of established historical methods. Key documents pertaining to the topic are deposited in Czech military archives in Prague (*Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv*; VÚA-VHA). Most of them, nevertheless, were destroyed by planned burning and only a few escaped the annihilation. That is why an important value belongs to memoirs of Josef Fetka, Czech operational officer by the time of Munich Crisis (Fetka, J. 2015). An important part of all pieces of information also comes from literature, of which there is number of articles and publications (see: Anger, J. 1989; Emmert, F. 2015; Hamák, B. & Vondrovský, I. 2010; John, M. 1997b; Sander, R. 1995; Straka, K. 2007), especially from author Pavel Šrámek (Šrámek, P. 1998; Šrámek, P., 2008; Šrámek, P. 2020a), devoted to the mobilisation as well as demobilisation of the Czechoslovak army.

Text of this study is divided into seven chapters arranged in chronological order. The first three are

* In the history of the Czechoslovak state, the mobilisation of the armed forces was announced twice. For the first time it was in autumn of 1921, within the context of the Habsburgs' efforts to regain the Hungarian throne (Fiala, J. 1993, pp. 36–67).

descriptions of the circumstances under which the mobilisation of the Czechoslovak Armed Forces was announced, the following two describe the course and result of the mobilisation, while the chapter on the Munich Agreement and its consequences is followed by a text that sheds light on the termination of the military measures.

International Political Situation of Czechoslovakia in 1930s. Simple glance on the map of Czechoslovakia in interwar period testifies that the security of the state, especially because of its ludicrously long borders, depended on international relations. Naturally, army command thoroughly observed surrounding states. At first, Czechoslovakia considered its “arch-rival” to be Hungary. This was due to the unflagging efforts of Hungarian politicians to achieve a revision of the borders, i.e. to regain the territories of Slovakia and Carpathian Ruthenia that lost in favour of Czechoslovakia by Treaty of Trianon (1920), and the repeated attempts of the Habsburgs to regain the Hungarian throne.

On the other hand, Germany was not considered a threat for a long time*. After all, the Czechoslovak Armed Forces, even in peacetime numbers, were noticeably stronger than the German ones until the mid-1930s**, and the possible “march to Berlin”, which, for example, Polish generals flaunted, would have only been a matter of will and not of means.

The situation changed fundamentally at the beginning of the 1930s when a marginal political party – the National Socialist Party (Nazis) – rose to power. The German political scene became radicalised, and the demonstrative withdrawal of Berlin diplomats from the Geneva Conference for the Reduction and Limitation of Armaments was testimony of their growing self-confidence. Its failure and the parallel “Machtergreifung” of the Nazi Party in January 1933 meant that Czechoslovakia gained an open adversary in Germany. This, however, revealed the weakness of Czechoslovakia’s existing diplomatic and military security provisions, which were com-

pletely dependent on France and the anti-Hungarian treaty called “Little Entente” – which comprises Czechoslovakia, Yugoslavia and Romania.

The attempt to secure a more favourable international position for Czechoslovakia did not deliver a clear result, as the only success was the conclusion of the Czechoslovak-Soviet Treaty on 16 May 1935, a problematic agreement with at least a troublesome power (Pfaff, I. 2002, pp. 25–38). Moreover, the deterioration in relations with Germany was not balanced by an improvement in relations with either Poland or Hungary; Czechoslovakia thus de facto found itself in a situation where its neighbours were exclusively hostile countries or states with which it had strained relations (See, e.g.: Dejmek, J. 2002). Under this constellation, the army remained the only guarantor of state sovereignty.

Reorganisation and Modernisation of the Czechoslovak Armed Forces. The years 1932 to 1935 represent the period when the institutional and personnel foundations for the last reorganisation and modernisation of the Czechoslovak army were laid. At the turn of 1932 and 1933, as an anticipation of German threat, governmental advisory board, the Supreme Council for the Defence of the State (*Nejvyšší rada obrany státu*), was established; in 1934, the Czechoslovak Defence Act (*Branný zákon*) was amended, and finally, in 1935, the Directorate of Fortification Works (*Ředitelství opevňovacích prací*) and the Fortification Council (*Rada pro opevňování*) were established. Symbolically, these changes are linked to the accession of Army General Ludvík Krejčí to the post of Chief of the Main (General; *Hlavní štáb*) Staff in December 1933 (Fidler, J. 1998, pp. 153–166).

In this composition, the supreme command of the Czechoslovak Armed Forces began to act. The reorganisation proposal was embodied in the document “Army in the Field” (*Armáda v poli*), which was approved in May 1933. This was a regulation of fundamental importance. In addition to the general increase in numbers, the organisation of the divisions changed. Instead of having four infantry regiments in two brigades, they were to have only three regiments in their composition. This measure greatly simplified the work of the command, which included the abolition of the brigade level, and improved the operational capability of the division as a whole. Moreover, some services were detached from the division and placed under the corps headquarters established for this purpose. The document simultaneously proclaimed the need to reorganise and rearm the rapid deployment units to increase their mobility and combat value. The entire armed forces were si-

* To be precise, it is need to specify that the French Military Mission of French generals and officers that was active in Czechoslovakia, tried to switch the focus of Czechoslovak doctrine against Germany – but only in case of war between France (together with the United Kingdom) and Germany (Kozílek, R. 1996, pp. 84–92).

** Peacetime strength of Czechoslovak army in interwar period was around 150 000 men, while forces of “Weimar Republic” were limited to 100 000 men of regular army; except this, German army was entirely lacking, among others, heavy artillery or tanks (John, M. 1997, pp. 17–18)

multaneously divided according to purpose into the securing and manoeuvring parts, making it easier to determine which units and formations should be re-armed with new weapons and equipment as a matter of priority.

The “Army in the Field” regulation was approved in 1933 but was not enacted until 15 May 1935. The postponement was due to the international situation, especially the efforts to prevent Czechoslovakia from being perceived as a potential aggressor from behind the borders. This does not mean, however, that individual provisions were not continuously fulfilled; after all, from 1933 onwards the army placed its first orders for tank equipment, and in 1934 the first engineer group headquarters began to operate, which was responsible for organising the construction of Czechoslovak fortifications. Fortification lines should have been built in first place alongside borders of Czech lands but building plans were set to be finished by 1951. That is why their construction was not complete by 1938, nevertheless, the result was impressive; together there were built nearly 10,000 out of 15,000 planned pillboxes and more than 200 fortresses, including five artillery fortresses (Emmert, F. 2015, pp. 13–115; John, M. 1997b, pp. 276–372; Straka, K. 2007, pp. 28–45; 54–83).

There is also one aspect that needs to be stressed. Czechoslovak army, since adoption of National Defence Act in 1920, was formed as a conscript army with active duty. At the beginning, the service was set to last 24, then 18 and finally 14 months. By the end of 1934, as a reaction to worsening international situation, a new legislation prolonged the compulsory service to two years. Number of soldiers in peace time, thus, gradually grew, from ca. 140,000 by 1932 to nearly 200,000 by the end of 1937. At the same time increased figures for commissioned officers reached nearly 12,000 (from previous ca. 9,500) (R. Sander. 1995, pp. 25–26). All these also meant that by 1938 Czechoslovak army had large reserves; nearly all grown men disposed of some form of military training.

Czechoslovak Crisis. Although the reorganisation and modernisation of the Czechoslovak army and the construction of the fortress belt proceeded at a hasty pace, political developments unfolded even faster. In November 1937, the German leader and Reich Chancellor Adolf Hitler set out to destroy the Czechoslovak state, already in the course of 1938. In that, he relied on the Sudeten German Party (*Sudetendeutsche Partei*), the most influential German political party in Czechoslovakia, which in the meantime had “nazified” itself – which meant that influ-

ence over the party gained politicians who demanded strict orientation to Nazi Germany.

Upon instructions from Germany, the Sudeten German Party adopted a strategy of confrontation with the Czechoslovak government, which was implemented through a constant escalation of their demands. These were embodied in the eight-point Carlsbad Programme that the party adopted at its congress on 24 April 1938. In it, they demanded their own autonomous territory where the Nazi regime would be established. If the possible creation of a Sudeten German self-government had its rationale and support in national and international law, establishing a dictatorship in part of a democratic state would not only be unconstitutional but, above all, unrealistic.

New tactics of Sudeten German Party led to crisis in relations with Czechoslovak Republic and later into international crisis; in Czech historiography, this situation is referred to as a “Munich Crisis”, outside of Czechoslovakia was coined the term “Czechoslovak Crisis”. The decisive moment in its development was the so-called partial mobilisation on 20 May 1938. The mobilisation, or more precisely “extraordinary measures”, was a response to the findings by the Military Intelligence Service that German troops were approaching the Czechoslovak borders. Although selected groups of conscripts obediently enlisted, demonstrating Czechoslovakia’s determination and ability to defend itself, development among world power was different – and decisive. Given all the international ties, there was a danger that a possible armed conflict between Czechoslovakia and Germany could escalate into a European war. That is why an independent commission was set up after the crisis subsided to investigate the incident. However, the commission concluded that Germany had not carried out any manoeuvres in the vicinity of the Czechoslovak borders and that the mobilisation was therefore unjustified. This meant that Czechoslovakia began to be seen as the aggressor, a fact diligently fed by Nazi propaganda (Kokoška, S. 2000, pp. 99–114; Lukeš, I. 1995, pp. 79–97).

The long-term consequences of the May mobilisation therefore turned out to be to Czechoslovakia’s disadvantage, as the willingness of Western countries to engage in its favour declined sharply. This fact was particularly sensitive because, at the same time, Adolf Hitler finally pushed through his intentions with the German generals, namely the final version of “Case Green” (*Fall Grün*); it set the deadline for the attack on Czechoslovakia as 1 October 1938 (Kniha “O”. 1946, pp. 83–88).

In the summer of 1938, the Czechoslovak crisis shifted to the level of bilateral negotiations between the Czechoslovak government and representatives of the Sudeten German Party. However, Lord Walter Runciman, whom Czechoslovakia had accepted as the mediator of the talks, improperly interfered in the situation. During the summer months, the Sudeten German Party successively rejected three Czechoslovak proposals on how to solve the situation. Finally, on 5 September 1938, the Czechoslovak government submitted their "Fourth Plan", accepting all the demands of Carlsbad Programme. This put the Sudeten German Party in a difficult situation. If it intended to continue its strategy of escalating its demands, it could not accept the plan. Still, at the same time, it could not simply reject it, for that would discredit it in the eyes of the Czechoslovak as well as foreign public.

The Sudeten German Party therefore made use of so-called Ostrava Incident, during which their representatives were insulted by Czechoslovak policeman*, as an excuse to end negotiations with the government. A few days of tension followed, with no indication of what would come next. At the Nuremberg Nazi rally on 12 September 1938, Hitler broke the situation. In his speech, he assaulted Czechoslovakia and President Edvard Beneš in particular. In response, an uprising of Germans burst out in the Czech borderlands. However, the government and the army reacted immediately and suppressed it swiftly within two days.

After the defeat of the uprising, the top leaders of the Sudeten German Party fled to Germany. Their plan had failed, with the Sudeten-German problem coming to a standstill as a result. At this point, the Nazi regime intervened in developments once more, this time fatally. On 15 September 1938, during a meeting with British Prime Minister Neville Chamberlain, which took place at his residence in Berchtesgaden, Adolf Hitler raised a demand for Czechoslovakian territory inhabited by Germans.

This fundamentally changed the content of the Czechoslovak Crisis. It was no longer a matter of the relationship between Czechoslovakia and the German minority, but an international dispute between Czechoslovakia and Germany.

Based on the demands from Berchtesgaden, on 19 September 1938, the diplomats of the United Kingdom, together with the French, handed over a note to the Czechoslovak government calling on it

* Whole incident, in fact, was just provocation of Sudeten German Party (Kvaček, R. 1987, pp. 229–236).

to surrender the borderlands. On behalf of President Edvard Beneš, the government initially refused to do so. Still, after further pressure from envoys Basil Newton and Léopold de Lacroix, they decided to comply with these demands.

The acceptance of the Berchtesgaden requirements caused a violent social crisis. Large-scale demonstrations broke out in Czechoslovakia, forcing the government to resign. It was therefore obvious that the Czechoslovak public would not allow any "carving up" of the state and would rather face the risk of war. The newly established government of Army General Jan Syrový (Fidler, J. 1999, pp. 256–274) – who was viewed as a hero of the First World War – subsequently declared mobilisation on 23 September 1938. It was just in time. Couple of days later, Adolf Hitler, declared that demands a territory of Czechoslovakia inhabited by Germans otherwise he is ready to use a force. He even set a term to commence the military engagement – on 28 September 1938, 2.00 p.m. (Celovsky, B. 1958, pp. 173–382).

Mobilisation of the Czechoslovak Armed Forces. The declaration of mobilisation represented the culmination of the military-political measures adopted gradually during September 1938. In response to the uprising of the Sudeten Germans, during the night of 13 to 14 September 1938, the army high command decided to implement "Plan C". Under this plan, specialists were called up for a special military exercise, with several other measures also put in place. At this point, the size of the Czechoslovak army grew to about 360,000 men.

However, the situation during September 1938 changed very quickly. Only four days later, on 17 September 1938, the youngest reservists were called up. On 21 September 1938, the generals in reserve were reactivated. Finally, one day later, full combat readiness of the National Defence Guard (*Stráž obrany státu*)* was declared under "Plan O" (Czech for "Ostraha Hranic"; English "Border Defence") and simultaneously placed under the military command. As a result, the overall strength of the Czechoslovak Armed Forces reached about 500,000 members.

The final decision to carry out the mobilisation was made on 23 September 1938 at 10.15 p.m., with the population informed by radio during the night. Although the first mobilisation day was set for 25 September 1938, the Czechoslovak conscripts be-

* National Defence Guard was formed in 1936 by merging three existing security bodies – gendarmerie, border guard (*Finanční stráž*) and state police – into one (Lášek, R. 2006, pp. 7–23; 86–299).

gan to leave for their units as early as the night of 23 to 24 September 1938. This fact, on the one hand, complicated the smoothness and arrangement of the mobilisation. On the other hand, it accelerated it, although the enlistment of men into service was prolonged for several days and lasted effectively until 4 October 1938. All members of the first reserve, i.e. men up to 40 years of age, and selected specialists from so-called second reserve, i.e. persons between 41 and 50 years of age, were called up. On the day the mobilisation was announced, Czechoslovakia simultaneously entered a state of defence emergency (Straka, K. 2007, pp. 104–120).

The range of people allowed to serve in the armed forces expanded the following day, 24 September 1938, when the recruitment of volunteers was permitted. It concerned men between the ages of 17 and 50 years, i.e. those who had not yet completed compulsory military service, for example, because of their age or studies, or who belonged to the second reserve.

Czechoslovakia was multinational state of 15 million inhabitants. According to census of 1930, Czechs comprised only 50,2 % of population; then there were Slovaks, approximately 15,8 %, who – together with Czechs – were supposed to be Czechoslovaks; but the reality was more complicated, and number of Slovaks did not identify themselves with Czechoslovak state. The largest minority were Germans with 22,3 % share in populations, Hungarians with 4,8 %, Ruthenians (Rusyns)/Ukrainians with 3,8 %, and Poles with 0,6 % (Srb, V. 1998, pp. 460–461).

Attitude of nations towards military service varied. From the point of view of military representatives, Czechs were supposed to be reliable soldiers. That is why they became more often officers and also took up decisive positions. The Czechoslovak Armed Forces had no special or elite units. To a certain extent this status belonged to the border regiments. Since they were to defend fortresses of the Czechoslovak fortifications and fight on the front line in exposed sections, selecting their members was particularly demanding. In addition to physical requirements, candidates for service had to meet state and national reliability criteria; that is why vast majority of them were Czechs¹. Other Slavic nations, Slovaks, Ruthenians/Ukrainians and Poles, were considered less reliable, but eligible for officer careers and position in combat units. On the other hand, there were Germans and Hungarians who generally opposed

Czechoslovak state; it had also its military consequences. For example, among active Czechoslovak officers there were only 7,0 % Germans and 0,2 % Hungarians (Sander, R. 1995, pp. 34–43).

Position of respective nations towards Czechoslovak Armed Forces manifested itself also during mobilisation call. That is why all Czechs commenced their military service, while important part of Germans disobeyed and even left for Germany; nevertheless, some half or two thirds of all Germans reported themselves to assigned unit. It is estimated that in total 126 500 men disobeyed the call-up, i.e. some 10,1 % of all mobilized men (see below) (Anger, J. 1989, p. 50).

Volunteers from abroad also offered their help in arms to Czechoslovakia. For a total of about 3 000 of these candidates, who mainly came from Yugoslavia, Romania, Poland and the Baltic countries, a headquarters for foreign volunteers was formed on 27 September 1938.

From the moment the mobilisation was announced, the Czechoslovak Armed Forces began the transition to wartime organisation, with completion set for 30 September 1938. This wartime organization derived from piece structure of armed forces. In strategic and operational level, the headquarters were renamed and reshaped to field commands. This meant, first of all, that Main Staff became Main (High) Command; also, Army General Ludvík Krejčí was appointed as the Commander-in-Chief of the Czechoslovak forces. The entire Main Command moved from Prague; first to Klánovice, small village ca. 15 km east of the capital, and then finally to Račice Castle near Vyškov in southern Moravia. The latter was chosen due to its suitable location; Czechoslovak commanders expected that German army would attack in two direction, both from Austria to north and from Silesia to south, making the Račice Castle to be close to both main battlefields. Naturally, the whole command did not reside in one building but in number of surrounding villages. Whole command had nearly 1 000 men and was supported by number of units, especially of air force and air defence (Šrámek, P. 2020a, pp. 68–77).

Pertaining to the army level, the situation was similar. Piece-time so-called provincial commands (*zemské velitelství*) – there were four of them – were reorganized into army commands; thus, the Prague command formed the headquarters of I Army, the Brno command became the II Army, which withdrew to northern Moravia and Silesia, the Bratislava command in Slovakia was reshaped into the III Army, and finally, the Košice command in eastern Slova-

¹ VÚA-VHA, fund (f.) Velitelství hraničářského pluku 4 [Command of Regiment Border No. 4] – chronicle.

kia and Carpathian Ruthenia was converted into IV Army and moved to southern Moravia.

The defining element of the mobilisation was not only the call-up of soldiers from the reserve, but above all the formation of new units. Each military formation of corps-level and below was therefore charged with forming so-called “mobilisation twin”, technically unit “B”. Its basis formed staff personnel that was split up into two groups, i.e. headquarters of two units; thus, for example, deputy commander became commander of newly formed troop. In its result, field army had fourteen army corps instead of seven in peace. Six of these corps were designed as “border zones” (*hraniční pásma*) with numbers XI to XVI.

By the 1938, Czechoslovak army had seventeen infantry divisions. By applying the same principle, after reorganization, there were 34 divisions in total. However, twelve of these divisions were designed as “border areas” (*hraniční oblast*) with numbers 31 to 42. In contrast to division, “border area” was equipped with additional units, especially of tanks and tankettes and air defence companies, due to fact that they represented a first-echelon on the battlefield (John, M. 1997b, pp. 34–35). Together with four “rapid divisions” – formations that comprised tanks and motorized units – there were 38 divisions.

Additionally, three more units were formed – two so-called “groups” (*skupina*) 1 and 2, and “district Prague” (*okrsek*); despite their strange designation they had similar organization to divisions. To sum up, Czechoslovakia built up 41 divisions together. However, there were not set, in contrast to other armed forces, a strict organization for each division. Most of them were formed of three infantry regiments and one artillery regiment, but some had instead of regiment one battalion and instead of artillery regiment only artillery battalion etc. Then, each division had one reconnaissance, one engineer and one signal battalion. With slight exaggeration, it can be said that it was impossible to find two units at the divisional level with identical compositions. Their strength also corresponded to this, varying from ten to twenty thousand men (Fetka, J. 2015, pp. 226–230; Straka, K. 2007, pp. 100–127).

Organisation and Combat Value of the Mobilised Army. After 25 September 1938, the Czechoslovak army took its positions on the borders, according to Assemble Plan VII, or its XIII variant (John, M. 1997b, pp. 392–415; Šrámek, P. 2020b, pp. 73–80)². Although in the following days the deployment of

² See also: VÚA-VHA, f. Velitelství Palacký [Command “Palacky” (i.e. Main Command)], box 1.

Figure 1

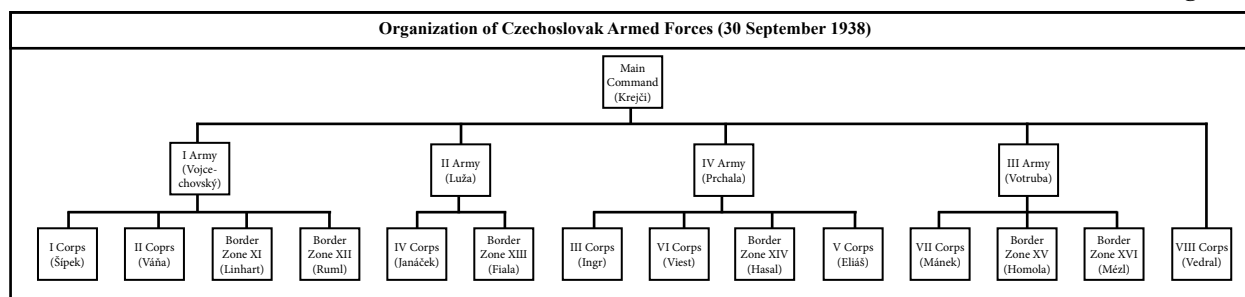

Figure 2

some volumes changed, its combat formation was as follows (Figure 1; Figure 2).

The territory of Bohemia was defended by the I Army of Army General Sergej Vojtechovský*; its headquarters was located in Kutná Hora east of Prague and it consisted of about 265 000 members. It was made up of the I and II Corps and Border Zones XI and XII, which included ten divisional units, with the 18th Division in reserve.

The II Army was stationed in the north of Moravia and in Silesia; it disposed of 135 000 men commanded from Olomouc by Divisional General Vojtěch Luža. It consisted of the IV Corps and Border Zone XIII, with three divisions in total, and the 8th Division as a reserve.

The IV Army was deployed in southern Moravia, with headquarters in Brno; Army General Lev Prchala had 140 000 men under his command. It consisted of the III and VI Corps and Border Zone XIX of six divisions, including the 4th Rapid Division. The army also had extensive reserves, which included the 2nd Rapid Division and the V Corps with two divisions.

The task of the III Army was to defend the territory of Slovakia and Carpathian Ruthenia with about 117 000 men; its command headed by Army General Josef Votruba was based in Kremnica in central Slovakia. It included the VII Corps and Border Zones XV and XVI, which had four divisions in total, and the 3rd Rapid Division, with the 10th and 11th Divisions in reserve (for detailed number of respective armies, see: Anger, J. 1989, p. 59).

The Main Command reserves supplemented the already relatively numerous reserves of the armies; they were deployed for the most part in central Moravia, i.e. in the geographical centre of Czechoslovakia, from where they could effectively intervene according to the actual development of the situation. They consisted of the VIII Corps of three divisions and six other divisions, including the 1st Rapid Division, and together consisted of about 500 000 men.

Air force formations were divided into small units and subordinated to army commanders. For example, the I Army obtained three squadrons (*perut'*) of fighter and bomber planes and nine flights of reconnaissance and signal planes. Under direct

command of Army General Ludvík Krejčí there were two bomber air regiments and eight flights of fight and reconnaissance planes.

The mobilized Czechoslovak army was the largest fighting force in the history of the Czech/Czechoslovak states. At the end of September 1938, there were 1 131 000 members in its ranks, including 48 000 officers and 9 000 staff sergeants, and 3 000 foreign volunteers. These numbers are, however, only indicative, as they varied virtually from day to day.

The armament figures are also impressive. The defence force consisted of 484 armoured vehicles, 3 320 guns, 1 350 machine guns, 750 000 rifles and 905 combat aircraft. It also had 26 000 motorised vehicles and 217 000 horses at its disposal (Emmert, F. 2015, p. 89; Fetka, J. 2015, pp. 226–230; Hamák, B. & Vondrovský, I. 2010, pp. 37–173; John, M. 1997b, pp. 416–556; Straka, K. 2007, pp. 140–145)³. It meant that there was enough armament for all enlisted men. However, there were also some setbacks; first of all, artillery regiments that had large share of Germans – who partially avoided their duties – were not in full strength; moreover, Czechoslovak army was not able to fulfil its numbers of motorized vehicles, mostly cargo lorries, and thus lacked means of mobility (John, M. 1997b, pp. 175–211).

The armoured vehicles and aircraft in particular are worth a closer look. The most common type of tanks was the Model 34 (Czech designation *Lt vz. 34*), of which there were 298. In addition, there were fifty Model 35 tanks (*Lt vz. 35*), then seventy tankettes of Model 33 and sixty-six armoured vehicles of types Model 30 and Model 27*. As for the air force, fighter aircraft were of fundamental importance for the defensive war. These were represented by fighter Avia B-534, of which there were 350, including gun versions. Bomber aircraft, of which there were a total of 185, were divided into light, represented by Aero Ab-101 and Avia B-71, and heavy, consisting of Aero MB-200 and Avia F-X. Most of them, more specifically 370, were reconnaissance aircraft; among them were Letov Š-328, Letov Š-528 and Avia A-100 (Emmert, F. 2015, p. 127). All mentioned Czechoslovak pieces of machinery were of domestic production and, in comparison, belonged

³ See also: VÚA-VHA, f. Velitelství Palacký, box 1 and box 6, f. Velitelství Tyl [Command "Tyl" (i.e. 5th Department of Main Command)], box 2.

* Additionally, Czechoslovak army had in its disposal number of vehicles out of service due to their obsolescence or status of prototype; including them, there were 508 armoured vehicles in total (Francev, V. & Kliment, C. K. 2004, p. 199).

* *Sergej Vojtechovský* (Czech version of his name) was of Russian origin, but left his country during revolution; he was born in 1883 in Vitebsk as Sergey Nikolajevich Voytsekhovskiy and later, despite being Czechoslovak citizen, was kidnapped by NKVD (Soviet ministry of interior and secret police) and killed in 1951 (Fidler, J. 1999, pp. 329–349).

to the above-average. It evident by their later combat history. Despite major technological advances during the years of the Second World War, they remained in the arsenal of many countries until the end of the war. Most of them were incorporated into the German armed forces. For example, Model 35 tanks took part in campaigns against Poland, to the West and against the Soviet Union (see, e.g.: Binar, A. 2022), and B-534 fighters served as training machines for the German Luftwaffe.

Munich Agreement and its Consequences. The Czechoslovak army was ready and determined to defend the independence and integrity of the state. However, it never got the chance to prove its qualities in battle. On 29 September 1938, representatives of four powers, Germany, Italy, the United Kingdom, and France, met in so-called Fuhrer's Building in Munich. In short time, they came to a conclusion that Czechoslovakia should fulfil Hitler's demands, i.e. to give up its borderland to Germany, otherwise it would be blamed for all following causes. Moreover, Czechoslovak diplomats were not allowed to take a part in negotiation, they were simply informed about results.

Next day, 30 September 1938, was very vivid day, especially for members of government and for President Edvard Beneš in Kolowrat Palace and in Prague Castle. Discussions were heated and sometimes angry, but there were not many options; Czechoslovak cabinet could decline the Munich agreement – and risk the war with Germany with no support from France – or accept it and cripple the Czechoslovakia. Finally, in early afternoon, Czechoslovak government agreed with conditions of agreement. According to the deal, Czechoslovakia was obliged to hand over all its territory with German majority (more than 50 % of inhabitants) and to settle its territorial disputes with Poland and Hungary – resulting in further loss of its territory (among other titles to the topic, see: Celovsky, B. 1958; Douglas, R. 1977, pp. 67–77; Grochalski, S. M & Lis, M. 2009, pp. 11–30; Taylor, T. 1979, pp. 681–977).

The army, obeying orders, fully accepted the decision of the highest constitutional representatives and began to withdraw in an orderly manner, albeit with clenched fists (Binar, A. 2018, pp. 71–84; Šrámek, P. 2004, pp. 56–87).

On the basis of the Munich Agreement, adopted by the Czechoslovak government on 30 September 1938, the clearing the Czechoslovak border regions began. The agreement itself was accompanied by a map marking the four occupation zones. The first one, located in southern Bohemia, was to be occu-

pied on 1 and 2 October, and the second one, which included the northern part of Bohemia, on 2 and 3 October. Territorially, the most extensive was the third zone in western Bohemia, which was to be occupied between 3 and 5 October 1938. The last, fourth zone, located in northern Moravia and western Silesia was occupied by the German armed forces on 6 and 7 October 1938.

However, these four areas represented only the undisputed minimum requirements of Germany. The delimitation of the last and most extensive area, the fifth zone, was to be the subject of discussions by an international committee. The Czechoslovaks were also represented there, with a delegation led by Vojtěch Mastný, the Czechoslovak envoy in Berlin, and Divisional General Karel Husárek (Straka, K. 2008).

Although the Czechoslovak delegates did everything in their power to enforce the Czechoslovak demands, the shape of the new state borders had already been decided in principle. Their efforts only postponed the beginning of the occupation by a few hours and, in the case of the course of the borders, led to minor adjustments of a local nature (Biman, S. 1998, pp. 72–137).

Including the border changes that took place a little later in Slovakia and in Carpathian Ruthenia, Czechoslovak Republic had lost a third of its territory and population*. The fact that it remained an inorganic entity is evidenced by the length of the state borders, which remained almost unchanged; from the original 4 192 km, it was shortened by a negligible 28 km; this means that for every kilometre of the border there was a territory of only 20 km²; and if the whole state was nearly 1 100 km long, its narrowest point in Moravia had only 70 km in width⁴.

By surrendering its borderland, Czechoslovakia in fact lost most of its defence potential. Crucial was the fact that fortification lines against Germany were situated almost entirely on ceded territory. This, together with unfit geographical situation, meant that any possibilities of military defence were no longer possible.

The new national borders were the most visible consequence of the Munich Agreement. However, its implications were much more profound. After all, the period following its adoption on 30 Sep-

⁴ VÚA-VHA, f. Ministerstvo národní obrany – Hlavní štáb – 3. oddělení [Ministry of National Defence – Main Staff – 3rd Department] – box 246.

* Czechoslovakia lost 41 596 km² out of its 140 508 km² (i.e. 29,6 %) and 4 922 440 of its 14 729 536 inhabitants (census 1930; i.e. 33,4 %) (Myšák, K. 1947, p. 15).

tember 1938 is referred to as the Second Republic, which significantly distinguishes it from the previous epoch. The events after “Munich” caused social trauma that soon began to be reflected in publicly shared values and the constitutional and political systems.

The resignation of Edvard Beneš on 5 October 1938 was not only a symbolic gesture, but also had far-reaching constitutional consequences. Society began to look for the culprit of the national tragedy, which was seen both in his person and in the rampant party system. At the same time, the system of separation of powers between the various constitutional bodies was significantly disrupted. The cabinet of Rudolf Beran pushed through laws that “empowered” the government to issue regulations having the force of law while granting the president the right to change the constitution’s wording. This removed the parliament as an entity of power from the political game and concentrated state authority exclusively in the hands of the executive power.

In Slovakia and Carpathian Ruthenia, power-political development proceeded at a more dynamic pace, with a more pronounced departure from democratic principles. It was due to fact that both lands gained autonomy during October 1938, with political events often taking place independently of developments in Prague. It is therefore clear that even politically, the Second Republic was not a homogeneous entity (among number of titles see: Gebhart, J. & Kuklík, J. 2004, pp. 50–122).

The constitutional and political changes also had an impact on the Czechoslovak Armed Forces. The efforts of Slovaks and Ruthenians to divide it into three national units became a very hot topic. However, the Prague headquarters managed to prevent this, with the Czechoslovak army remaining one of the few bearers of the idea of state unity in the reality of the Second Republic.

Demobilisation of the Czechoslovak Armed Forces. Adopting the Munich Agreement did not mean that the threat of war between Czechoslovakia and Nazi Germany automatically dissipated, but with each passing day, it did become lower and lower. At the beginning of October 1938, the clashes on the Czechoslovak-German border also stopped simultaneously. Incidents only occurred occasionally, for example, in Český Krumlov in southern Bohemia on 2 October 1938. It was therefore evident that the security situation had changed and that the reasons for maintaining a field army were losing traction.

Firstly, all Czechoslovak unit of first echelon left borderland, as mentioned above, and retreated to un-

disputed territory, so-called Czech “inland” (Straka, K. 2008, pp. 133–160). Then, the reduction of army began; firstly, by granting of short-term leave to those soldiers who resided in the border areas. This concerned Germans, who became citizens of the German Reich and were therefore excluded from conscription⁵. In the case of Czech soldiers from the borderland, its purpose was to allow them to move their property to an unoccupied part of Czechoslovakia.

Another measure followed on 4 October 1938, when the call-up of conscripts from reserves was terminated. Even so, during the following days, new soldiers kept arriving, but were no longer sent to their assigned units, which in the meantime took a holding position in their assemble area. On the same day, the battalions of the National Defence Guard were removed from subordination to the military command.

The actual decision to begin demobilisation was taken by the government on 6 October 1938 in the presence of top Czechoslovak commanders. Besides Army General Jan Syrový, who held the position of Prime Minister, the meeting was attended by Divisional General Karel Husárek of the Directorate of Fortification Works, Brigadier General Vladimír Kajdoš, Chief of Main Staff, and Army General Ludvík Krejčí, Commander-in-Chief of the Czechoslovak Armed Forces. At the same time, it was decided that conscripts would be sent home in stages. The decision to spread demobilisation over a longer period of time aroused disapproval and a wave of criticism among soldiers, especially those who were to be the last to remain; they were often worried about their jobs, namely that they would be taken by previously discharged conscripts. However, the army command argued that for a number of reasons, demobilisation could not be carried out overnight. First of all, because international tensions remained high and threatened to escalate into an armed conflict, this time with Hungary. Moreover, many commanders feared that the Germans would not respect the demarcation line and would start advancing into the interior of the Czech lands. There were also purely technical reasons. Apart from the measures already taken in terms of accommodation and catering for the soldiers, the transport capacity of the Czechoslovak railway and road network had to be taken into account (Emmert, F. 2015, pp. 160–167).

⁵ The same principle was applied to officers and soldiers of Hungarian and Polish nationality. VÚA-VHA, f. Velitelství 4. sboru [Command of 4th Corps] – box 10.

Since Czechoslovakia lost vast of its fortification there was no need to maintain units that were designated for their defence, so-called “border regiments”; in total, there were five of them. Their dissolution proceeded rapidly, with all of them having to be disbanded by 30 November 1938 (Stehlík, E. 1997, pp. 20–57)⁶.

The demobilisation of the armed forces initially concerned the Czech lands exclusively. The first phase took place on 9 and 10 October 1938, with the second phase starting a day later, both to be completed by mid-October. During the course of these phases, the members of the auxiliary and rear formations, mostly from the reserve of the Main Command, were also discharged. The purpose of this measure was to preserve the fighting strength of the Czechoslovak army.

The third phase of demobilisation took place between 17 and 19 October 1938 and ended a week later on 26 October 1938. It applied to all reservists who served in the ranks of the I, II and IV Army; III Army that was located in Slovakia were still in alert and prepared to repulse possible military attack from Hungary. The only exception was the last year of reservists who were called up on 17 September 1938. The final phase, which extended from 23 October to 16 November 1938, saw the remaining conscripts, including the youngest year, finally sent home. By 2 December 1938, the strength of Czechoslovak Armed Forces decreased to 220 000 men. Final arrangement, cancellation of state of defence emergency, came into force on 28 February 1939 (Emmert, F. 2015, pp. 160–167); three weeks later, Czechoslovakia was occupied by Nazis and ceased to exist. That is why since this moment discussion, both among historians and broader society – whether Czechoslovakia should have defended itself – began (selectively to the topic e.g.: Kural, V. & Anger, J. & Müller, K.-J. 1992; Šrámek, P. 2005, pp. 128–139).

⁶ An exception was made for the Border Regiment No. 4 in Hlučín in Silesia because it was the only completed unit and was at full strength; its deadline was set for 15 December 1938. VÚA-VHA, f. Velitelství hraničářského pluku 4 – chronicle.

Conclusion. The September mobilisation of 1938 was a test in which the Czechoslovak Armed Forces came through with flying colours by managing it organisationally and building a powerful fighting force at the borders. Czechoslovak society also passed muster when it resolutely obeyed the call-up and prepared for defence. The country's army was prepared to the maximum extent possible for a medium-sized state like Czechoslovakia, especially considering its economic and human resources available. These were also used much more effectively than in its opponent's case, which deserves to be noted.

Success of Czechoslovak mobilisation, and this needs to be strongly stressed, was a result of systematic and long-time preparations that were commenced in fact in the moment the Czechoslovak Republic was created in 1918. Also, mobilisation was gradual process and draft of more than 1.1 million men was extended in period of time of some three weeks; crucial, however, were two or three days that followed call-up on 23 September 1938.

However, all the military-political measures taken perished the very moment when, on behalf of President Edvard Beneš, the Czechoslovak government accepted the Munich Agreement and therefore undertook to hand over part of its territory to Nazi Germany, and later on to Poland and to Hungary. Immediately after that, demobilisation was initiated. This took place in phases and lasted, in fact, until the demise of the state. Shortly after its completion, the Czech lands were occupied by Nazi Germany, Carpathian Ruthenia by Hungary and Slovakia declared independence, so the Czechoslovak state de facto ceased to exist. However, the agitated emotions of the men, who as soldiers had shown their willingness to lay down their lives for their country, did not allow them to accept the situation passively. This explains the rapid organisational formation of anti-Nazi resistance, its initially considerable scope, and the later establishment of Czechoslovak military forces in exile.

REFERENCES

- Anger, J. (1989). Čs. armáda v září 1938 [Czechoslovak Army in September 1938]. *Historie a vojenství*. № 5, pp. 43–60. [in Czech].
- Bíman, S (1988). *Vojenské obsazení území připojeného k Německu podle mnichovské dohody a období jeho vojenské správy (1.-20. října 1938)* [Military Occupation of Territory Joined to Germany according to the Munich Agreement and Period of its Military Administration (1 to 20 October 1938)]. In: *Historie okupovaného pohraničí 1938–1945*. 1. Ústí nad Labem: “Univerzita J. E. Purkyně”, pp. 72–137. [in Czech].

- Binar, A. (2022). *Československé tanky v první fázi západního tažení 1940* [Czechoslovak Tanks in the First Phase of Western Campaign]. Bučovice: Jakab Publishing. [in Czech].
- Binar, A. (2018). The Defence Sector and its Effect on National Security during the Czechoslovak (Munich) Crisis 1938. *Zeszyty Naukowe*. № 2 (111), pp. 71–84. [in English].
- Celovsky [Čelovský], B. (1958). *Das Münchener Abkommen 1938* [Munich Agreement]. Stuttgart: “Deutsche Verlags-Anstalt”. [in German].
- Dejmek, J. (2002). *Československo, jeho sousedé a velmoci ve XX. století (1918 až 1992)* [Czechoslovakia, its Neighbourhoods and Powers in XX Century]. Praha: “Centrum pro ekonomiku a politiku”. [in Czech].
- Douglas, R. (1977). *In the Year of Munich*. London – Basingstoke: “The Macmillan Press”. [in English].
- Emmert, F. (2015). *Mobilizace 1938. Chtěli jsme se bránit* [Mobilisation 1938. We Wanted to Defend ourselves]. Brno: “František Emmert”. [in Czech].
- Fetka, J. (2015). *Československá válečná armáda 1918-1939* [Czechoslovak War Army]. Ed. Šrámek, Pavel. Praha: “Mladá fronta”. [in Czech].
- Fiala, J. (1993). Mobilizace československé armády na podzim 1921 [Mobilisation of the Czechoslovak Army in Autumn 1921]. *Historie a vojenství*. № 2, pp. 36–67. [in Czech].
- Fidler, J. (1999). *Generálové legionáři* [Generals-Legionnaires]. Brno “Books”. [in Czech].
- Francev, V. & Kliment, C. K. (2004). *Československá obrněná vozidla 1918-1948* [Czechoslovak Armoured Vehicles]. Praha: “Ares”. [in Czech].
- Gebhart, J. & Kuklík, J. (2004). *Druhá republika 1938-1939. Svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě* [The Second Republic 1938 to 1939. Struggle between Democracy and Totalitarianism in Political, Social and Culture Life]. Praha – Litomyšl: “Paseka”. [in Czech].
- Grochalski, S. M. & Lis, M. et al. (2009). *Uklad monachijski jako przykład prawnomiedzynarodowej kapitulacji wobec agresji* [Munich Agreement as an Example of Legal and International Capitulation against Aggression]. Opole: “Uniwersytet Opolski”. [in Polish].
- Hamák, B. & Vondrovský, I. (2010). *Mobilizovaná československá armáda 1938* [Mobilized Czechoslovak Army]. Dvůr Králové nad Labem: “Fortprint”. [in Czech].
- John, M. (1997a). *Září 1938. 1* [September 1938. 1st Volume]. Brno: “Bonus A”. [in Czech].
- John, M. (1997b). *Září 1938. 2* [September 1938. 2nd Volume]. Brno: “Bonus A”. [in Czech].
- Kniha “O” (přepadení Československa ve světle dokumentů, předložených Mezinárodnímu vojenskému soudu v Norimberku)* [Book “O”. Aggression against Czechoslovakia according to the documents of International Military Tribunal in Nuremberg]. (1946). [Praha]: “Ministerstvo vnitra”. [in Czech].
- Kokoška, S. (2000). Několik poznámek k československé částečné mobilizaci v květnu 1938 [Couple of Notes to Czechoslovak Mobilisation in May 1938]. In: *Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et historica 1 – 1998*. Praha: “Karolinum”, pp. 99–114. [in Czech].
- Kozílek, R. (1996). Obranyschopnost ČSR v meziválečném období [Defence Capacity of Czechoslovak Republic in Interwar Period]. *Vojenské rozhledy*. № 6, pp. 84–92. [in Czech].
- Kural, V. & Anger, J. & Müller, K.-J. (1992). *Rok 1938. Mohli jsme se bránit?* [Year 1938. Could have We Defence ourselves?]. Praha: “Správa sociálního řízení FMO”. [in Czech].
- Kvaček, R. (1987). *Ostravský incident Henleinovců v září 1938 a jeho ohlas* [Ostrava Incident of Sudeten German Party in September 1938 and its Reception]. In: Ostrava 14. Ostrava: “Profil”, pp. 229–236. [in Czech].
- Lášek, R. (2006). *Jednotka určení SOS* [Unit of Designation “SOS”]. Praha: “Codyprint”. [in Czech].
- Lukeš, I. (1995). Mimořádná vojenská opatření v květnu 1938: nová interpretace [Extraordinary Military Measures in May 1938: New Interpretation]. *Historie a vojenství*. № 5, pp. 79–97. [in Czech].
- Myšák, K. (1947). *Československá republika 1918-1939* [Czechoslovak Republic]. Praha: “V. Linhart”. [in Czech].
- Pfaff, I. (2002). *Die Gefahr der Sowjetisierung der Tschechoslowakei im Falle einer russischen Hilfeleistung* [The Danger of Sovietisation of Czechoslovakia in Case of Russian Military Aid]. In: Taubert, Fritz (Ed.): *Mythos München*. München: “R. Oldenbourg”, pp. 25–38. [in German].
- Sander, R. (1995). *Válečná československá armáda v září roku 1938* [Czechoslovak War Army in September 1938]. *Historie a vojenství*. № 6, pp. 23–80. [in Czech].
- Srb, V. (1998). *Území a obyvatelstvo Československé republiky* [Territory and Population of Czechoslovak Republic]. In: Kučerová, Stanislava: *Českoslovenství součást evropanství*. Brno: “Konvoj”. [in Czech].
- Stehlík, E. (1997). Pevnostní útvary československé armády 1937-1938 [The Fortification Units of the Czechoslovak Army]. *Historie a vojenství*. № 1, pp. 20–57. [in Czech].

Straka, K. (2007). *Československá armáda, pilíř obrany státu z let 1932-1939* [Czechoslovak Army, Pillar of Defence of State in 1932-1939]. Praha: "Ministerstvo obrany České republiky", pp. 104–136. [in Czech].

Straka, K. (2008). *Vojáci, politici a diplomaté* [Soldiers, Politicians and Diplomats]. Praha: "Ministerstvo obrany České republiky". [in Czech].

Šrámek, P. (2004). Odhodlání versus loajalita [Determination vs. Loyalty]. *Soudobé dějiny*. № 1–2, pp. 56–87. [in Czech].

Šrámek, P. (2005). *Obranyschopnost Československa v roce 1938 (Poznámky k názorům o nepřípravenosti na válku)* [Defence Capacity of Czechoslovakia in 1938 (Notes to Opinions on Unpreparedness on War)]. *Český časopis historický*. № 103, pp. 128–139. [in Czech].

Šrámek, P. (2008). *Ve stínu Mnichova. Z historie československé armády 1932-1939* [In the Shadow of Munich. From the history of Czechoslovak Army]. Praha: "Mladá fronta". [in Czech].

Šrámek, P. (2020a). *Hlavní velitelství československé branné moci na Vyškovsku na podzim 1938* [Main Command of Czechoslovak Armed Forces in Vyškov Region in Autumn 1938]. *Historie a vojenství*. № 1, pp. 68–77. [in Czech].

Šrámek, P. (2020b). *Nástupový plán československé armády v září 1938* [Line-up Plan of Czechoslovak Army in September 1938]. In: Binar, Aleš et al.: *Ozbrojené síly a československý stát*. Brno: "Univerzita obrany", pp. 73–80. [in Czech].

Šrámek, P. et al. (1998): *Když zemřít, tak čestně. Československá armáda v září 1938* [When to Die, so Honorably. Czechoslovak Army in September 1938]. Brno: "Společnost přátel československého opevnění". [in Czech].

Taylor, T. (1979): *Munich. The Price of Peace*. Garden City: "Double Day & Company". [in English].

Алеш БІНАР

доктор філософії, доцент

Університет оборони (Брно, Чехія)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8271-3730>

МОБІЛІЗАЦІЯ У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ 1938 РОКУ

У 1938 р. через загрозу з боку нацистської Німеччини, яка вимагала території Чехословащини, населені німцями (судетськими німцями), чехословацький уряд оголосив мобілізацію військового резерву. Це був найбільший призов в історії держави – на той час до армії було зараховано понад 1,1 млн чоловіків (у країні з 15 млн населенням). Призовані чоловіки походили з усіх національностей, що складали населення Чехословащини, тому їхнє ставлення до чехословацьких збройних сил різнилося. Якщо чехів вважали надійними солдатами, то німців (та угорців) – їхньою протилежністю. Серед них були й інші національні меншини – словаки, русини/українці, поляки. Незважаючи на ці відмінності, чехословацька мобілізація відповідала всім її вимогам. Призовників належним чином зарахували до армії, більшість із них лише за кілька годин після призову 23 вересня 1938 року. Згідно з підготовленими планами вищого командування армії, були сформовані нові частини, що зайняли призначені позиції поблизу кордонів, щоб бути готовими до відбиття німецького нападу.

Успіх чехословацької мобілізації став результатом систематичної та тривалої підготовки, що розпочалася фактично з моменту створення Чехословацької Республіки у 1918 році. Крім того, мобілізація була поступовим процесом, і набір понад 1,1 млн чоловіків був розтягнутий на певний період часу. Хоча Чехословащина й була готова захищатися, цього не сталося. Прийнявши Мюнхенську угоду, що змусила Чехословащину передати свої прикордонні території Німеччині, чехословацькі збройні сили так і не мали можливості довести свою якість на полі бою. Несхвалення цього рішення також стало початком сумнівів щодо капітуляції Чехословащини, що призвело до дискусії щодо того, чи має Чехословацька Республіка чинити опір, незважаючи на очікувані втрати.

Ключові слова: мобілізація, Чехословащина, Чехословацькі збройні сили, Чехословацька (Мюнхенська) криза, Мюнхенська угода, 1938 рік.

УДК 94(100)''1939/1945'':355.483''1942''
DOI: 10.33099/2707-1383-2025-56-2-33-40

Ірина АВТУШЕНКО

докторка історичних наук, професорка
Національний транспортний університет
(Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3987-4034>
Електронна пошта: irena_avtushenko@ukr.net

Олександр АВТУШЕНКО

кандидат педагогічних наук, доцент
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря
Сікорського» (Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0910-7552>
Електронна пошта: avtushenko_a@ukr.net

НОВИЙ ПОГЛЯД НА ПЕРЕБІГ ХАРКІВСЬКОЇ ОПЕРАЦІЇ НАВЕСНІ 1942 РОКУ

У статті, на основі сучасних досліджень, розглянуто Харківську наступальну операцію радянських військ у травні 1942 року. На етапі планування наступу на Харків радянське командування, отримавши розвіддані про можливий наступ ворога, не внесло корективи у розподіл військових підрозділів на фронтах і не скасувало наступ. Усупереч реальним обставинам, війська Південно-Західного фронту розпочали наступальну операцію, метою якої був розгром Харківського угруповання німців, заволодіння Харковом та створення умов для наступу вглиб України. Співвідношення сил обох сторін було майже рівним, однак, німецькі піхотні дивізії на той час мали великий бойовий досвід і значну перевагу над радянськими стрілецькими дивізіями у вогневій потужності, ударній силі, засобах управління та зв'язку. В результаті радянські війська зазнали поразки та змушені були перейти до оборони у не вигідних умовах.

Ключові слова: Харківська операція 1942 року, Барвінківський виступ, Південно-Західний фронт, танкові корпуси, вермахт, Червона армія.

Постановка проблеми. В історії російсько-української війни Харківська стратегічна наступальна операція посідає одне з чільних місць. З початку російської агресії Сили оборони України ефективно стримували противника на цьому напрямку. На початку вересня 2022 р. Збройні Сили України, майстерно ввівши противника в оману щодо напрямку майбутнього наступу, рішуче відкинули розгромлені та деморалізовані російські війська за лінію державного кордону України. Необхідність вивчення перебігу весняної Харківської операції 1942 р. виникла на тлі повторного наступу російської армії у травні 2024 р. на Харківщину, основною метою якого було захоплення Харкова. Вивчення бойового досвіду Другої світової війни не втратило свого значення для збройних сил і сьогодні, він може стати основою при вирішенні завдань, що поставили у воєнний час. Ретельне вивчення прорахунків

і досвіду ведення бойових дій протиборчих сторін під час Харківської операції навесні 1942 р. дасть змогу з'ясувати основні недоліки, що виникали під час організації оборони й стримування ворога, та уникнути проблем, що можуть негативно вплинути на події сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна українська історіографія Другої світової війни охоплює останні двадцять п'ять років. За цей час вітчизняні історики доклали багато зусиль, щоб відновити справжню історію Другої світової війни на основі принципів історизму та об'єктивності. Йдеться не про переписування історії Другої світової війни, як було в минулому, а на основі великого спектра документів дослідити усі її сторінки, де героїчне переплелось з трагічним, оскільки вони не можуть бути відокремлені та протиставлені. Важливого значення набуває дослідження вкладу українського народу в пере-

могу над нацизмом. Це, з одного боку, вимагає подолання радянських стереотипів у висвітленні історії війни, з іншого – активного реагування на фальсифікацію як зовнішню, так і внутрішню. Наприкінці 1980-х – першій половині 1990-х рр. у журналістиці та навіть історичній літературі з'являлися, під виглядом сенсаційних, судження та заяви, що не тільки не сприяли утвердженню історичної істини про війну, а й вводили в оману громадську думку, спотворювали факти, і їхні прихильники не переймалися копіткою роботою з архівними та опублікованими документами, що призводило до виникнення нових міфів. Домінувала практика описувати перемоги Червоної армії та замовчувати прорахунки та невдачі. Така тенденція змінилася в останні десятиліття, коли ця битва знайшла помітне відображення у різних публікаціях.

Про хід підготовки та планування Харківської наступальної операції у травні 1942 р. згадували багато відомих радянських діячів та полководців Другої світової війни, які були безпосередніми учасниками тих подій, зокрема Г. Жуков (Жуков, Г. 2002), О. Василевський (Василевский, А. 1978), І. Баграмян (Баграмян, И. 1977), К. Москаленко (Москаленко, К. 1984). При цьому провину за провал операції покладали або на нестачу матеріально-технічних засобів для її проведення, або на інших військових начальників. Проте однією з ключових причин невдачі було недостатньо якісне планування.

Новий період у висвітленні боїв під Харковом розпочався у 2000-х роках. Першу працю, присвячену боям за Харків у 1942 р., опублікували російські дослідники А. Галушко та М. Коломієць на основі архівних документів та багатого історичного фотоматеріалу досліджуваного періоду (Галушко, А. & Коломієць, М. 2000). У наступній своїй праці М. Коломієць проаналізував роль танків протиборчих сторін у Харківській катастрофі 1942 р., де зазначив, що це була остання битва Червоної армії, у якій вона зазнала великих втрат (Коломієць, М. 2013). Робота дослідника І. Мощанського (Мощанский, И. 2011) фактично повторює зміст праці А. Галушка та М. Коломієця.

Вітчизняні дослідники Р. Пилявець та О. Лисенко розглядали у своїх роботах Харківську наступальну операцію 1942 року (Лисенко, О. & Пилявець, Р. 2013). Зокрема, Р. Пилявець (Пилявець, Р. 2012) запропонував нову її періодизацію. Автор доводить, що відбулося сім битв за Харків, із яких із радянського боку було дві оборонних

та п'ять наступальних, завдання яких полягало у звільненні Харкова, називає прорахунки, допущені радянським командуванням під час планування та проведення Харківської наступальної операції 1942 року. Є. Рафальський та С. Беляєв аналізували події, що передували оточенню радянських військ німецькими загарбниками, та усю трагічність ситуації, що склалася з вини радянського командування (Рафальський, Є. & Беляєв С. 2013). В. Горелов назвав причини поразки Червоної армії під Харковом навесні 1942 р., наслідком якої стали людські й матеріальні втрати, а вермахт отримав можливість підготуватися до нового наступу (Горелов, В.І. 2005). Кузнецов М. у своїх публікаціях (Кузнецов, М.О. 2023а; Кузнецов, М.О. 2023b) висвітлює важливість якісного планування наступальної операції та недоліки, допущені військово-політичним керівництвом СРСР при плануванні наступальної операції під Харковом у травні 1942 р., проаналізував операцію «Фрідрікус-1» як передумову проведення наступальної операції «Блау». І. Репін причиною поразки радянських військ під Харковом навесні 1942 р. називає самовпевненість Й. Сталіна та маршала С. Тимошенка, які спричинили незліченні людські жертви, втрату озброєння і техніки Червоної армії, територій та оперативної ініціативи, описує хід бойових дій кожного ударного угруповання Червоної армії з 12 по 23 травня 1942 року (Репін, І. В. 2011; Репін, І. В. & Польцев, І. В. 2019).

Отже, в умовах російсько-української війни стає очевидним, що дослідження військових операцій Другої світової війни є актуальним та необхідним при плануванні наступальних та оборонних операцій на фронті у сьогодишніх реаліях.

Мета статті – висвітлення Харківської наступальної операції навесні 1942 р. на основі сучасних наукових досліджень, аналізу прорахунків, недоліків та наслідків її проведення з проєкцією на військові операції на Харківщині під час сучасної російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Оборонні та визвольні битви за Харків та Харківську область вважаються одними із найдраматичніших на Східному фронті Другої світової війни. Харків був найважливішою транспортною розв'язкою, що контролювала стратегічний напрямок: Москва – Кавказ. Захоплення цього надважливого промислового та стратегічного центру німецькою групою армій «Південь» дало змогу використовувати його для наступу на нафтові райони Кавказу, а його сусідство з багатими сільськогосподар-

ськими областями УРСР перетворювало місто на хаб із концентрації харчових ресурсів для відправки до Німеччини. Виходячи з цього, і німецьке, і радянське командування ретельно планували свою стратегію захоплення чи звільнення міста.

Радянське командування планувало розгромити харківське угруповання німців та створити умови для наступу на дніпропетровському напрямку. Передбачалося нанесення ударів військами Південно-Західного фронту на Харків на південному заході від нього, із Барвінківського виступу (головний удар) та на північному заході від Харкова, із району Вовчанська (допоміжний удар). Забезпечення Харківської операції на південному фасі Барвінківського виступу покладалося на війська Південного фронту (Рафальський, Є. & Беляєв С. 2013, с. 241).

12–29 травня 1942 р., одночасно з битвами у Криму, розгорнулась Харківська наступальна операція радянських військ. Початок наступу військ Південно-Західного фронту, згідно з Директивою командувача фронту С. Тимошенка від 28 квітня 1942 р. № 00275, було перенесено з 4 на 12 травня через невідповідність військ (Галушко, А. & Коломиец, М. 2000, с. 4).

Уже на етапі планування радянське командування отримало розвіддані про можливий наступ противника. У повідомленнях зазначалося, що ворог накопичує сили і, можливо, із закінченням дощів буде намагатися ліквідувати Барвінківський виступ. Проте цей наступ очікували лише з боку Харкова і наскільки серйозною була небезпека не усвідомлювали.

Німецьке командування також було добре поінформоване про плани радянського керівництва, оскільки у руках німців опинився радянський генерал А. Самохін, командувач 48-ю армією Брянського фронту. Щойно побувавши на прийомі у Й. Сталіна, він летів на фронт, але пілот, який залишився без штурмана і погано знав навігаційну обстановку, посадив літак не в Єльці, а на аеродромі противника в Мценську! Німцям не довелося силоміць дізнаватися у генерала потрібні їм відомості – при ньому була польова сумка з секретними директивами, що давали повну картину майбутнього наступу військ під командуванням маршала С. Тимошенка з Барвінківського виступу (Мошанский, И. 2011).

Однак, незважаючи на ці обставини, наступ не скасували. Остаточне рішення про проведення Харківської наступальної операції навесні 1942 р. було прийнято за особистим наполяганням Й. Сталіна. Його слово було вирішальним

і оскарженню не підлягало. На застереження маршала Радянського Союзу Б. Шапошникова про відсутність резервів Й. Сталін категорично відповів, що сидіти в обороні та чекати, поки німці здійнять спробу наступу першими, радянські війська не будуть (Жуков, Г. 2002, с. 61–62).

12 травня, у супереч реальним умовам, війська Південно-Західного фронту (командувач – Маршал Радянського Союзу С. Тимошенко, член військової ради – М. Хрущов, начальник штабу – І. Баграмян) розпочали наступальну операцію з метою розгрому Харківського угруповання противника, заволодіння Харковом та створення умов для наступу вглиб України. Південний фронт під командуванням генерал-лейтенанта Р. Малиновського захищав південний фас Барвінківського виступу, забезпечував ударне угруповання Південно-Західного фронту з півдня. Війська Південно-Західного фронту до 19 травня повільно просувалися на Харків з боку Вовчанська та Лозової. Передові частини 28-ї армії дійшли до Холодної гори (у 7 км від Харківського тракторного заводу).

Відсутність активних дій Червоної армії на інших ділянках радянсько-німецького фронту дало змогу німецькому командуванню таємно створити угруповання на Барвінківському виступі. Таким чином, навесні 1942 р. під Харковом зіткнулися стратегічні цілі радянського та німецького командувань, які прагнули втілити великі наступальні плани. Співвідношення сил обох сторін було майже рівним. Радянські війська двох фронтів складали 640 тис. особового складу, 1 200 танків, 13 тис. гармат і мінометів, 926 літаків. Німецьке угруповання нараховувало 636 тис. військ, більше тисячі танків, близько 14 тис. гармат і мінометів, понад 1 000 літаків. Південно-Західний фронт мав перевагу у живій силі у 1,5 рази й у танках – більше ніж у 2 рази. Однак Південний фронт значно поступався противнику в особовому складі та техніці (Галушко, А. & Коломиец, М. 2000, с. 5). Деякі інші дані щодо чисельності особового складу радянських військ на початку Харківської наступальної операції, а саме 765 300 осіб, наводяться у Статистичному дослідженні щодо втрат збройних сил СРСР у війнах (Кривошеев, Г. Ф. (под общ. ред.). 1993, с. 225).

Водночас німецькі піхотні дивізії мали великий бойовий досвід й значну перевагу над радянськими стрілецькими дивізіями у вогневій потужності, ударній силі та засобах управління. Радянські стрілецькі частини, у свою чергу, мали низький рівень забезпеченості протитанковими

та зенітними гарматами, а також радіостанціями, необхідними для управління підрозділами під час наступу. Під час війни стало зрозуміло, що радіостанції мають стояти на усіх без винятку танках, але радянська промисловість була нездатна забезпечити бронетанкові заводи такою продукцією. Становище погіршувалося ще й тим, що у перші дні війни, замість розширення, почалося згортання виробництва танкових радіозасобів, зумовлене евакуацією підприємств, що виробляли танкове радіобладнання. Унаслідок цього із серпня 1941 р. і до середини 1942 р. випуск радіобладнання було припинено, і танки надходили на фронт без радіостанцій. Якись машини можна було радіофікувати за допомогою демонтованих із розбитих або навчальних танків радіостанцій, але проблему загалом це не вирішувало.

Крім того, найбільш боєздатні радянські з'єднання були розбиті у важких боях влітку–восени 1941 року. Новосформовані дивізії були укомплектовані переважно новобранцями без бойового досвіду. Молодший командний склад також складався з офіцерів, призваних на військову службу з запасу, або тих, хто закінчив короткострокові курси (Мощанский, И. 2011).

Німецькі війська мали більше автомашин, що робило їх маневренішими, порівняно з радянськими військами. Перевага у німців була й в організації управління авіацією, що зводилася у повітряні флоти та мала єдине командування, що давало можливість концентрувати авіацію на потрібних ділянках фронту. Радянські військово-повітряні сили в організаційному відношенні були сильно роздроблені. Основна частина бойових літаків фронтів входила до складу армійської авіації, що здебільшого застосовували командувачі загальновійськовими арміями. До складу фронтової авіації виділялась невелика кількість літаків, що ускладнювало використання авіації для вирішення завдань під час наступу.

На відміну від попередніх операцій, коли основу танкових частин Червоної армії складала вітчизняна техніка, у битві за Харків у великій кількості застосовували танки, що постачалися до СРСР за програмою ленд-лізу з Великої Британії та США. Це були здебільшого англійські піхотні танки МК II Matilda та МК III Valentine, що поступали на озброєння Червоної армії з осені 1941 року. Вони склали щонайменше третину загального танкового парку Південно-Західного та Південного фронтів. Харківська операція стала першою на радянсько-німецькому фронті, в якій

застосовували бронетанкову техніку США (Галушко, А. & Коломиец, М. 2000, с. 7).

15 травня 1942 р. у всіх з'єднаннях противника проводилось перегруповання. У штаби радянських армій та дивізій надходили уривкові відомості про просування німецьких військ. Однак належної уваги цим відомостям не приділяли. Покази полонених і дані авіаційної розвідки також не були взяті до уваги. Не маючи даних про підготовку противником наступу на південному фасі Барвінківського виступу, командувач Південно-Західного фронту маршал С. Тимошенко вирішив ввести у прорив на світанку 16 травня танкові корпуси. Армійській групі було наказано силами 6-го кавалерійського корпусу захопити Красноград. Однак цей наказ не був виконаний. Танкові корпуси протягом ночі не змогли прибути до визначених рубежів (Галушко, А. & Коломиец, М. 2000, с. 47–48).

17 травня 1942 р. о 6 годині ранку німецьке командування розпочало операцію «Фрідерікус-1». Німецькі війська, за підтримки з повітря 400 літаків, перейшли у наступ і прорвалися в тил головного ударного угруповання Південно-Західного фронту, завдали контрударів із півночі та півдня по флангах 28-ї армії і її військах. Замість наступу довелося вести важкі оборонні бої. Наступ німців проти 28-ї армії виявився несподіваним для 244-ї стрілецької дивізії. Її частини не змогли встояти проти сильного танкового удару противника і почали відхід у північно-східному напрямку, відкриваючи тили свого правого сусіда (Коломиец, М. 2013, с. 73, 74). Бої 17 травня проходили у дуже напруженій обстановці, що ускладнювалась частими перервами дрогового і радіозв'язку. Так, наприклад, технічний зв'язок командувача армії зі 169-ю і 244-ю стрілецькими дивізіями було втрачено ще вранці 17 травня і до кінця дня його так і не відновили (Галушко, А. & Коломиец, М. 2000, с. 57). За наказом Ставки Верховного Головнокомандування війська Південно-Західного фронту продовжували наступ на Харків, але управління військами було на неналежному рівні, оскільки зв'язок між підрозділами був відсутній, що ще більше ускладнило ситуацію.

Протягом 19 травня німецьке командування перегрупувало свої війська, унаслідок чого усі ударні сили групи Клейста – 16-ту і 14-ту танкових та 60-ту моторизовану дивізії – підтягли до кордону річки Берека, а дві піхотних дивізії (389-ту і 384-ту) вивели у другий ешелон і розташували за танковими дивізіями. Основні сили

ударного угруповання німців під кінець 19 травня зосередилися на північ від Барвінкового.

Тільки у другій половині дня 19 травня командувач Південно-Західного напрямку, за особистим погодженням Й. Сталіна, віддав наказ військам фронту перейти до оборони на Барвінківському виступі. Проте це рішення було запізним і суттєво не вплинуло на результати бойових дій. 23 травня війська армійської групи «Клейст» з'єдналися на південь від Балаклії з військами 6-ї армії генерал-лейтенанта Ф.-В. Паулюса та перерізали радянським військам шляхи відходу з Барвінківського виступу за р. Сіверський Донець (Лисенко, О. & Пилявець, Р. 2013, с. 351).

Для допомоги оточеному угрупованню у складі Південного фронту було створено зведений танковий корпус, який, діючи на фланзі 38-ї армії Південно-Західного фронту, мав наступати назустріч частинам, що проривалися з оточення, але ця спроба успіху не мала. Становище радянських військ у «котлі» було дуже важким – не вистачало боєприпасів, пального і продовольства, а відкрита степова місцевість не давала змоги військам сховатися від вогню противника. Незважаючи на відчайдушні спроби, більшість бійців і командирів так і не вийшли з оточення. Невеликими групами радянські війська проривалися через фронт противника й переправлялися на лівий берег р. Сіверський Донець.

За період боїв із 10 до 31 травня 1942 р. втрали війська Південно-Західного напрямку, за радянськими даними, становили: 266 927 осіб (із них поранених та хворих, евакуйованих у госпіталі – 46 314, вбитих і похованих на не захопленій противником території – 13 556 осіб, решта 207 047 осіб потрапили в оточення), 652 танки, 1 646 гармат і 3 278 мінометів. Водночас у документах зазначалося, що «встановити втрати озброєння і техніки, через відсутність документів щодо низки з'єднань і частин, не є можливим» (Коломиец, М. 2013, с. 103). Дещо різняться дані щодо втрат радянських військ, наведені у Статистичному дослідженні, де зазначено, що незворотні втрати становлять 170 958 осіб, санітарні – 106 232, що у підсумку складає 277 190 осіб (Кривошеев, Г. Ф. (под общ. ред.). 1993, с. 225). За німецькими даними, під час боїв за Харків було взято у полон близько 240 тис. радянських воїнів, знищено і захоплено 2 026 артилерійських гармат, 1 249 танків і 538 літаків. Власні безповоротні втрати у живій силі становили 20 тис. осіб (Быков, К. 2007, с. 184).

В оточенні загинуло багато відомих радянських воєначальників. Зокрема, заступник ко-

мандувача військами Південно-Західного фронту генерал-лейтенант Ф. Костенко, командувач і член Військової Ради 6-ї армії генерал-лейтенант О. Городнянський і бригадний комісар І. Власов, командувач, член Військової Ради, начальник штабу та командувач артилерії 57-ї армії генерал-лейтенант К. Подлас, бригадний комісар О. Попенко, генерал-майор А. Анісов, генерал-майор артилерії Ф. Маляров, командувач армійською групою генерал-майор Л. Бобкін, командири 15-ї, 47-ї, 270-ї та 337-ї стрілецьких дивізій генерал-майори Д. Єгоров, Ф. Матикін, З. Кутлін, І. Васильєв та багато інших.

Генерал Клейст після поїздки районом, де щойно стихли бої, писав, що «на полі бою скрізь, наскільки вистачало очей, землю вкривали трупи людей і коней, і так щільно, що важко було знайти місце для проїзду легкового автомобіля» (Галушко, А. & Коломиец, М. 2000, с. 74). Німці зазначали, що росіяни ведуть бій живою силою і досягають успіху за рахунок колосальних людських втрат. Загалом до 30 травня з оточення вийшло близько 27 тис. осіб (Мощанский, И. 2011). О. Лисенко та Р. Пилявець називають цифру у 22 тис. осіб (Лисенко, О. & Пилявець, Р. 2013, с. 351).

У Директивному листі Військовій раді Південно-Західного фронту з оцінкою командування фронту за результатами Харківської операції й подальших завдань військ фронту від 26 червня 1942 р. Й. Сталін зазначив: «Протягом трьох тижнів Південно-Західний фронт, завдяки своїй легковажності, не тільки програв наполовину виграну Харківську операцію, але встиг ще віддати противнику 18–20 дивізій... Це катастрофа...» (Быков, К. 2007. с. 459–460).

Висновки. Результати дослідження свідчать, що бойові дії у районі Харкова показали гостру боротьбу за ініціативу в розгортанні великих наступальних операцій й поліпшення оперативного становища військ воюючими сторонами. Аналізуючи причини невдач радянських військ у Харківській операції навесні 1942 р., можна дійти висновку, що, окрім стратегічних та оперативних-тактичних прорахунків, яких припустилося командування Південно-Західного напрямку, причиною нищівної поразки радянських військ стала низька підготовка більшої частини командного складу РСЧА всіх рівнів, від командира взводу й до командувача армією включно.

Радянське командування, маючи перевагу над противником у танках, що якісно перевершували німецьку техніку, примудрилося побригадно розпорошити їх по стрілецьких частинах та «витра-

тити» під час прориву першої лінії німецької оборони. Через те, що більшість радянських танків були не радіофіковані, вони не могли належним чином організувати масовані атаки проти німецьких танків, оскільки не завжди адекватно могли оцінювати небезпеку.

Дії піхотних частин здебільшого були неефективні, незважаючи на героїзм окремих бійців і командирів. Особиста хоробрість не могла компен-

сувати відсутності вміння і досвіду керівництва підрозділами, здатності налагодити взаємодію між родами військ, особливо між авіацією, танковими частинами та піхотою.

Зазнавши поразки у травні 1942 р. під Харковом, радянські війська втратили важливий оперативний плацдарм і змушені були перейти до оборони у невідгідних умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Баграмян, И. Х. (1977). *Так шли мы к победе: мемуары*. Москва: Воениздат, 608 с.
- Быков, К. В. (2007). *Харьковский котел. 1942 год. Крушение надежд*. Москва: Яуза: Эксмо, 472 с.
- Василевский, А. М. (1978). *Дело всей жизни: мемуары*. Москва: Политиздат, 552 с.
- Галушко, А. & Коломиец, М. (2000). Бои за Харьков в мае 1942 года. URL: <https://xt.ht/1942/> [дата зверн.: 11.01.2025].
- Горелов, В. І. (2005). Харківська операція 1942 року. (Ред. П. П. Панченко). *Україна в полум'ї війни. 1941-1945*. Київ: Видавництво «Україна», с. 137–146.
- Кривошеев, Г.Ф. (под общ. ред.). (1993). *Гриф секретности снят. Потери Вооруженных сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование*. М.: Воениздат, 415 с.
- Жуков, Г. К. (2002). *Воспоминания и размышления* (в 2 т., Т. 1). Москва: Олма-Пресс, 415 с.
- Коломиец, М. (2013). *Танки в Харьковской катастрофе 1942 года*. Москва: «Яуза», «Эксмо», 112 с.
- Кузнецов, М. О. (2023а). Операція «Фрідерікус-1» як передумова проведення наступальної операції «Блау». Підготовка до ліквідації Барвінківського плацдарму. *Військово-науковий вісник*. № 40, с. 238–257.
- Кузнецов, М. О. (2023б). Передумови проведення та підготовка радянських військ до Харківської наступальної операції 1942 року. *Літопис Волині*. Вип. 28, с. 122–128.
- Лисенко, О. Є. & Пилявець, Р. І. (2013). Харківська битва 1942. *Енциклопедія історії України*. (Т. 10: Т-Я). Київ: Наукова думка, с. 350–351.
- Москаленко, К. С. (1984). *На південно-західному напрямі 1941–1943: спогади командарма*: перевод с русского В. Ковтун (ред. пер.). (в 2 т., Кн. 1). Київ: Політвидав України, 492 с.
- Мощанский, И. (2011). *Крупнейшие танковые сражения Второй мировой войны. Аналитический обзор*. М.: Вече, 352 с.
- Пилявець, Р. І. (2012). Трагедія під Харковом, травень 1942 р. (до 70-річчя Харківської битви 1942 р.). *Воєнно-історичний вісник*. № 2, с. 63–70.
- Рафальський, Є. В. & Беляєв, С. О. (2013). Харківська трагедія 1942 року. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*. Вип. 2, с. 240–244.
- Репін, І. В. (2011). Оперативно-стратегічне планування бойових дій Червоної армії на першу половину 1942 року: критичний погляд. *Військово-науковий вісник*. Вип. 15, с. 33–44.
- Репін, І. В. & Польцев, І. В. (2019). Наступ військ Південно-Західного фронту Червоної армії в травні 1942 р. на Харківському напрямі. *Молодий вчений*. № 11 (75), с. 80–84.

REFERENCES

- Bagramyan, I. Kh. (1977). *Tak my shli k pobede* [So we went to victory]. Moskva : Voenizdat, 608 s. [in Russian].
- Bykov, K. V. (2007). *Kharkovskiy kotel. 1942 hod. Krushenye nadezhd*. [Kharkov Cauldron. 1942. The collapse of hopes]. Moskva: Yauza: Eksmo, 472 s. [in Russian].
- Galushko, A. & Kolomiets, M. (2000). *Boi za Kharkov v mae 1942 goda*. [Battles for Kharkov in May 1942]. URL: <https://xt.ht/1942/> [Accessed: 11.01.2025]. [in Russian].
- Horielov, V. I. (2005). *Kharkivska operatsiia 1942 roku* [Kharkiv operation of 1942]. (Red. P. P. Panchenko). *Ukraina v polumi viiny. 1941-1945*. Kyiv: Vydavnytstvo "Ukraina", s. 137–146. [in Ukrainian].

Kolomiets, M. (2013). *Tanki v Harkovskoj katastrofe 1942 goda* [Tanks in the Kharkov disaster of 1942]. Moskva: «Yauza», «Eksmo», 112 s. [in Russian].

Krivosheev, G. F. (ed.). (1993). *Grif sekretnosti snyat. Poteri Vooruzhennyh sil SSSR v voynah, boevykh dejstviyah i voennykh konfliktah: Statistical research* [The classification is lifted. Losses of the Armed Forces of the USSR in wars, hostilities and military conflicts: Statisticheskoe issledovanie]. M.: Voenizdat, 415 s. [in Russian].

Kuznietsov, M. O. (2023a). Operatsiia «Friderikus-1» yak peredumova provedennia nastupalnoi operatsii «Blau». Pidhotovka do likvidatsii Barvinkivskoho platsdarmu [Operation «Fridericus-1» as a prelude to the «Blue» offensive operation. Preparation for the liquidation of the Barvinkivskyi platzdarm]. *Viiskovo-naukovy visnyk*. № 40, s. 238–257. [in Ukrainian].

Kuznietsov, M. O. (2023b). Peredumovy provedennia ta pidhotovka radianskykh viisk do Kharkivskoi nastupalnoi operatsii 1942 roku [Prelude to the conduct and preparation of Soviet armed forces for the Kharkiv offensive operation in 1942]. *Litopys Volyni*. Vyp. 28, s. 122–128. [in Ukrainian].

Lysenko, O. Ye. & Pyliavets, R. I. (2013). Kharkivska bytva 1942 [Battle of Kharkiv in 1942]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (T. 10: T-Ya). Kyiv: Naukova dumka, s. 350–351. [in Ukrainian].

Moshchanskii, I. (2011). *Krupneishie tankovye srazheniya Vtoroi mirovoi voyny. Analiticheskii obzor* [The largest tank battles of the Second World War. Analytical review]. M.: Veche, 352 s. [in Russian].

Moskalenko, K. S. (1984). *Na pivdenno-zakhidnomu napriami 1941–1943: spohady komandarma* [In the south-western direction 1941–1943: memories of the commander]: per. s rus. (V. Kovtun, Trans). (v 2 t. Kn. 1). Kyiv: Polityvydav Ukrainy, 492 s. [in Ukrainian].

Pyliavets, R. I. (2012). Trahediia pid Kharkovom, traven 1942 r. (do 70-richchia Kharkivskoi bytvy 1942 r.) [The tragedy near Kharkiv, May 1942 (on the 70th anniversary of the Battle of Kharkiv in 1942)]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 2, s. 63–70. [in Ukrainian].

Rafalskyi, Ye. V. & Beliaiev, S. O. (2013). Kharkivska trahediia 1942 roku [Kharkiv tragedy of 1942]. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho universytetu Povitrianykh Syl*. Vyp. 2, s. 240–244. [in Ukrainian].

Riepin, I. V. & Poltsev, I. V. (2019). Nastup viisk Pivdenno-Zakhidnoho frontu Chervonoi armii v travni 1942 r. na Kharkivskomu napriami [Attack of the Red Army's South-Western Front in May 1942 in the Kharkiv direction]. *Molodyi vchenyi*. № 11 (75), s. 80–84. [in Ukrainian].

Riepin, I. V. (2011). Operativno-stratehichne planuvannia boiovykh dii Chervonoi armii na pershu polovynu 1942 roku: krytychnyi pohliad [Operational-strategic planning of the Red Army's combat operations for the first half of 1942: a critical view]. *Viiskovo-naukovy visnyk*. Vyp. 15, s. 33–44. [in Ukrainian].

Vasilevskii, A. M. (1978). *Delo vsej zhizni* [The Work of whole Life]. Moskva: Politizdat, 552 s. [in Russian].

Zhukov, G. K. (2002). *Vospominaniya i razmyshleniya* [Memories and reflections]. (v 2 t., T. 1). Moskva: Olma-Press, 415 s. [in Russian].

Iryna AVTUSHENKO

*Doctor of Historical Sciences, Professor
National Transport University (Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3987-4034>*

Oleksandr AVTUSHENKO

*PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor
National Technical University of Ukraine
“Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”
(Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0910-7552>*

NEW APPROACH AT KHARKIV OPERATION PROGRESS IN THE SPRING OF 1942

The article, based on modern research, highlights the Kharkiv offensive of Soviet troops in May 1942. The preparation and planning of the operation were considered, and the situation that developed before the start of the offensive on Kharkiv was analyzed. It is noted that at the stage of planning the offensive on Kharkiv, the Soviet command, having received intelligence about a possible enemy offensive, did not make adjustments to the distribution of military units on the fronts and did not cancel the offensive. Contrary to the actual circumstances, the troops of the Southwestern Front launched an offensive operation aimed at defeating the Kharkiv group of German, seizing Kharkiv, and creating conditions for an offensive deep into Ukraine.

Due to the lack of active Red Army actions on other sections of the Soviet-German front, the German command secretly created a group on the Barvinkivskiy salient. Such actions led to a clash in the spring of 1942 near Kharkiv between the strategic goals of the Soviet and German commands. The balance of forces on both warring sides was almost equal. However, German infantry divisions at that time had extensive combat experience and a significant advantage over Soviet infantry divisions in firepower, striking power, command and control, and communications.

It is noted that in the Battle of Kharkiv, tanks supplied to the USSR under the Lend-Lease program from Great Britain and USA were used in large numbers. German troops conducted Operation “Frederikus-1” and broke through to the rear of the main strike group of the Southwestern Front, which led to the encirclement of Soviet troops, from which a small number of personnel and equipment managed to escape. The Soviet troops were defeated in May 1942 near Kharkiv and were forced to go on the defensive in unfavorable conditions.

Keywords: *Kharkiv Operation of 1942, Barvinkivskiy salient, Southwestern Front, tank corps, Wehrmacht, Red Army.*

УДК 355.463.2:355.48(100)“1944”

DOI: 10.33099/2707-1383-2025-56-2-41-55

Володимир МАКАРОВ

кандидат історичних наук, доцент
Національний університет оборони України
(Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9327-5684>
Електронна пошта: mil-iv@ukr.net

Ігор ПЕЧЕНЮК

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Національний університет оборони України
(Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5790-130X>
Електронна пошта: mil-iv@ukr.net

Ігор ФУРМАН

доктор історичних наук, професор
Національний університет оборони України
(Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3594-5499>
Електронна пошта: fi.2005@ukr.net

**НОРМАНДСЬКА ДЕСАНТНА ОПЕРАЦІЯ 1944 РОКУ:
ДО 80-РІЧЧЯ ВІДКРИТТЯ ДРУГОГО ФРОНТУ В ЄВРОПІ**

У статті розкрито стратегічну обстановку, що склалася на Західноєвропейському театрі воєнних дій у 1944 р., мету, завдання, сили і засоби, хід підготовки, ведення та результати Нормандської десантної операції, проведеної союзними британськими, американськими й канадськими військами у 1944 р. для відкриття Другого фронту в Європі та звільнення окупованих Німеччиною територій Західної Європи. Показано, що вибір часу, місця, форм і способів стратегічних дій, що визначалися обстановкою, що склалася насамперед на радянсько-німецькому фронті до літа 1944 р., і географічними особливостями театру воєнних дій, безумовно, був великим досягненням воєнної стратегії Союзників. Водночас встановлено, що успіху в операції досягали проведенням заходів із маскування та дезінформації противника, правильним вибором районів висадки десантів, рішучим масуванням сил і засобів та створенням переваги над противником на морі і у повітрі, всебічним забезпеченням операції, раптовістю висадки десанту та чіткою взаємодією сухопутних військ, військово-морських сил та авіації на усіх етапах її проведення. Автори підтвердили тезу, що висадка союзних військ у Нормандії стала важливою подією держав антигітлерівської коаліції, що зробила значний внесок у перемогу над нацистською Німеччиною у роки Другої світової війни та у розвиток воєнного мистецтва.

Ключові слова: антигітлерівська коаліція, військово-морська операція, воєнні дії, Друга світова війна, Другий фронт у Західній Європі, експедиційні війська, Нормандська десантна операція, операція «Оверлорд», операція «Нептун».

Постановка проблеми. 6 червня – 24 липня 1944 р. командування військ держав антигітлерівської коаліції (Великої Британії, США, Канади та інших) провело Нормандську операцію, мета якої полягала у вторгненні на окуповану німецькими військами територію Нормандії (Північно-За-

хідна Франція). За масштабами та чисельністю залучених військ (сил) на суші, морі та у повітрі вона набула стратегічного характеру. Операція отримала умовну назву «Оверлорд» (Дерейко, І. І. 2010), і формально означувала відкриття Другого фронту в Західній Європі (Гречко, А.А.

(ред.). 1978, с. 250; Пасічко, Я. 2014, с. 68). Операція «Оверлорд» є повчальною у досягненні раптовості, узгодженості дій великих сил флоту, сухопутних військ та авіації під час висадки союзних сил на необладнане узбережжя Нормандії. У сучасних умовах практичний інтерес являє як досвід підготовки, так і її проведення. Проте в українській військово-історичній науці, незважаючи на значну кількість наукової літератури, у якій автори з різним світоглядним підходом і ступенем глибини досліджували окремі аспекти Нормандської операції, відсутнє ґрунтовне і цілісне військово-історичне дослідження, в якому б узагальнювалися різні аспекти зазначеної проблематики. Саме недостатній рівень наукової розробленості її теоретичних і практичних аспектів актуалізував потребу такої праці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Під час роботи над цією працею використані дослідження радянської, української та зарубіжної історіографії. Серед них є праці загального характеру, зокрема колективу авторів, «Історія другої світової війни 1939–1945» та «Історія воєнного мистецтва» (СРСР), А. Гордона, А. Гаррісона, А. Нормана (США), Л. Елліса (Велика Британія), Я. Пасічко та І. Дерейка (Україна) й інших авторів, які дають уявлення про стратегічну обстановку, що склалася напередодні висадки союзних військ у Нормандії, а також її підготовку, проведення і результати. Окремі автори, такі як М. Цюльке, Р. Хескет, Дж. Балкоскі (США), С. Бедсі, Т. Бін, Г. Джексон, Дж. Баклі, С. Залога, К. Ллойд (Велика Британія) та інші, досліджували окремі операції оперативно-стратегічних угруповань, що проводило союзне командування у межах Нормандської операції. Вагомим джерелом інформації, використаним у роботі, стали праці відомих воєнних істориків Дж. Фуллера, С. Роскілла (Велика Британія), Ф. Погью, Р. Шервуда, Е. Морісона, Д. Гейвіна (США) та інших, а також мемуари Шарля де Голля (Франція) і Д. Ейзенхауера (США). Використання наукових здобутків радянських, українських і зарубіжних дослідників дало змогу зіставити їх погляди, а також всебічно й об'єктивно оцінити ті процеси та явища, що досліджуються у даній праці.

Мета дослідження – розкриття розвитку основних складових воєнного мистецтва, що набули розвитку у найбільшій із десантних операцій у Другій світовій війні – Нормандській стратегічній десантній операції (червень – липень 1944 р.).

Виклад основного матеріалу. Досліджений досвід показав, що під час підготовки до опе-

рації «Оверлорд» командування експедиційних військ особливе значення надавало вибору часу та місця її проведення. Це визначалося воєнно-стратегічною обстановкою на фронтах Другої світової війни, що склалася до осені 1943 р., і насамперед на Східному, радянсько-німецькому, фронті. Наприклад, до осені 1943 р. обстановка на радянсько-німецькому фронті різко змінилася на користь СРСР. Тому навіть військово-політичне керівництво Великої Британії усвідомлювало, що якщо й далі так розвиватимуться події, то «Росія, – як зазначав экс-директор Комітету у справах політичної війни, який видав питаннями пропаганди та розвідки (1941–1945) Роберт Локкарт, – має реальну можливість здобути перемогу у війні без нас і зовсім без нашої допомоги» (Hughes, M. 2004). Така перспектива не влаштувала ані США, ані Велику Британію. У Лондоні і Вашингтоні занепокоїлися та почали поспішати із реалізацією плану «Оверлорд», що передбачав вторгнення у Західну Європу через Ла-Манш, захоплення Нормандії і визволення Північно-Західної Франції. У подальшому припускалося форсувати Рейн і суходелом наступати углиб Німеччини. Тому разом зі збереженням тенденції «аби не поспішити» із відкриттям Другого фронту, що яскраво проявилася у 1942–1943 рр., стала виявлятися тенденція «аби не запізнитися» (Гречко, А.А. (ред.). 1977, с. 25). Це підтверджується словами спеціального помічника президента США Гаррі Ллойда Гопкінса (Головченко, В. І. 2004), який зазначав: «Якщо тільки ми не будемо діяти швидко і напевно, може статися одне з двох: або Німеччина стане комуністичною, або там настане повна анархія...» (Шервуд, Р. 1958, с. 385). Саме через це дедалі більше американських і британських військово-політичних діячів почали схилитися у бік активізації дій із відкриття Другого фронту у Західній Європі. Проте остаточне рішення про його відкриття було прийнято на Тегеранській конференції главами трьох держав – Ф. Рузвельтом (США), У. Черчиллем (Велика Британія), Й. Сталіним (СРСР), – що відбулася 28 листопада – 1 грудня 1943 р. (Коваль, М. В. 2004; Кулинич, І. М. & Іваненко О. А.; Еремина, Н. (ред.). 2007, с. 904). На конференції США та Велика Британія зобов'язалися відкрити Другий фронт у Західній Європі упродовж травня 1944 р. У свою чергу, СРСР зобов'язався одночасно розпочати потужний наступ на радянсько-німецькому фронті (Пасічко, Я. 2014, с. 68). Командувачем Головного командування союзних сил на Середземноморському та Західноєвропейському теа-

трах воєнних дій був призначений генерал Дуайт Девід Ейзенхауер (Ейзенхауэр, Д. 1980).

За загальним задумом, операція «Оверлорд» (пріоритетна операція) мала проводитися одночасно з допоміжною, відволікаючою, десантною операцією у Середземному морі під назвою «Енвіл», під час якої мали висадити союзні англо-франко-американські війська на узбережжя Південної Франції між Тулоном і Ніццою у районі Сен-Тропе і Сен-Рафаеля та розділити німецькі сили у Франції на два угруповання, щоб жодне з них не змогло підсилити інше. Проте через нестачу десантних засобів, логістичні труднощі, політичні погляди та розбіжності у стратегії висадки військ операцію провели 15 серпня – 14 вересня 1944 р. вже під іншою назвою («Драгун»), що стала найбільшою в історії морською десантною операцією в Середземному морі. На момент її завершення було висаджено 21 дивізію американських і французьких військ загальною чисельністю близько 100 тис. осіб (Ейзенхауэр, Д. 1980, с. 319; Zaloga, S. J. 2009).

Загальний план дій в операції «Оверлорд» зводився до такого: здійснити у перший день (День «Д») висадку п'яти піхотних, трьох повітрянодесантних дивізій та кількох загонів «командос» і «рейнджерів» на 80-кілометровій ділянці морського узбережжя р. Сени (Сенська бухта), просунутися на глибину до 15–20 км і створити там єдиний загальний плацдарм. До шостого дня операції (Д+6) припускалося збільшити склад військ на плацдармі до 16 дивізій і забезпечити кількісну перевагу над противником. На 20-й день (Д+20) планували мати на плацдармі 26 дивізій і розширити плацдарм у Нормандії до площі 11 тис. кв. км (100 км – по фронту і 110 км – у глибину) та накопичити там сили і засоби для оволодіння територією на північному заході Франції (на 90-й день операції – Д+90 – планували мати на плацдармі 39 дивізій і вийти на рубіж річок Сена та Луара). На завершальному етапі операції планували у взаємодії з десантом, який мав висадитися у південній Франції, розпочати широкий наступ у напрямку кордонів Німеччини. Ці дії союзних сил планувалися детально, особливо морська частина операції під кодовою назвою «Нептун». Після реалізації цих дій орієнтовно планувався наступ з метою виходу до кордонів Німеччини до зими 1944–1945 рр. (Ахромеев, С. Ф. (глав. ред.). 1986, с. 485, 492–493; Гречко, А.А. (ред.). 1977, с. 240, 249; Небезин, В. & Федосеев, С. 2025; Гречко, А.А. (ред.). 1978, с. 240; Панов,

Б. В., Киселев, В. Н. & Картавцев, И. И. 1984, с. 245; Ellis, L. F. 1962, p. 79–80).

Вибір місця проведення операції «Оверлорд» у Нормандії, а не на північному заході Франції через протоку Па-де-Кале, давав командуванню Союзників більше шансів для досягнення раптової, оскільки німецьке командування вважало, що висадка великих сил у Нормандії неможлива (Гречко, А.А. (ред.). 1978, с. 238). Аргументи для цього були дуже вагомими: протока Ла-Манш мала значну ширину – 180 км; десант мав би висаджуватися на необладнане узбережжя; відстань від Нормандії до стратегічних об'єктів Німеччини була значно більшою, ніж від Па-де-Кале; на шляху наступу до них треба було подолати таку велику водну перешкоду, як р. Сена. Німецьке командування настільки серйозно було переконане в тому, що висадити союзні сили у Нормандії неможливо, що навіть протягом перших трьох діб після початку операції вважало, що противник перекидатиме основні сили через протоку Па-де-Кале і продовжувало тут тримати свої основні сили (Гречко, А.А. (ред.). 1978, с. 247).

Вагомим аспектом було й те, що з 38 дивізій групи армій «Б» (командувач генерал-фельдмаршал Ервін Роммель), що обороняли узбережжя північної Франції, Бельгії і Голландії, на ділянці висадки союзних військ на узбережжі Сенської бухти були лише три німецьких дивізії (Ахромеев, С. Ф. (глав. ред.). 1986, с. 493). Оперативна щільність військ у цьому районі була низькою – лише 30 км на дивізію. Слабкою була оборона і в інженерному відношенні, що побудована з окремих опорних пунктів, її глибина не перевищувала 3–4 км (Панов, Б. В., Киселев, В. Н. & Картавцев, И. И. 1984, с. 424). Слабкою стороною оборони було й недостатнє прикриття німецьких військ з повітря. 3-й повітряний флот люфтваффе, що знаходився на заході, мав у своєму складі лише 160 боездатних літаків (Гречко, А.А. (ред.). 1978, с. 237). У районі вторгнення були дуже обмежені й сили німецького флоту. Так, станом на 6 червня у цьому районі перебувало всього 5 міноносців, 15 торпедних катерів і 24 підводних човни. Сили німецького флоту, що базувалися у Німеччині, відсікали від району висадки блокадні угруповання американського та британського флотів (Роскилл, С. 1974, с. 334–335, 341).

До літа 1944 р. для висадки у Нормандії та подальших наступальних дій Союзники зосередили на Британських островах велике угруповання військ під командуванням генерала Д. Ейзенхауера у складі 39 дивізій, 12 окремих бригад,

10 загонів «командос» і «рейнджерів» (елітні британські й американські підрозділи легкої піхоти, сформовані для ведення амфібійних висадок, десантування з повітря, спеціальних операцій на будь-яку глибину в тил противника із завданнями ведення розвідки, диверсій і зриву операцій противника) (Moreman, T. 2006; Рейнджери США. 2023). Крім військовослужбовців США, Великої Британії і Канади, до операції залучили військовослужбовців із Австралії, Бельгії, Греції, Голландії, Нової Зеландії, Норвегії, Родезії, Польщі та Франції. Найбільше було американців, для яких ця операція стала першою бойовою операцією в Європі під час Другої світової війни (Трофимов, А. 2021).

Повітряні сили союзників налічували 10 859 бойових машин, 2 316 транспортних літаків і 2 591 планер. Військово-морські сили (далі – ВМС) налічували 1 213 бойових кораблів і катерів, 4 126 десантних суден і засобів для висадки, 736 допоміжних і 864 торгових суден. Усього союзні сухопутні, військово-повітряні та військово-морські експедиційні сили станом на 6 червня 1944 р. налічували 2 876 439 осіб, більше половини з яких (1 533 тис.) склали американці. Їх забезпечували різні служби, що налічували 54 тис. осіб, зокрема 4,5 тис. кухарів (Невежин, В. & Федосеев, С. 2025). Усі сухопутні війська, що брали участь в операції «Оверлорд», об'єднували у 21-шу групу армій – оперативно-стратегічне об'єднання під командуванням британського генерала Бернарда Монтгомері (Heathcote, T. 1999, p. 214). Об'єднаними військово-морськими силами командував адмірал Королівського військово-морського флоту Великої Британії Бертрам Рамсей (Woodward, D. 1957); військово-повітряними – головний маршал повітряних сил Артур Теддер, який водночас був заступником головнокомандувача Союзних експедиційних сил. На день початку операції союзні війська були повністю укомплектовані та посилені. Особовий склад багатьох з'єднань і частин сухопутних військ, військово-морських сил та повітряних сил мав досвід бойових дій, набутий у Північній Африці та Італії (Гречко, А.А. (ред.). 1978, с. 238–241). Отже, перевага в особовому складі, його підготовці та за найважливішими видами бойової техніки була на боці союзних військ.

Сприятливі умови обстановки дали союзному командуванню змогу підготувати операцію ретельно, всебічно і без поспіху. При цьому велике значення надавалося оперативному та стратегічному маскуванню заходів і забезпеченню

раптовості висадки десантів. Розуміючи, що для противника підготовка до вторгнення в Західну Європу не є цілковитою таємницею, союзне командування вжило заходів щодо недопущення витоку інформації про час, місце та масштаб операції. Для цього до її планування допускалося обмежене коло осіб, ізольованих від зовнішнього світу. З березня 1944 р. Воєнний офіс (або Військове міністерство Великої Британії, *англ.* War Office) заборонив виїзд місцевого населення без дозволу влади із районів, де зосереджувалися та навчалися війська, і в'їзд у ці райони, а також обмежив поштово-телеграфний зв'язок із ними. З 15 квітня заборонили залишати Велику Британію без спеціального дозволу дипломатичним представникам нейтральних і союзних країн за винятком СРСР, США та їх домініонів. Їм також заборонили надсилати й отримувати неперевірені цензурою повідомлення дипломатичною поштою або телеграфом, а також приймати кур'єрів з-за кордону. На території Великої Британії обмежили пересування військовослужбовців, за два місяці, з 6 квітня, їм скасували відпустки (Гречко, А.А. (ред.). 1977, с. 254).

Для дезінформації противника щодо намірів союзного командування була розроблена і проведена спеціальна операція «Фортитюд», що була складовою ширшого плану стратегічної дезінформації – операції «Бодігард» і суттєво вплинула на успіх висадки у Нормандії. Через імітацію створення двох загальновійськових армій для висадки у Норвегії та Па-де-Кале, неіснуючих одиниць озброєння і військової техніки (надувних гумових танків, фанерної артилерії тощо), хибну інфраструктуру, дипломатичні канали, мережу «подвійних агентів» у тилу ворога, хибний радіозв'язок, відкриті джерела інформації, зокрема контрольовану пресу, та інші заходи німецьке командування отримало багато вкрай суперечливих даних про можливі райони висадки союзних військ. У ході операції була забезпечена майже повна відсутність німецької повітряної розвідки, а також неконтрольованих німецьких агентів у Великій Британії (Невежин, В. & Федосеев, С. 2025; Hesketh, R. 2000; Norman, A. 1952, pp. 124–128).

У плані оперативного маскування операції було передбачено зосередження великих сил Союзників у британських портах, розташованих на узбережжі протоки Па-де-Кале. У Дуврі, Ділі, Фолкстоні та інших портах імітувалося зосередження десантних суден і частин десанту, призначених нібито для висадки у район Булоні

та Кале. Авіація союзників у цей час посилено бомбардувала військові об'єкти противника на цьому узбережжі, майже не турбуючи їх у Нормандії. Поширювалися також чутки про можливе вторгнення на континент у різних пунктах узбережжя Атлантичного океану та Північного моря. Для оперативного маскування операції організовували також періодичні виходи в море кораблів із десантами, здійснювали демонстративні дії морських десантів у районах на північний схід від Гавра, а також придушували радіотехнічні засоби противника у районі Булоні за допомогою активних і пасивних перешкод (Гречко, А.А. (ред.). 1977, с. 254).

Заходи, вжиті Союзниками із маскування підготовки операції та дезінформації противника, досягли бажаного результату. До початку операції командування вермахту не могло визначити час, місце та масштаб операції. Наприкінці травня 1944 р. головнокомандувач окупаційних військ на Заході німецький генерал-фельдмаршал Герд фон Рундштедт (Barnett, С. 1989), оцінюючи обстановку, був упевнений, що «найбільш загрозовою ділянкою нашої оборони є фронт між р. Шельда і Нормандією, і навіть північна частина півострова Бретань, включаючи м. Брест» (Невежин, В. & Федосеев, С. 2025). Невипадково через це німецьке командування утримувало у районі Па-де-Кале основні сили 15-ї польової армії вермахту (15. Armee. 2025).

В інтересах операції «Оверлорд» проводили повітряну, військову та агентурну розвідки. Наприклад, з повітря було виконано близько 700 тис. аерознімків, що дали повне уявлення про протидесантну оборону в районі висадки. Спеціальні розвідувальні групи, що висаджувалися з катерів на узбережжя Франції, уточнювали дані повітряної розвідки, визначали глибину місць висадки десанту та схили берегової межі. На основі отриманих даних виготовляли карти, плани та макети місць висадки десантів. Є відомості, що для допомоги військам орієнтуватися на місцевості фахівці з планування операції виготовили майже 17 млн карт (Іванов, А. 2019). Під час підготовки операції союзне командування вживало заходів із ведення психологічної війни, щоб підірвати волю німецьких військ і населення Німеччини до продовження війни, змусити вийти з війни сателітів Німеччини, залучити народи окупованих країн до надання допомоги Союзникам. Німецькою мовою вели радіопередачі, з літаків розкидали листівки, поширювали щоденну газету для вермахту, в яких надавали інформацію про важкий

внутрішній стан Німеччини та її союзників, про поразки вермахту на фронтах, про безперспективність подальшого продовження війни (Гречко, А.А. (ред.). 1977, с. 254–255). Населення окупованих країн закликали готуватися до активної підтримки союзних військ, коли вони висадяться на континент. За свідченням французького генерала Шарля де Голля, «30 тисяч партизанів готові підтримати своїми діями висадку військ у Нормандії на початку червня 1944 року» (Голль, Ш. де. 1958, с. 329). З 20 травня 1944 р. для населення Франції, Бельгії, Голландії, Норвегії та Данії британські й американські радіостанції розпочали серію передач під рубрикою: «Голос союзного верховного командування», в яких пропонували «жителям цих країн збирати відомості, які можуть знадобитися союзним військам після вступу їх до цих країн...» (Погью, Ф. С. 1959, с. 172). Союзне командування проводило роботу з поліпшення бойового духу та впевненості в успіху операції серед своїх солдатів і офіцерів. При цьому широко використовували пропаганду переваги союзних армій над противником, віри у свою зброю та швидку перемогу (Морисон, С. 1963, с. 89).

Особливе місце у підготовчих заходах приділяли матеріально-технічному забезпеченню операції. Частини й установи служби тилу на час висадки десанту налічували понад 500 тис. осіб (Гречко, А.А. (ред.). 1978, с. 242). Ці сили заготовили та потай підвезли на південне узбережжя Великої Британії конструкції і блоки для будівництва двох штучних портів та п'яти причалів, а також деталі для прокладання гнучкого трубопроводу по дну Ла-Маншу для подавання пального в Нормандію і нарощування цього трубопроводу на плацдармі зі швидкістю 25 км на добу (Гречко, А.А. (ред.). 1977, с. 255). Передбачалося досягнути загального добового постачання пального до 4 млн літрів (Ковачевич, А.Ф. (ред.). 1978, с. 146). У межах підготовки до вторгнення в Нормандію до Великої Британії зі США було доставлено близько 7 млн тонн вантажів, із яких 450 тис. тонн складали боєприпаси (Іванов, А. 2019). Тиліві органи також виділяли кошти на будівництво спеціальних десантних засобів, ремонт кораблів і суден. Випробовували й освоювали штурмові та мостові танки, танки-амфібії та іншу нову техніку. Здійснювали герметизацію бойових і транспортних машин для можливого пересування їх у воді тощо (Гречко, А.А. (ред.). 1977, с. 255).

Під час підготовки до вторгнення союзне командування велике значення надавало бойовій та

оперативній підготовці за умов близьких до бойових. Найбільш цілеспрямовано відпрацьовували посадку десантів на судна, висадку на берег, взаємодію з авіацією та флотом. З командуванням польових армій та об'єднань авіації і флоту у штабі 21-ї групи армій на макеті узбережжя Нормандії відпрацьовували план вторгнення в Нормандію. З 3 по 8 травня відбулася генеральна репетиція з виходом десанту в море (Гречко, А.А. (ред.). 1977, с. 255).

Для надійного управління силами та засобами в операції та їхньої кращої взаємодії, зокрема під час її морської частини – операції «Нептун», увесь район висадки поділявся на дві зони – західну (американську) та східну (британську). Західна зона, у свою чергу, поділялася на два сектори вторгнення: Пляж «Омаха» (8-кілометрова ділянка узбережжя від східного краю Сент-Онорін-де-Перта до західного краю В'єрвіль-сюр-Мера) і Пляж «Юта» (5-кілометрова ділянка узбережжя між населеними пунктами Поупвілль і Ла-Маделейн на лівому березі естуарію р. Дув), на які висаджувалися частини 1-ї армії США. Східна зона поділялася на три сектори: Пляж «Голд» (узбережжя між населеними пунктами Анель і Вер-сюр-Мер; був поділений на три сектори вторгнення), Пляж «Джуна» (8-кілометрова смуга узбережжя, на яку виходили комуні Сент-Обен-сюр-Мер, Берньєр-сюр-Мер, Курсель-сюр-Мер та Грей-сюр-Мер) і Пляж «Сворд» (8-кілометрова смуга узбережжя від населеного пункту Сент-Обен-сюр-Мер до р. Орн; був поділений на чотири ділянки вторгнення), на які висаджувалися сили 2-ї армії Великої Британії (Гречко, А.А. (ред.). 1978, с. 240; Balkoski, J. 2006; Badsey, S. & Bean, T. 2004; Simon, T. 2004; Zuehlke, M. 2005; Drez, R.J. 2025). Кожен із п'яти секторів забезпечував висадку однієї посиленої піхотної дивізії. Десант підтримували два угруповання військово-морських сил: американське (понад 300 бойових кораблів різних класів і 1 700 десантних суден) та британське (близько 350 кораблів і понад 2 400 десантних суден) (Невежин, В. & Федосеев, С. 2025).

Значну увагу при підготовці операції «Нептун», як і всієї операції «Оверлорд», надавали їх флотському й авіаційному забезпеченню. Головне завдання флоту полягало в тому, щоб доставити війська десанту в район висадки, надійно забезпечити прикриття десанту на переході морем і при висадці на берег від ударів підводних човнів і надводних кораблів противника, артилерійським вогнем сприяти просуванню військ

на березі (Гречко, А.А. (ред.). 1978, с. 240–241). Для організації висадки морського десанту Союзники створили оперативні морські групи, на кожную з яких поклали завдання не лише доставки піхотних дивізій на берег, а й їх вогневого забезпечення та прикриття протягом усієї операції «Нептун». Для висадки американського компоненту військ на західному фланзі були визначені: 4-й піхотній дивізії на плацдарм «Юта» – Оперативна група «U», на плацдарм «Омаха» для 1-ї піхотної дивізії – Оперативна група «O», а для 29-ї дивізії – Оперативна група «B», що загалом входили до складу Західного оперативного командування ВМС, під командуванням адмірала ВМС США Алана Кірка. Східне оперативне командування ВМС на чолі з контр-адміралом флоту Королівського військово-морського флоту Великої Британії Філіпом Віаном відповідало за висадку двох британських і однієї канадської дивізій (Gordon, A. H. 2002, p. 268; Невежин, В. & Федосеев, С. 2025). Для висадки на узбережжя Нормандії було сформовано 47 морських колон, що склалися з семи лінкорів, 20 крейсерів, 221 есмінців, фрегатів і корветів, 495 торпедних катерів, 287 протимінних тральщиків, 58 протичовнових есмінців і двох підводних човнів. До висадки військ були залучені 6 939 кораблів, зокрема 1 213 бойових, 4 126 десантних, 736 допоміжних і 864 торгових суден (здійснювали матеріально-технічне забезпечення, перевозили продовольство та боєприпаси, деякі використовували як плавучі шпиталі), укомплектованих 195 700 моряками (Хмельнов, А. 2019; Иванов, А. 2019).

Завдання авіації полягало в тому, щоб надійно прикрити з повітря район висадки десанту, придушити оборону противника на узбережжі Нормандії, зірвати перекидання підкріплень противника до району операції, порушити його комунікації у Північній Франції та Бельгії, а також між Німеччиною та окупованими нею країнами Західної Європи (Гречко, А.А. (ред.). 1978, с. 240–241). Одним із найважливіших завдань авіації як з підготовки до операції, так і під час її проведення була повітряна розвідка. Загалом, початку Нормандської десантної операції передувала тривала, ретельна, цілеспрямована та всебічна підготовка, що почалася лише тоді, коли був прибитий «останній гудзик на мундирі останнього солдата». Така підготовка у дуже сприятливих умовах та перевага союзних сил над противником стали основними чинниками, що зумовили успіх Нормандської десантної операції (Ковачевич, А.Ф. (ред.). 1978, с. 146–147).

Наприкінці травня – початку червня десантні сили були зосереджені у районах збору, за 20–25 км від місця посадки та десантних засобів. 3–4 червня вони вирушили до пунктів завантаження – Фалмут, Плімут, Веймут, Саутгемптон, Портсмут, Нью-Хейвен (Гречко, А.А. (ред.). 1978, с. 242). Вранці 5 червня відбулася посадка десантів на транспортні судна. Усього на судна біля південного узбережжя Великої Британії посадили 287 тис. осіб (Thompson, R. W. 1969, p. 76). У другій половині дня судна з десантом вийшли із пунктів завантаження, пройшли визначений контрольний район за 50–60 км від узбережжя Великої Британії і з нього попрямували по десяти задалегідь протралених фарватерах у Сенську бухту. До ранку 6 червня вони зосередилися у районі розгортання біля узбережжя Франції (Гречко, А.А. (ред.). 1978, с. 243). Прохід морського десанту через протоку пройшов без спротиву противника. Одночасно із просуванням десанту до Сенської бухти 18 малих кораблів із встановленими на них кутовими відбивачами та 16 важких бомбардувальників, що створювали пасивні перешкоди, імітували перетин протоки Па-де-Кале. У Бельгії союзники викинули хибний повітряний десант (Ковачевич, А.Ф. (ред.). 1978, с. 147). Ці та низка інших заходів, що проводилися, остаточно ввели противника в оману щодо справжнього місця десантування. Наприклад, у другій половині дня 6 червня головнокомандувач німецьких військ на Заході генерал-фельдмаршал Герд фон Рундштедт отримав телеграму зі штабу верховного головнокомандування, в якій зазначалося: «Поки що важко з упевненістю сказати, де висадяться головні сили, і, ще, Гітлер не ухвалив жодного рішення» (Вестфаль, З. & Крейпе, В. 1958, с. 231). Отже, велике значення для успіху операції мало добре організоване оперативно-стратегічне маскування її підготовки.

О 6 год 30 хв у західній (американській) зоні та на годину пізніше у східній (англо-канадській) зоні висадилися на берег перші загони десантів. Висадка десанту здійснювалася у різний час, тому що приплив у різних районах біля узбережжя Нормандії починався неодноразово. За першими загонами десанту почалася висадка його основних сил. На кінець 6 червня на берег висадилося п'ять піхотних дивізій, кожна на ділянці 6–10 км. Усього на плацдарми висадилося 156 тис. осіб, доставлено 900 танків і бронемашин, 600 гармат, а також велику кількість транспортних засобів (Гречко, А.А. (ред.). 1978, с. 246).

Напередодні висадки морського десанту, у ніч на 6 червня, почали викидати повітряний десант, що тривав і вдень 6 червня. На глибину 5–15 км були десантовані три повітрянодесантні дивізії: 82-га, 101-ша американські (близько 13 тис. осіб) та 6-та британська (близько 10 тис. осіб). Для викидання десантів задіяли 1 662 літаки та 512 планерів повітряних сил США, а також 733 літаки та 335 планерів Королівських повітряних сил Великої Британії (Гречко, А.А. (ред.). 1978, с. 244; Хмельнов, А. 2019). Викидання повітряного десанту провели в основному за планом. Винятком була 101-ша повітрянодесантна дивізія США, яку десантували у район на північ від м. Карантан. Ця дивізія мала захопити й утримувати чотири головних смуги висадки морського десанту на плацдармі «Юта» (DZ A, DZ C, DZ D, DZ B), знищити берегову артилерійську батарею Сен-Мартен-де-Варревіль, зайняти комплекс будівель у Мезірес, який вважали командним пунктом і казармами артилеристів, захопити важливу дамбу Ла-Багет на р. Дув, що мала стратегічне значення для успіху операції, знищити мости через р. Дув біля м. Сен-Ком-дю-Мон та утримувати захоплену долину в її закруті, повсюдно порушувати систему управління німецьких військ, виводити з ладу елементи інфраструктури, щоб ускладнити можливості противника маневрувати резервами тощо. Однак під час десантування вночі дивізія наразилася на щільний вогонь протиповітряної оборони противника, що спричинило розсіювання десантників на великій площі. Із 6 500 десантників, які висадилися у перший день, у визначених планом місцях і час зібралось близько 2 500 осіб. Втрати дивізії у «День Д» склали 1 240 військовослужбовців (182 – вбитих, 557 – поранених, 501 – зниклих безвісти). Через це визначені дивізії виконували завдання протягом чотирьох днів замість одного (101st Airborne Division; U.S. Airborne in Cotentin Peninsula; Гейвин, Д. М. 1957, с. 64; Harrison, G. A. 2002). У цілому ж, повітрянодесантні війська впоралися зі своїми завданнями та надали суттєву допомогу морському десанту у висадці на плацдарми та їх захопленні. У перший день операції повітряні десанти з'єдналися з морськими десантами та створили три плацдарми глибиною від 2 до 9 км (Гречко, А.А. (ред.). 1978, с. 246). 7–8 червня тривало інтенсивне перекидання сил і засобів на захоплені плацдарми. За три доби на цих плацдармах зосередили вісім піхотних, одну танкову, три повітрянодесантні дивізії та велику кількість частин підсилення (Гречко, А.А. (ред.). 1978, с. 247).

Успіху висадки морського та повітряного десантів сприяли дії артилерії із кораблів союзного флоту та авіації. Ще вранці 6 червня, до початку висадки морського десанту, корабельна артилерія з семи лінкорів, двох моніторів, 24 крейсерів, 74 ескадрених міноносців завдали потужного удару по об'єктах оборони противника у районі висадки. Крім того, масованих ударів завдала американська та британська авіація (Гречко, А.А. (ред.). 1978, с. 245). Наприклад, лише на 10 основних німецьких батареях 1 136 британських бомбардувальників скинули 5 267 тонн бомб. На світанку 1 083 американських бомбардувальники за півгодини скинули на об'єкти берегової оборони у затоці Сени 1 763 тонну бомб (Невежин, В. & Федосеев, С. 2025). Артилерійські та авіаційні удари тривали протягом усієї операції і були дуже ефективними. Уже в перший день операції у районі висадки десантів союзна авіація мала повне панування у повітрі, зокрема 11 590 літаків союзників здійснили 14 674 літако-вильотів (Іванов, А. 2019), а люфтваффе – лише 50 (Ковачевич, А.Ф. (ред.). 1978, с. 148).

Зранку 9 червня союзні війська розпочали створення єдиного плацдарму. Надводні кораблі забезпечували їх дії вогнем артилерії, аж поки війська не просунулися за межі дальності дії артилерії. Авіація ж продовжувала підтримувати та прикривати сили десанту. Наприкінці дня, 12 червня наступаючим військам Союзників вдалося створити єдиний плацдарм протяжністю до 80 км по фронту і 13–18 км у глибину. На ньому було зосереджено 16 дивізій, а також окремі бронетанкові частини загальною чисельністю 327 тис. осіб, 54 тис. бойових і транспортних машин, 104 тис. тонн різних вантажів (Гречко, А.А. (ред.). 1978, с. 247).

На той час німецьке командування перекинуло до узбережжя Нормандії до 12 дивізій, ще три дивізії були на підході (Прохоров, А. М. (глав. ред.). 1974, с. 131). Однак ці з'єднання були недостатньо укомплектовані особовим складом і технікою, мали нестачу пального та боєприпасів. Крім того, їх вводили у бій частинами, по мірі підходу до району висадки Союзників, у результаті чого їхні зусилля розпорошувалися. До того ж не прикриті з повітря вони несли великі втрати від союзної авіації. Не досягнувши успіху у боротьбі з союзними десантами, німецьке командування застосувало нову зброю – літаки-снаряди «Фау-1», V-1 (також Fi-103, FZG 76). Навколо цієї «зброї відплати» геббельсівська пропаганда зчинила надзвичайний галас, назвавши її «чудо-

дійною», здатною радикально повернути перебіг подій на користь Німеччини (Гречко, А.А. (ред.). 1978, с. 247). Однак на практиці «Фау-1» серйозно не вплинули на хід десантної операції Союзників, оскільки їх було використано не по військах і флоту, що брали участь у десантній операції, а по містах Великої Британії, насамперед по столиці. Так, у ніч на 13 червня вперше обстріляли Лондон. Найінтенсивніші обстріли «Фау-1» почалися 16 червня, коли протягом кількох годин на Велику Британію скерували 294 ракети, зокрема 244 – на Лондон. Однак, маючи малу швидкість (656 км/год) і невелику висоту польоту (на практиці 100–1000 м), ці ракети були дуже вразливі до дії винищувачів і зенітної артилерії. Крім того, просуваючись углиб французької території, союзні війська поступово захоплювали або знищували пускові позиції для «Фау-1». Внаслідок цього інтенсивність застосування ракет восени 1944 р. різко впала (Орлов, А. С. 1975, с. 99; Рябов, К. 2024).

Становище німецьких військ у Нормандії продовжувало погіршуватися. З 13 червня американські війська розпочали бої за півострів Котантен і портове місто Шербур. Це було надзвичайно важливе завдання, вирішення якого давало змогу союзним військам нарощувати сили на узбережжі Франції, володіти ініціативою та відрізати німецькі війська у районі Шербур від основних сил. До 17 червня це завдання було виконано. Німецькі війська, що діяли на півострові, були відрізані від основних сил, 27 червня союзні війська опанували Шербуром, а 1 липня повністю очистили півострів Котантен від німецьких військ (Гречко, А.А. (ред.). 1978, с. 248–249). До початку липня становище союзних військ у Франції ще більше зміцнилося. Плацдарм був розширений до 100 км по фронту та до 40 км у глибину (Прохоров, А. М. (глав. ред.). 1974, с. 131). На плацдармі розташувалися основні сили експедиційних військ у складі 25 дивізій загальною чисельністю 875 тис. осіб. Для них доставили 148 803 транспортних машини і 570 505 тонн вантажів. На плацдармі було обладнано 23 аеродроми, на які перебазували 31 ескадрилью союзної авіації (Ковачевич, А.Ф. (ред.). 1978, с. 149; Гречко, А.А. (ред.). 1978, с. 249).

Створивши чисельну перевагу над противником у силах і засобах, союзне командування 7 липня розпочало наступ за оволодіння адміністративним центром регіону Нижня Нормандія – м. Кан (Битва за Кан) і великим транспортним вузлом – м. Сен-Ло силами трьох піхотних диві-

зій та трьох бронетанкових бригад. Цим силам Союзників протистояла одна німецька дивізія (Фуллер, Дж. Ф. Ч. 1956, с. 392). У м. Кан з'єднувалися кілька залізниць, шосейних доріг і сходилися річки Орн, Одон і Канський канал. Тому командування союзних армій розраховувало захопити місто у перший же день операції. До того ж навколишня місцевість, на відміну від характерного північно-французького ландшафту, насиченого природними боками, зрошувальними каналами, а тому важкопрохідного для бойової техніки, мала відкритий рівнинний характер і давала можливість розвинути наступ в обох напрямках: британсько-канадським військам на схід або німецьким на захід для завдання удару у фланг десанту, що висадився. Тому обидві сторони чітко усвідомлювали стратегічне значення цього французького містечка (Buckley, J. 2004).

Наступу військ передувала потужна авіаційна та артилерійська підготовка. Лише увечері 7 липня за 40 хвилин на об'єкти противника скинули 7 тис. бомб (Ковачевич, А.Ф. (ред.). 1978, с. 149). Проте артилерійську підготовку провели лише 8 липня, тобто із розривом від авіаційної підготовки. Використовуючи цей розрив, німецьке командування зуміло впорядкувати свої війська. Тож протягом 8 липня Союзники успіху не мали. Увечері ж цього дня м. Кан піддали повторному бомбардуванню, внаслідок якого було сильно зруйновано його північно-західну частину. До вечора 9 липня війська Союзників зайняли цю частину міста та припинили подальші атаки. Більше тижня тривала оперативна пауза, під час якої перегруповували та посилювали союзні війська. 18 липня продовжили штурм міста, у якому взяли участь чотири піхотних та три танкових дивізії. Їх підтримували близько 2 тис. важких і середніх бомбардувальників. Війська за підтримки авіації займали квартал за кварталом і 21 липня повністю заволоділи містом (Гречко, А.А. (ред.). 1978, с. 250).

Битва за м. Кан складалася з низки фронтових і армійських наступальних операцій, серед яких:

- операція британської 2-ї армії «Перч» (7–14 червня, відразу після висадки у Нормандії), проведена для знищення німецьких військ у місті;
- операція британської 2-ї армії «Епсом» (26–30 червня) – для оточення німецьких військ у місті;
- допоміжна операція британських військ (49-ї та 50-ї піхотних дивізій) «Матліт» (25 червня – 1 липня) – для підтримання головних сил, що наступали за планом операції «Епсом»;
- операція британсько-канадських військ «Чарнвуд» (8–9 липня) – для захоплення міста;
- операція британського 8-го армійського корпусу «Юпітер» (10–11 липня) – для утворення плацдармів на р. Орн, із яких планувалося ввести у битву танкові підрозділи 4-ї бронетанкової бригади, що за підтримки піхоти мала розвинути наступ углиб оборони німецьких військ і закріпитися західніше річки;
- операція британського 8-го корпусу «Гудвуд» (18–20 липня);
- операція канадського 2-го армійського корпусу «Спрінг» (25–27 липня) – для введення противника в оману щодо справжнього напрямку зосередження основних сил англо-американських військ та сприяння прориву головних сил союзників під час операції «Кобра» (наступальної операції 1-ї армії США у ході операції «Оверлорд» 25–31 липня) (Дерейко, І. І. 2010; Buckley, J. 2004; Clark, L. 2004; Clark, L. & Hart, S. 2004, р. 3; Jackson, G.S. 2023; Jarymowycz, R. 1993).

Загалом до 21 липня 1944 р. війська 1-ї армії США просунулися на південному напрямку на 10–15 км, зайняли місто та вузол доріг Сен-Ло (Прохоров, А. М. (глав. ред.). 1974, с. 131). До 25 липня 1944 р. Союзники вийшли на рубіж південніше Сен-Ло, Комон, Кан, розширили плацдарм до 100 км по фронту і до 50 км у глибину. Зосередивши там основні сили, Союзники створили умови для подальшого наступу углиб Франції до кордонів Німеччини. На цьому Нормандська десантна операція завершилася (Гречко, А.А. (ред.). 1978, с. 250; Прохоров, А. М. (глав. ред.). 1974, с. 131–132). Попри те, що деякі німецькі гарнізони продовжували оборонятися до кінця війни, операція закінчилася блискучою перемогою союзних військ, які досягли поставленої мети на 15 днів раніше визначеної планом дати, без бою визволили столицю Франції і створили передумови для продовження наступу на територію Південної Франції, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу й Німеччини. Втрати сторін у Нормандській операції з боку союзних військ становили 45 тис. вбитими і 173 тис. пораненими та зниклими безвісти. Німецька сторона втратила 55 тис. вбитими та 338 тис. пораненими і зниклими безвісти (Дерейко, І. І. 2010).

Отже, можемо зазначити, що союзне командування та експедиційні сили під час Нормандської десантної операції набули досвіду, що у подальшому використали у десантних операціях на Тихому океані в 1944–1945 рр., зокрема в Маріан-

сько-палауській операції (операція «Фореїджер», червень – листопад 1944 р.) (Клавинг, В. В. 2004), під час Філіппінської кампанії (20 жовтня 1944 р. – 5 липня 1945 р.) (Breuer, William B. 1986), у десантних операціях на о. Іводзіма (16–19 лютого 1945 р.) (Грабовецький, Л. В. 2017) та о. Окінава (операція «Айсберг», 25 березня – 21 червня 1945 р.) (Morison, S. 1960), а також у війні в Кореї у 1950–1953 рр., Єгипті – у 1956 р. та інших повоєнних конфліктах.

Висновки. Підсумовуючи зазначимо, що з 6 червня до 24 липня 1944 р. союзному командуванню вдалося успішно здійснити висадку Експедиційних сил у Нормандії та зайняти плацдарм до 100 км по фронту та до 50 км у глибину, накопичити там сили і засоби, здатні вести активні наступальні дії на території Франції, а згодом і Німеччини.

Висадка союзних військ у Нормандії означала відкриття Другого фронту в Європі, що стала найважливішою подією антигітлерівської коаліції у 1944 р. І зробила значний внесок у перемогу над Німеччиною.

Нормандська десантна операція стала найбільшою військово-морською операцією у роки Другої світової війни, зробивши значний внесок у розвиток усіх складових воєнного мистецтва. Її підготовка та проведення є яскравим прикладом організації подібного роду стратегічних операцій.

Вибір форми стратегічних дій – морської десантної операції – визначався передусім географічними умовами театру воєнних дій. Британські острови, а не південь Франції були значно безпечнішим місцем для зосередження союзних експедиційних сил.

Способи стратегічних дій у цій операції також визначалися географічними особливостями

театру воєнних дій. Саме вони визначили виділення в окремий етап морську частину операції – операцію «Нептун». Під час наступних етапів операції «Оверлорд» було створено та розширено єдиний плацдарм, а також сформовано стратегічне угруповання сил, здатне вести наступ углиб Франції. Кожний наступний етап Нормандської десантної операції, як і планувалося, був логічним продовженням або завершенням попереднього етапу, що наочно проявилось під час операції.

Вибір часу проведення операції визначався військово-стратегічними міркуваннями, що виходили з правильної оцінки обстановки, що склалася насамперед на радянсько-німецькому фронті до літа 1944 року. Побоювання союзного командування запізнитися з відкриттям Другого фронту стало основним чинником, що змусив його розпочати Нормандську операцію.

Оригінальним, на нашу думку, є вибір місця проведення Нормандської десантної операції. Аргумент на користь висадки військ у Нормандії через протоку Ла-Манш, а не через Па-де-Кале виходив з того, що німецьке командування вважало неможливим висадку великих сил у Нормандії. Це дало можливість досягнути раптовості дій та успішного проведення всієї операції.

Вибір часу, місця, форм і способів стратегічних дій безумовно був великим досягненням воєнної стратегії Союзників. Успіх в операції досягнутий проведенням заходів із маскування та дезінформації противника, правильним вибором районів висадки десантів, рішучим масуванням сил і засобів та створенням переваги над противником, всебічним забезпеченням операції, раптовістю висадки десанту та чіткою взаємодією сухопутних військ, військово-морських сил та авіації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

101st Airborne Division: The Story of the 101st Airborne Division. URL: https://www.lonesentry.com/gi_stories_booklets/101stairborne/ [дата зверн.: 11.04.2025].

15. Armee. AOK 15. URL: <https://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Armeen/15Armee.htm> [дата зверн.: 04.05.2025].

Badsey, S. & Bean, T. (2004). *Omaha Beach*. Stroud: Sutton Pub Ltd, 188 p.

Balkoski, J. (2006). *Utah Beach: The Amphibious Landing and Airborne Operations on D-Day, June 6, 1944*. Stackpole Books, 404 p.

Barnett, C. (1989). *Hitler's Generals*. New York: Grove Press, 528 p.

Breuer, W. B. (1986). *Retaking The Philippines: America's Return to Corregidor & Bataan, 1944–1945*. New York: St. Martin's Press, 284 p.

Buckley, J. (2004). *British Armour in the Normandy Campaign 1944*. London: Frank Cass Publishers (Taylor & Francis), 304 p.

- Clark, L. & Hart, S. (2004). *The Drive on Caen, Northern France 7 June – 9 July 1944*. Ministry of Defence, 21 p.
- Clark, L. (2004). *Operation Epsom*. Stroud: Sutton Pub Ltd, 188 p.
- Drez, R.J. (2025). Sword Beach. URL: <https://www.britannica.com/place/Sword-Beach> [дата зверн.: 13.04.2025].
- Ellis, L.F. (1962). *Victory in the West. Vol. I: The Battle Of Normandy*. London: HMSO, 595 p.
- Harrison, G.A. (2002). *Cross Channel Attack*. United States Army Center of Military History, 519 p.
- Heathcote, T. (1999). *The British Field Marshals 1736–1997: A Biographical Dictionary*. Barnsley, UK: Pen & Sword Military, 384 p.
- Hesketh, R. (2000). *Fortitude, The D-Day Deception Campaign*. Woodstock, N.Y.: Overlook Press, 513 p.
- Hughes, M. (2004). Lockhart, Sir Robert Hamilton Bruce (1887–1970). URL: <https://www.oxforddnb.com/display/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-34578> [дата зверн.: 12.04.2025].
- Jackson, G.S. (2023). *Operations of the Eighth Corps: Account Of Operations From Normandy To The River Rhine*. Naval & Military Press, 196 p.
- Jarymowycz, R. (1993). Der Gegenangriff vor Verrières. German Counterattacks during Operation «Spring»: 25–26 July 1944. *Canadian Military History Journal*. Vol. 2, № 1, pp. 75–89.
- Moreman, T. R. (2006). *British Commandos 1940–46*. London: Osprey Publishing, 96 p.
- Morison, S. (1960). *History of United States Naval Operations in World War II. Vol. XIV: Victory in the Pacific, 1945*. Little, Brown and company, 407 p.
- Norman, A. (1952). *Operation Overlord. Design and Reality. The Allied Invasion of Western Europe*. Harrisburg, Pa., Military Service Pub. Co, 230 p.
- Simon, T. (2004). *Gold Beach. Battle Zone Normandy*. T.H.E. Hi-Story Press LTD, 192 p.
- Thompson, R. W. (1969). *Montgomery. The Field Marshal. The Campaign in Northwest Europe 1944–45*. New York: Charles Scribner's Sons, 344 p.
- U.S. Airborne in Cotentin Peninsula. URL: http://www.6juin1944.com/assaut/aeropus/en_index.php [дата зверн.: 12.04.2025].
- Woodward, D. (1957). *Ramsay at War: The Fighting Life of Admiral Sir Bertram Ramsay*. London: W. Kimber, 204 p.
- Zaloga, S.J. (2009). *Operation Dragoon 1944: France's other D-Day*. Osprey Publishing Ltd, 96 p.
- Zuehlke, M. (2005). *Juno Beach: Canada's D-Day Victory: June 6, 1944*. Vancouver, BC: Douglas & McIntyre, 352 p.
- Ахромеев, С. Ф. (глав. ред.). (1986). *Военный энциклопедический словарь*. Москва: Воениздат, 863 с.
- Вестфаль, З. & Крейпе, В. (1958). *Роковые решения: перевод с английского* (Ред. П. А. Жилин). Москва: Воениздат, 318 с.
- Гейвин, Д. М. (1957). *Воздушно-десантная война*. Москва: Воениздат, 159 с.
- Голль, Ш. де. (1958). *Военные мемуары: Единство 1942–1944: перевод с французского*. Москва: Изд-во Иностранной литературы, 360 с.
- Головченко, В. І. (2004). Гопкінс Гаррі Ллойд. (Ред. Л. В. Губерський). *Українська дипломатична енциклопедія* (у 2-х т. Т. 1). Київ: Знання України, с. 259.
- Грабовецький, Л.В. (2017). *Десантна операція США на о. Іводзіма у контексті війни на Тихому океані*. Одеса: ОНУ ім. І. І. Мечникова, 83 с.
- Гречко, А.А. (ред.). (1977). *История Второй мировой войны 1939–1945* (в 12 т., Т. 8). М.: Воениздат, 536 с.
- Гречко, А.А. (ред.). (1978). *История второй мировой войны 1939–1945* (в 12 т., Т. 9.). Москва: Воениздат, 575 с.
- Дерейко, І. І. (2010). *Нормандська десантна операція 1944*. Енциклопедія історії України (Т. 7). (Ред. В. А. Смолій). Київ: Наукова думка, с. 491.
- Еремина, Н. (ред.). (2007). *Военный энциклопедический словарь*. Москва: Эксмо, 1024 с.
- Иванов, А. (2019). «Оверлорд» в цифрах: чего стоило открытие второго фронта 75 лет назад. URL: <https://rg.ru/2019/06/06/overlord-v-cifrah-chego-stoilo-otkrytie-vtorogo-fronta-75-let-nazad.html> [дата зверн.: 12.04.2025].
- Клавинг, В. В. (2004). *Япония в войне*. Москва: Изд-во АСТ, Транзиткнига, 477 с.

- Коваль, М. В. (2004). Друга світова війна 1939–1945. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Druga_svitova_viyuna_1939_1945 [дата зверн.: 18.04.2025].
- Ковачевич, А.Ф. (ред.). (1978). *История военного искусства*. Монино: Военно-воздушная академия, 319 с.
- Кулинич, І. М. & Іваненко, О. А. Тегеранська конференція 1943. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Teheranska_konferentsiia_1943 [дата зверн.: 18.04.2025].
- Морисон, С. (1963). *Вторжение во Францию и Германию. 1944–1945*: перевод с английского. Москва: Воениздат, 352 с.
- Невежин, В. & Федосеев, С. Кровавое лето 1944-го: как готовилась и была осуществлена высадка союзников в Нормандии. URL: <https://www.vokrugsveta.ru/vs/article/315/> [дата зверн.: 12.04.2025].
- Орлов, А.С. (1975). *Секретное оружие третьего рейха*. Москва: Наука, 157 с.
- Панов, Б. В., Киселев, В. Н. & Картацев, И. И. (1984). *История военного искусства*. Москва: Воениздат, 535 с.
- Пасічко, Я. (2014). Висадка військ у Нормандії. Операція «Оверлорд». *Військово-історичний меридіан*. Вип. 2 (4), с. 67–75.
- Погю, Ф. С. (1959). *Верховное командование*. Москва: Воениздат, 528 с.
- Прохоров, А. М. (глав. ред.). (1974). *Большая Советская энциклопедия* (в 30 т., Т. 18). Москва: «Советская энциклопедия», 632 с.
- Рейнджери США (US Rangers). (2023). URL: <https://www.psdinfo.pro/post/рейнджери-сша-us-rangers> [дата зверн.: 12.04.2025].
- Роскилл, С. (1974). *Флот и война* (Т. 3): сокр. перевод с английского (Ред. В. Н. Алексеев). Москва: Воениздат, 711 с.
- Рябов, К. (2024). «Оружие возмездия» – самолёт-снаряд «V-1», он же «Фау-1». URL: <https://topwar.ru/244119-oruzhiya-vozmezdiya-samolet-snarjad-v-1-on-zhe-fau-1.html> [дата зверн.: 18.04.2025].
- Трофимов, А. (2021). «Нептун» выходит на берег: девять фактов о высадке союзников в Нормандии. URL: <https://histrf.ru/read/articles/neptun-vyhodit-na-bereg-devyat-faktov-o-vysadke-soyuznikov-v-normandii> [дата зверн.: 14.04.2025].
- Фуллер, Дж. Ф. Ч. (1956). *Вторая мировая война 1939–1945 гг. Стратегический и тактический обзор*. Москва: Изд-во иностранной литературы, 550 с.
- Хмельнов, А. (2019). Высадка союзников в Нормандии: цифры и факты 75 лет спустя. URL: <https://ru.euronews.com/2019/06/04/dday-facts-numbers-ru> [дата зверн.: 16.04.2025].
- Шервуд, Р. (1958). *Рузвельт и Гопкинс. Глазами очевидца*. (в 2 т., Т.2): перевод с английского (Ред. В. Н. Павлов). Москва: Изд-во иностранной литературы, 680 с.
- Эйзенхауэр, Д. (1980). *Крестовый поход в Европу*. Москва: Воениздат, 526 с.

REFERENCES

- 101st Airborne Division: The Story of the 101st Airborne Division. URL: https://www.lonesentry.com/gi_stories_booklets/101stairborne/ [Accessed: 11.04.2025]. [in English].
15. Armee. AOK 15. URL: <https://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Armeen/15Armee.htm> [Accessed: 04.05.2025]. [in English].
- Ahromeev, S.F. (ed.). (1986). *Voennyi enciklopedicheskii slovar* [Military Encyclopedic Dictionary]. Moskva: Voenizdat, 863 s. [in Russian].
- Badsey, S. & Bean, T. (2004). *Omaha Beach*. Stroud: Sutton Pub Ltd, 188 p. [in English].
- Balkoski, J. (2006). *Utah Beach: The Amphibious Landing and Airborne Operations on D-Day, June 6, 1944*. Stackpole Books, 404 p. [in English].
- Barnett, C. (1989). *Hitler's Generals*. New York: Grove Press, 528 p. [in English].
- Breuer, W. B. (1986). *Retaking The Philippines: America's Return to Corregidor & Bataan, 1944–1945*. New York: St. Martin's Press, 284 p. [in English].
- Buckley, J. (2004). *British Armour in the Normandy Campaign 1944*. London: Frank Cass Publishers (Taylor & Francis), 304 p. [in English].
- Clark, L. & Hart, S. (2004). *The Drive on Caen, Northern France 7 June – 9 July 1944*. Ministry of Defence, 21 p. [in English].

- Clark, L. (2004). *Operation Epsom*. Stroud: Sutton Pub Ltd, 188 p. [in English].
- Dereiko, I. I. (2010). *Normandska desantna operatsiia 1944* [Normandy landing operation 1944]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (T. 7). (Red. V. A. Smolii). Kyiv: Naukova dumka, s. 491. [in Ukrainian].
- Drez, R.J. (2025). *Sword Beach*. URL : <https://www.britan-nica.com/place/Sword-Beach> [Accessed: 13.04.2025]. [in English].
- Ejzenhauer, D. (1980). *Krestovyi pohod v Evropu* [Crusade in Europe]. Moskva: Voenizdat, 526 s. [in Russian].
- Ellis, L.F. (1962). *Victory in the West. Vol. I: The Battle Of Normandy*. London: HMSO, 595 p. [in English].
- Eremina, N. (ed.). (2007). *Voenniye enciklopedicheskiy slovar*. Moskva: Eksmo, 1024 s. [in Russian].
- Fuller, Dzh. F. Ch. (1956). *Vtoraya mirovaya vojna 1939–1945 gg. Strategicheskij i takticheskij obzor* [The Second World War 1939–1945 Strategic and Tactical Overview]. Moskva: Izdatelstvo inostrannoj literatury, 550 s. [in Russian].
- Geivin, D. M. (1957). *Vozdushno-desantnaya vojna* [Airborne warfare]. Moskva: Voenizdat, 159 s. [in Russian].
- Goll, Sh. de. (1958). *Voennye memuary: Edinstvo 1942–1944* [War memoirs: Unity 1942–1944]: perevod s francuzskogo. Moskva: Izd-vo Inostrannoi literatury, 360 s. [in Russian].
- Grechko, A.A. (ed.). (1977). *Istoriya Vtoroi mirovoi voyny 1939–1945* [History of the Second World War 1939–1945]. (v 12 t., T. 8). M.: Voenizdat, 536 s. [in Russian].
- Grechko, A.A. (ed.). (1978). *Istoriya vtoroi mirovoi voyny 1939–1945* [History of the Second World War 1939–1945]. (v 12 t., T. 9.). Moskva: Voenizdat, 575 s. [in Russian].
- Harrison, G.A. (2002). *Cross Channel Attack*. United States Army Center of Military History, 519 p. [in English].
- Heathcote, T. (1999). *The British Field Marshals 1736–1997: A Biographical Dictionary*. Barnsley, UK: Pen & Sword Military, 384 p. [in English].
- Hesketh, R. (2000). *Fortitude, The D-Day Deception Campaign*. Woodstock, N.Y.: Overlook Press, 513 p. [in English].
- Hmelnov, A. (2019). *Vysadka soyuznikov v Normandii: cifry i fakty 75 let spustya* [Allied landings in Normandy: facts and figures 75 years later]. URL: <https://ru.euronews.com/2019/06/04/dday-facts-numbers-ru> [Accessed: 16.04.2025]. [in Russian].
- Holovchenko, V. I. (2004). Hopkins Harri Lloid [Hopkins Harry Lloyd]. (Red. L. V. Huberskyi). *Ukrainska dyplomatychna entsyklopediia* (v 2 t, T. 1). Kyiv: Znannia Ukrainy, s. 259. [in Ukrainian].
- Hrabovetskyi, L.V. (2017). *Desantna operatsiia SShA na o. Ivodzima u konteksti viiny na Tykhomu okeani* [US landing operation on the island. Water Winter in the context of the War in the Pacific]. Odesa: ONU im. I.I. Mechnykova, 83 s. [in Ukrainian].
- Hughes, M. (2004). Lockhart, Sir Robert Hamilton Bruce (1887–1970). URL: <https://www.oxforddnb.com/display/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-34578> [Accessed: 12.04.2025]. [in English].
- Ivanov, A. (2019). «Overlord» v cifrah: chego stoilo otkrytie vtorogo fronta 75 let nazad [Overlord in numbers: what it cost to open a second front 75 years ago]. URL: <https://rg.ru/2019/06/06/overlord-v-cifrah-chego-stoilo-otkrytie-vtorogo-fronta-75-let-nazad.html> [Accessed: 12.04.2025]. [in Russian].
- Jackson, G.S. (2023). *Operations of the Eighth Corps: Account Of Operations From Normandy To The River Rhine*. Naval & Military Press, 196 p. [in English].
- Jarymowycz, R. (1993). Der Gegenangriff vor Verrières. German Counterattacks during Operation «Spring»: 25–26 July 1944. *Canadian Military History Journal*. Vol. 2, № 1, pp. 75–89. [in English].
- Klaving, V. V. (2004). *Yaponiya v voine*. Moskva: Izd-vo AST, Tranzitkniga, 477 s. [in Russian].
- Kovachevich, A. F. (ed.). (1978). *Istoriya voennogo iskusstva* [History of military art]. Monino: VVA, 319 s. [in Russian].
- Koval, M. V. (2004). *Druha svitova viina 1939–1945* [The Second World War 1939–1945]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Druga_svitova_viyana_1939_1945 [Accessed: 18.04.2025]. [in Ukrainian].
- Kulynych, I. M. & Ivanenko, O. A. *Teheranska konferentsiia 1943* [Tehran Conference 1943]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Teheranska_konferen-tsiia_1943 [Accessed: 18.04.2025]. [in Ukrainian].
- Moreman, T. R. (2006). *British Commandos 1940–46*. London: Osprey Publishing, 96 p. [in English].
- Morison, S. (1960). *History of United States Naval Operations in World War II. Vol. XIV: Victory in the Pacific, 1945*. Little, Brown and company, 407 p. [in English].

- Morison, S. (1963). *Vtorzhenie vo Franciyu i Germaniyu. 1944–1945* [Invasion of France and Germany 1944–1945]: perevod s angliiskogo. Moskva: Voenizdat, 352 s. [in Russian].
- Nevezhin, V. & Fedoseev, S. Krovavoe leto 1944-go: kak gotovilas i byla osushchestvlena vysadka soyuznikov v Normandii [Bloody Summer of 1944: How the Allied Landing in Normandy Was Prepared and Carried Out]. URL: <https://www.vokrugsveta.ru/vs/article/315/> [Accessed: 12.04.2025]. [in Russian].
- Norman, A. (1952). *Operation Overlord. Design and Reality. The Allied Invasion of Western Europe*. Harrisburg, Pa., Military Service Pub. Co, 230 p. [in English].
- Orlov, A.S. (1975). *Sekretnoe oruzhie tretogo reiha* [Secret Weapon of the Third Reich]. Moskva: Nauka, 157 s. [in Russian].
- Panov, B. V., Kiselev, V. N. & Kartavtsev, I. I. (1984). *Istoriya voennogo iskusstva* [History of military art]. Moskva: Voenizdat, 535 s. [in Russian].
- Pasichko, Ya. (2014). Vysadka viisk u Normandii. Operatsiia «Overlord» [Army landing at Normandy. Operation Overlord]. *Viiskovo-istorychnyi merydian*. Vyp. 2 (4), s. 67–75. [in Ukrainian].
- Pogyu, F. S. (1959). *Verhovnoe komandovanie* [High Command]. Moskva: Voenizdat, 528 s. [in Russian].
- Prohorov, A. M. (ed.). (1974). *Bolshaya Sovetskaya entsiklopediya* [The Great Soviet Encyclopedia]. (v 30 t., T. 18). Moskva: «Sovetskaya entsiklopediya», 632 s. [in Russian].
- Reindzhery SShA (US Rangers). (2023). [US Rangers]. URL: <https://www.psdinfo.pro/post/рейнджери-сша-us-rangers> [Accessed: 12.04.2025]. [in Ukrainian].
- Roskill, S. (1974). *Flot i vojna* [Fleet and war] (T. 3): perevod s angliiskogo (Red. V. N. Alekseev). Moskva: Voenizdat, 711 s. [in Russian].
- Ryabov, K. (2024). «Oruzhie vozmezdiya» – samolyot-snaryad «V-1», on zhe «Fau-1» [«The weapon of vengeance» – the V-1 flying bomb, also known as the «V-1»]. URL: <https://topwar.ru/244119-oruzhija-vozmezdiya-samolet-snaryad-v-1-on-zhe-fau-1.html> [Accessed: 18.04.2025]. [in Russian].
- Shervud, R. (1958). *Ruzvelt i Gopkins. Glazami ochevidtsa* [Roosevelt and Hopkins. Through the Eyes of an Eyewitness]. (v 2 t., T.2): perevod s angliiskogo (Red. V.N. Pavlov). Moskva: Izdatelstvo inostrannoj literatury, 680 s. [in Russian].
- Simon, T. (2004). *Gold Beach. Battle Zone Normandy*. T.H.E. Hi-Story Press LTD, 192 p. [in English].
- Thompson, R. W. (1969). *Montgomery. The Field Marshal. The Campaign in Northwest Europe 1944–45*. New York: Charles Scribner's Sons, 344 p. [in English].
- Trofimov, A. (2021). «Neptun» vyhodit na bereg: devyat faktov o vysadke soyuznikov v Normandii [Neptune Comes Ashore: Nine Facts About the Allied Landings in Normandy]. URL: <https://histrf.ru/read/articles/neptun-vyhodit-na-bereg-devyat-faktov-o-vysadke-soyuznikov-v-normandii> [Accessed: 14.04.2025]. [in Russian].
- U.S. Airborne in Cotentin Peninsula. URL: http://www.6juin1944.com/assaut/aeropus/en_index.php [Accessed: 12.04.2025]. [in English].
- Vestfal, Z. & Kreipe, V. (1958). *Rokovye resheniya* [Fatal decisions]: perevod s angliiskogo (Red. P. A. Zhilin). Moskva: Voenizdat, 318 s. [in Russian].
- Woodward, D. (1957). *Ramsay at War. The Fighting Life of Admiral Sir Bertram Ramsay*. London: W. Kimber, 204 p. [in English].
- Zaloga, S.J. (2009). *Operation Dragoon 1944: France's other D-Day*. Osprey Publishing Ltd, 96 p. [in English].
- Zuehlke, M. (2005). *Juno Beach: Canada's D-Day Victory: June 6, 1944*. Vancouver, BC: Douglas & McIntyre, 352 p. [in English].

Volodymyr MAKAROV

PhD of Historical Sciences, Associate Professor
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9327-5684>

Ihor PECHENIUK

PhD of Historical Sciences, Senior Researcher
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5790-130X>

Ihor FURMAN

Doctor of Historical Sciences, Professor
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3594-5499>

**THE NORMANDY AMPHIBIOUS OPERATION OF 1944:
ON THE 80TH ANNIVERSARY OF THE OPENING
OF THE SECOND FRONT IN EUROPE**

The leadership of the United Kingdom and the United States had considered opening a Second Front in Europe for several years, but its implementation was repeatedly postponed for various reasons. At the Tehran Conference in November 1943, the heads of government of the USSR, the USA, and the United Kingdom revisited the matter. The conference communiqué stated: “We have reached complete agreement on the scope and timing of operations to be launched from the East, West, and South. The understanding achieved here guarantees us victory”. In February 1944, the Anglo-American Combined Chiefs of Staff defined the objective of the operation, which was codenamed Operation Overlord. This article examines the strategic situation on the Western European theatre of operations in 1944, the objectives, missions, forces and assets, planning process, conduct, and outcomes of the Normandy amphibious operation carried out by British, American, and Canadian forces. The operation was aimed at opening the Second Front in Europe and liberating territories in Western Europe occupied by Nazi Germany. The study demonstrates that the timing, location, forms, and methods of strategic actions – shaped primarily by the developments on the Soviet-German front by mid-1944 and the geographical features of the theater – represented a major achievement in Allied military strategy. The article also establishes that the success of the operation was ensured through measures of deception and disinformation, accurate selection of landing sites, decisive concentration of forces and assets, gaining superiority over the enemy at sea and in the air, comprehensive logistical support, maintaining the element of surprise during the landing of the amphibious forces, and the effective coordination of land, naval, and air forces throughout all phases of the operation. The authors affirm the thesis that the Allied landings in Normandy constituted a pivotal event for the states of the anti-Hitler coalition, making a substantial contribution to the defeat of Nazi Germany during the World War II and to the development of military art.

Keywords: anti-Hitler coalition, naval operation, military operations (combat actions), World War II, Second Front in Western Europe, Expeditionary Forces, Normandy Amphibious Operation, Operation Overlord, Operation Neptune.

Андрій ХАРУК

доктор історичних наук, професор

Національна академія сухопутних військ

імені гетьмана Петра Сагайдачного

(Львів, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3459-1657>

Електронна пошта: andrij.kharuk@gmail.com

«ПОЖЕЖНА КОМАНДА» ЛЮФТВАФФЕ У БОЯХ НАД УКРАЇНОЮ: БОЙОВІ ДІЇ ШТУРМОВИКІВ HS 129

У роки Другої світової війни люфтваффе використовували єдиний тип спеціалізованого літака-штурмовика – Henschel Hs 129. Головним театром його застосування була південна ділянка Східного фронту, тобто територія України. Тут ці літаки майже безперервно діяли з травня 1942 р. до травня 1944 р. (і потім ще деякий час у липні 1944 р.). У 1942–1943 рр. ці літаки відіграли помітну роль у боях за Харків, у 1944-му – в оборонних операціях на Правобережній Україні. Також у 1942 і 1944 рр. Hs 129 діяли у Криму, в 1943 р. – на початку 1944 р. брали участь у боях за Дніпро. Тактика застосування штурмових літаків люфтваффе значною мірою формувалася під впливом їхньої недостатньої чисельності. Зведені у невеликі підрозділи, вони маневрували уздовж лінії фронту, зосереджуючись на ключових ділянках. Тобто їх застосовували як своєрідну «пожежну команду», намагаючись локалізувати ворожі прориви. Кілька загонів Hs 129 не могли вплинути на хід бойових дій у цілому, однак, були цілком спроможними виправити становище на невеликій ділянці фронту.

Ключові слова: німецько-радянська війна, люфтваффе, штурмова авіація, Східний фронт, Україна.

Постановка проблеми. Характерною рисою німецько-радянської війни була перевага Червоної армії за основними видами ресурсів упродовж більшості періодів бойових дій. Вермахт за таких умов мусив активно застосовувати маневр силами, створюючи локальну перевагу (якісну або кількісну) на ключових напрямках. Найкраще на роль маневреного резерву підходили частини люфтваффе – саме через здатність до швидкого перекидання з однієї ділянки фронту на іншу. Серед авіаційних частин швидкого реагування особлива роль належала штурмовій авіації, за визначенням призначеній для ударів по наземних військах, тобто стримування або припинення ворожих атакуючих дій. Особливий інтерес становить бойове застосування літаків Henschel Hs 129 – єдиних спеціалізованих штурмовиків, взятих на озброєння люфтваффе.

Аналіз досліджень і публікацій. Найбільш ґрунтовним опрацюванням історії створення і бойового застосування літаків Henschel Hs 129 є монографія британського історика Мартіна Пегга (Pegg, M. 1997). Достатньо універсальними, хоч і менш об'ємними, є праці Януша Ледвоха

(Ledwoch, J. 1996), Петра Стахури зі співавторами (Stachura, P., Bernard, D. & Haladěj, D. 1996), Бенедикта Кемпські (Kempski, B. 2004), Марка Риша (Ryś, M. 2006a). Серед сучасніших комплексних досліджень варто відзначити роботу Марка Муравські, у якій, поряд із історією створення і удосконалення літака Hs 129, достатньо повно висвітлено його бойове застосування (Murawski, M.J. 2017a; 2017b). Деякі інші роботи зарубіжних дослідників – Денеса Бернарда (Bernard, D. 2001) чи Дж. Р. Сміта (Smith, J. R. 1982) – характеризуються надмірною схематичністю і недостатньою повнотою відображення теми. У вітчизняній історіографії наразі є лише одна робота, присвячена історії штурмовика Hs 129 (Харук, А.І. 2012).

Метою статті є дослідження особливостей бойового застосування авіаційних частин, озброєних штурмовиками Henschel Hs 129, під час кампаній німецько-радянської війни на теренах України.

Виклад основного матеріалу. Упродовж 1941–1945 рр. авіація на Східному театрі воєнних дій Другої світової війни (тобто на німецько-радянському фронті) відігравала допоміжну роль

відносно сухопутних військ. Тут не проводили стратегічні повітряні операції (на кшталт організованого Великою Британією та США повітряного наступу на Німеччину). Натомість дії авіації мали на меті забезпечення операцій сухопутних військ – чи то наступальних, чи то оборонних. Повною мірою стосувалося це і бойових дій на теренах України. «Прив'язка» авіації до сухопутних військ вимагала маневру, просування слідом за наземними частинами, перекидання уздовж лінії фронту на ключові ділянки тощо. Тож необхідною умовою ефективного застосування авіації була наявність розвинутої мережі аеродромів, а в Україні вона існувала (наприклад, Білоцерківський та Харківський аеродромні вузли). Суттєве значення мали і природно-кліматичні умови. Порівняно з розташованими північніше ділянками німецько-радянського фронту, на території України було більше днів із льотною погодою. Цей чинник впливав на інтенсивність застосування авіації не лише безпосередньо, а й опосередковано: менша кількість опадів сприяла підтриманню у кращому стані аеродромів, переважна більшість яких була ґрунтовими.

Помітну роль у складі люфтваффе у боях в Україні, починаючи з травня 1942 р., відігравали штурмовики Henschel Hs 129. Цей літак проєктувався з квітня 1937 р., коли рейхсміністерство авіації підготувало тактико-технічні вимоги до перспективного штурмовика. Передбачалося створити літак, здатний діяти на малій висоті над ворожими позиціями. Для цього потрібно було захистити бронею життєво важливі елементи машини – кабінку пілота, силову установку, паливні баки. Стрілецьке озброєння передбачалося досить потужним: дві 20-мм гармати MG FF та кілька 7,92-мм кулеметів. Потужність силовій установки мала становити 900–1100 к.с., причому перевага надавалася двомоторній схемі, що забезпечує кращу живучість над полем бою. Другий член екіпажу, який обслуговував би оборонну стрілецьку установку, вимогами не передбачався – літак мав бути одномісним. Проєкт Hs 129 переміг у конкурсі (Bernárd, D. 2001, p. 5).

Прототип нового штурмовика (перший із трьох) здійснив перший політ 26 травня 1939 року. Влітку 1940 р. почалося постачання передсерійної партії Hs 129A-0 (12 екземплярів) (Pegg, M. 1997, pp. 33–34). Серійний варіант Hs 129B відрізнявся потужнішими двигунами – німецькі Argus As 410A-1 (465 к.с.) замінили потужнішими Gnome-Rhone GR14M4/5 (700 к.с.), що випускались в окупованій Франції (Smith, J. R. 1982,

pp. 3–4). Загалом було випущено 859 Hs 129B-1, B-2 і B-3: 1 у грудні 1941 р., 219 у 1942 р., 414 у 1943 р. та 225 у січні–вересні 1944 року (Kempski, B. 2004, s. 8).

У базовому варіанті Hs 129B озброювався двома 20-мм автоматичними гарматами MG 151/20 та двома 7,92-мм кулеметами MG 17. Також літак міг нести до 300 кг бомб. Варіанти Hs 129B-1/R2 і Hs 129B-2/R2 несли у підфюзеляжному контейнері 30-мм гармату МК 101 (або МК 103). Ця автоматична гармата використовувала підкаліберні снаряди з вольфрамовим осердям і відмінними бронебійними якостями. На літаках Hs 129B-2/R3 у підфюзеляжному контейнері встановлювалася 37-мм гармата ВК 3,7 (Ryś, M. 2006a, s. 71). Нарешті, на Hs 129B-3, виготовленому невеликою серією (25 екземплярів), встановили 75-мм гармату ВК 7,5 (Ledwoch, J. 1996, s. 17). Таким чином, Hs 129B еволюціонував від штурмовика загального призначення до спеціалізованого протитанкового літака.

Постачати Hs 129B у бойові частини почали у січні 1942 року. Першими їх отримала група II/Sch.G 1 (у складі п'яти загонів). На Східний фронт вона вирушила у травні. Загін 4./Sch.G 1 прибув на аеродром Граматикове (нині Ічки) у Криму 6 травня. Вже наступного дня його літаки почали бойові вильоти, завдаючи ударів по радянських військах на Керченському півострові. Ефективність їхньої бойової роботи була дуже високою – це відзначали не лише польові командири, а й сам командувач групи армій «Південь» генерал-фельдмаршал Федор фон Бок. Він вказував, що сама поява штурмовиків у повітрі справляла надзвичайно позитивний вплив на бойовий дух піхоти (Pegg, M. 1997, pp. 66–67).

Інші підрозділи групи II/Sch.G 1 прибули на схід України. Базою для загонів 5., 6. і 7./Sch.G 1 стала Костянтинівка. Ці загони підпорядковували 4-му авіаційному корпусу, що підтримував наземні з'єднання вермахту на напрямку головного удару – на Кавказ. Загін 8./Sch.G 1 прибув у Харків (Харук, А.И. 2012, с. 23).

12 травня 1942 р. три радянських армії з півдня і півночі завдали удару по харківському виступу. На допомогу німецьким військам, що билися в цьому районі, перекинули додаткові сили авіації, у тому числі загін 4./Sch.G 1 із Криму. Таким чином, група II/Sch.G 1 була зосереджена тут у повному складі. Літаки базувалися на аеродромах у районі Барвінкового (Ryś, M. 2006b, s. 73). Цей район зазнавав інтенсивних нальотів радянської авіації. Однак завдяки міцній кон-

струкції, «хеншелям» вдавалося витримувати ці удари без особливих наслідків. Під час одного з нальотів на Костянтинівку чотири «Бостони» з висоти близько 2 500 м скинули бомби прямо на стоянку літаків групи II/Sch.G 1. Два Hs 129B були посічені осколками, але детальний огляд виявив, що життєво важливі вузли не постраждали. Літакам довелося лише змінити покриття коліс, і вони продовжили літати, а десятки дрібних дірок у планері аж ніяк не позначилися на їхній боєздатності. Однак втрат штурмовики все ж зазнали – 22–23 травня зенітним вогнем було збито п'ять Hs 129B (Murawski, M.J. 2017a, s. 12–14).

24–25 травня літаки II/Sch.G 1 брали участь в одній із найкривавіших битв на Східному фронті – припиненні спроби радянських військ вирватися з «котла» під Харковом. 26 травня штурмовики допомогли зупинити спробу прориву 1-го, 5-го та 6-го кавалерійських корпусів, а також бронечастин 6-ї та 57-ї армій ціною втрати однієї машини, підбитої зенітками у районі Барвінкового. 28 травня розгром оточених радянських частин був завершений (Харук, А.И. 2012, с. 24).

Sch.G 1 також діяла проти радянської 38-ї армії у районі Куп'янська. Пілот-штурмовик Бруно Мейер, який відсвяткував 31 травня свій 500-й бойовий виліт, пізніше згадував: «Наша піхота вела запеклі оборонні бої проти чисельно переважаючого противника. Головний радянський удар був направлений на залізницю Чугуїв–Куп'янськ, куди противник кинув значні танкові сили. Усі загони Hs 129 були кинуті на відбиття цього удару, але противник під покровом ночі і поганої погоди зумів досягти певних успіхів. Нашій піхоті було вкрай важко...» (Pegg, M. 1997, p. 72). Але й тут прорив вдалося зупинити, а згодом і ліквідувати. Вермахт зумів закріпитися на рубежі річок Сіверський Донець і Оскол (на схід від Харкова), створивши зручний плацдарм для літнього наступу.

Упродовж червня та на початку липня літаки групи II/Sch.G 1 завдавали ударів по цілях у районі Воронежа. Діючи у центральному секторі південної ділянки радянсько-німецького фронту, загони групи використовували аеродроми Харкова, Вовчанська, Шаталівки, Орла та Курська. Так, загін 5./Sch.G 1 більшу частину червня діяв з аеродрому Харків–Рогань – 12 червня він відзначив свій 100-й бойовий виліт із цієї бази (Murawski, M.J. 2017a, s. 14). Їх втрати були незначними. Саме тоді пілоти Hs 129B почали активно використовувати 30-мм гармати у підфюзеляжних контейнерах. Пілоти 4./Sch.G 1 швидко розробили власну тактику застосування таких гармат проти танків:

в одному заході з пологого пікірування випускали увесь боєкомплект (30 снарядів), що з великою ймовірністю призводило до знищення танка. Щоправда, за один виліт вражали лише одну ціль – зате напевно. При експлуатації у стройових частинах виявилось, що зброярі недостатньо підготовлені для обслуговування гармат МК 101, і частина таких гармат вийшла з ладу. На таких літаках гарматні контейнери демонтували, замінивши їх бомботримачами (Ryś, M. 2006b, s. 71–72).

Із середини липня 1942 р. група II/Sch.G 1 підтримувала наступ 6-ї та 4-ї танкових армій вермахту в напрямку Волги. Бойові дії були перенесені за межі України. Коли 19 листопада 1942 р. почався радянський контрнаступ під Сталінградом, група базувалася в Міллерово (Ростовська обл.) і мала 20 літаків Hs 129B (Bernárd, D. 2001, p. 33). 22 грудня під натиском Червоної армії група II/Sch.G 1 змушена була передислокуватися у Ворошиловград (нині Луганськ). Наприкінці грудня туди ж прибув перекинтий із центральної ділянки німецько-радянського фронту (з-під Ржева) загін 13.(Pz)/JG 51 – спеціалізований підрозділ винищувачів танків, також озброєний літаками Hs 129B. Його передали в оперативне підпорядкування групі II/Sch.G 1 (Murawski, M.J. 2017a, s. 17). За час спільних дій із 1 по 16 січня 1943 р. пілоти II/Sch.G 1 і 13.(Pz)/JG 51 знищили 13 ворожих танків. Загалом за 1942 р. група II/Sch.G 1 здійснила 3 128 бойових вильотів на літаках Hs 129B і втратила 20 таких машин – тобто одна втрата в середньому припадала на 156 бойових вильотів. Однак зношеність літаків внаслідок їх інтенсивної експлуатації у поєднанні з низьким темпом випуску нових машин призвела до скорочення кількості підрозділів, озброєних Hs 129B. Станом на 20 лютого 1943 р. у загоні 13.(Pz)/JG 51 залишалося чотири Hs 129B, з них лише два були придатні для польотів. Ескадра Sch.G 1 мала 40 літаків у восьми загонах, із них 28 справних. При цьому Hs 129B залишалися лише у двох окремих загонах винищувачів танків – 4.(Pz)/Sch.G 1 та 8.(Pz)/Sch.G 1 (їхня сукупна чисельність не перевищувала десятка), решта загонів ескадри переозброювалися на винищувачі-бомбардувальники Fw 190A-5 (Харук, А.И. 2012, с. 24).

Усі три загони Hs 129B, що перебували на Східному фронті, наприкінці лютого 1943 р. зосередили у Запоріжжі і включили до складу імпровізованого з'єднання Panzerjagdkommando Weiss на чолі з оберст-лейтенантом (підполковником) Отто Вейссом. Командування Вейсса не здійсню-

вало безпосереднє керівництво штурмовиками – його завданням було забезпечення концентрації протитанкових літаків на найнебезпечніших напрямках, після чого Hs 129В літали «за викликом» наземних частин (Stachura, P., Bernard, D. & Haladěj, D. 1996, s. 36).

На початку квітня 1943 р. на Східний фронт прибув загін 4.(Pz)/Sch.G 2, що раніше діяв у Північній Африці. Його командир, гауптман (капітан) Бруно Мейер, очолив і колишнє Panzerjagdkommando Weiss – тепер його посада називалася Führer der Panzerjäger, тобто «командувач винищувачами танків». Загін 4.(Pz)/Sch.G 2 залишили у резерві у Запоріжжі. Інші частини, підпорядковані Мейєру, у квітні 1943 р. діяли на південній ділянці радянсько-німецького фронту. Загін 8.(Pz)/Sch.G 1 знаходився у Керчі, в підпорядкуванні 1-го авіакорпусу, і літав над Кубанню. У Сталіно (нині Донецьк) дислокувався 4.(Pz)/Sch.G 1, приданий 4-му авіакорпусу. Він воював над р. Сіверський Донець. Загін 13.(Pz)/JG 51 перебував у Харкові, у підпорядкуванні 8-го авіакорпусу, та діяв у районі р. Оскол (Ledwoch, J. 1996, s. 19).

Переможне для вермахту завершення у середині березня 1943 р. битви за Харків дало змогу німецькому командуванню стабілізувати південну ділянку Східного фронту. Але для штурмовиків перепочинку не було. З'єднання вермахту (передусім 17-та армія), що вели бої на Кубані та Таманському півострові, вимагали повітряної підтримки. Саме цей район став до середини липня основною ділянкою бойових дій для штурмовиків. Над Кубанню пілоти Hs 129В досягли значних успіхів, підхоплених та розтиражованих нацистською пропагандою. Кореспонденти усіляких друкованих видань прозвали цей літак «die fliegende Pak» – «літаюча протитанкова гармата». Головні зусилля штурмовиків у цей період були спрямовані на ураження скупчень радянської бронетехніки, концентрація якої на певних ділянках свідчила про підготовку до контрударів. Як зазначали самі пілоти, порівняно з попередніми місяцями танкові частини Червоної армії стали набагато більше уваги приділяти маскуванням на місцевості, тому їх виявлення іноді ставало дуже важким завданням. Така тактика вимагала тісної взаємодії із повітряною та наземною розвідкою. Своєрідним символом бойового співтовариства літаків-штурмовиків і наземних військ стало присвоєння штурмовим авіа частинам права наносити на свої літаки зображення Infanteriesturmabzeichen – піхотного штурмового

знака, що вручали солдатам за участь у ближньому бою (Харук, А.И. 2012, с. 39).

На початку літа 1943 р. у складі загонів винищувачів танків залишалось у середньому лише чверть боєготових літаків від штатного складу. До того часу вдалося виробити ефективні заходи протидії низьковисотним штурмовикам. Бруно Мейер писав: «З нашою спрямованою вперед нерухомою зброєю неможливо було атакувати танк інакше, ніж з пологого пікірування під кутом 30–40°. Будь-яка спроба збільшити або зменшити кут заходу на ціль неминуче вела до промаху. Ми завжди виходили в атаку в одній і тій же манері, і росіяни навчилися цим користатися [...] при атаці «хеншеля» екіпаж намагався негайно залишити танк і сховатись на місцевості. Пілот же, випустивши по цілі чергу з гармати, проходив над нею на висоті якихось 3–6 метрів. У цей момент літак був чудовою ціллю, і спішений екіпаж танка відкривав по ньому вогонь з кулеметів і всієї наявної зброї» (Pegg, M. 1997, p. 72).

На початку червня 1943 р. усі загони Hs 129В були виведені з фронту в Запоріжжі для відпочинку, переформування та поповнення. Єдиним винятком став 13.(Pz)/JG 51. Цей загін, незважаючи на понесені важкі втрати, у тил не відводили, а поповнювали особовим складом та технікою на аеродромі у Харкові. Під час підготовки до літнього наступу штатну чисельність загонів винищувачів танків було збільшено з 12 до 16 літаків, а загальна кількість Hs 129В у частинах, підпорядкованих Führer der Panzerjäger, досягла 68 літаків (Murawski, M.J. 2017a, s. 5).

У липні–серпні 1943 р. усі чотири загони Hs 129В брали участь у боях на Курській дузі, зазнавши значних втрат: із 68 літаків до середини серпня залишилося тільки 36 (із них 27 справних). Вони базувалися на аеродромах під Белгородом, пізніше – у Брянську. Через радянський наступ загони Hs 129В наприкінці серпня вивели у Конотоп. Прибуття туди штурмовиків виявила радянська повітряна розвідка, і аеродром зазнав нальоту 30 бомбардувальників «Бостон». Жоден Hs 129В не був знищений чи навіть пошкоджений, однак, базу було визнано надто небезпечною, і «хеншелі» перевели до Полтави. Тут до чотирьох загонів приєднався п'ятий – 8.(Pz)/Sch.G 2, що раніше воював у Північній Африці (Kempski, B. 2004, s. 13–14).

У вересні 1943 р. дислокація загонів винищувачів танків виглядала так: 4.(Pz)/Sch.G 1 перебував в Асканії-Новій, 8.(Pz)/Sch.G 1 – у Києві, 4.(Pz)/Sch.G 2 – у Кривому Розі, а

8.(Pz)/Sch.G 2 і 13.(Pz)/JG 51 разом зі штабом *Führer der Panzerjäger* – у Кіровограді (нині Кропивницький). Усі ці частини мали загалом 53 Hs 129В (35 справних) (Pegg, М. 1997, р. 154). На той час намітилася тенденція використання загонів «хеншелів» як «пожежної команди», що перекидалася на найбільш небезпечні ділянки фронту. Дійсно, пілоти Hs 129В досягли у цей період низки успіхів, що дали змогу сповільнити радянський наступ. Так, упродовж двох тижнів боїв проти з'єднань Червоної армії, що намагалися прорватися до Дніпропетровська, пілоти дислокованих у Кіровограді двох загонів та штабної ланки *Führer der Panzerjäger* записали на свій рахунок 130 знищених радянських танків. Звісно, ці цифри були перебільшені, але все ж такі наземні частини 6-ї армії, що воювали на цій ділянці, підтвердили знищення штурмовиками понад 100 танків противника. Однак і власні втрати були дуже відчутними – упродовж серпня–вересня 1943 р. підрозділи, озброєні Hs 129В, втратили 25 літаків (19 з них були збиті зенітним вогнем, один – ворожим винищувачем, один – знищений внаслідок бомбардування на аеродромі в Запоріжжі, два – підірвані через неможливість евакуації на аеродромі Варварівка і два – розбилися через несправності) (Харук, А.І. 2012, с. 45).

Локальні успіхи штурмовиків не могли виправити ситуацію на фронті загалом – вермахт продовжував «відкочуватися» на захід. На початку жовтня 1943 р. загони винищувачів танків зосередилися на аеродромі у Запоріжжі. Раніше він вважався тилowym, а зараз набув статусу прифронтового. 6 жовтня загони 4.(Pz)/Sch.G 1 та 13.(Pz)/JG 51 відбули до Орші для дії у смузі групи армій «Центр». У ніч із 14 на 15 жовтня радянські танки увірвалися до Запоріжжя, але штурмовиків на аеродромі вже не було – вони перелетіли за Дніпро (Pegg, М. 1997, рр. 156–157).

Осінь 1943 р. на Східному фронті була важкою для авіації. Майже щодня над полями боїв висіли низькі хмари. Зливи перетворювали польові аеродроми на непролазне болото. Лише ранкові заморозки давали літакам можливість піднятися у повітря – у тих поодиноких випадках, коли землю не огортав туман. Цей період вимушеної паузи у боях командування люфтваффе використало для реорганізації авіації безпосередньої підтримки сухопутних військ. Літаками Hs 129В укомплектували одну групу – IV(Pz)/SG 9. По суті, група була реорганізованими силами *Führer der Panzerjäger*: штаб Мейєра став штабом групи, загін 4.(Pz)/Sch.G 1 був реорганізований у

10.(Pz)/SG 9, 8.(Pz)/Sch.G 1 – в 11.(Pz)/G. 9, 4.(Pz)/Sch.G 2, 8.(Pz)/Sch.G 2 і 13.(Pz)/JG 51 – відповідно, у 12., 13. та 14.(Pz)/SG 9 (Smith, J. R. 1982, р. 7). Щоправда, вже 20 жовтня 11.(Pz)/SG 9 вивели з фронту до Німеччини, на аеродром Удетфельд, де реорганізували у «випробувальну команду 26» (Erprobungskommando 26), призначенням якої стало опрацювання нових методів боротьби з ворожими танками (Ledwoch, J. 1996, s. 20). Тож надалі на фронті діяли лише чотири загони Hs 129В.

Упродовж жовтня 1943 р. у боях за Дніпро було знищено чи пошкоджено близько 30 Hs 129В. Як і раніше, переважна кількість втрат припадала на зенітний вогонь. 25–29 жовтня група IV(Pz)/SG 9, що перебувала на аеродромі Асканія-Нова, змушена була відбивати атаки противника, який наблизився на відстань 10–20 км. Аеродром підготували для кругової оборони, але в останній момент групу встигли вивести на аеродром Чаплинка. Наземний персонал і майно евакуювали транспортними літаками (Pegg, М. 1997, рр. 159–160).

Взимку 1943/1944 рр. чисельність авіаційного парку IV(Pz)/SG 9 коливалася на рівні близько 70 % від штатної. Боєготовими були, як правило, близько 50 штурмовиків. Серйозні проблеми виникли з гарматами МК 103: на морозі вони практично не працювали (Харук, А.І. 2012, с. 49).

На початку 1944 р. Правобережна Україна ще залишалася під німецьким контролем. Люфтваффе продовжували відігравати важливу роль у прикритті проломів між відступаючими німецькими з'єднаннями і підтримували контратаки наземних військ, метою яких була затримка радянського наступу.

Протягом першої декади січня 1944 р. пілоти Hs 129В щоденно виконували по кілька бойових вильотів, підтримуючи наземні частини, що оборонялися у районі Бердичева. 5 січня значного успіху досяг загін 10.(Pz)/SG 9 – його пілотам вдалося знищити 12 танків та 12 вантажівок. А вночі з 8 на 9 січня радянські війська прорвали оборону, наближаючись до аеродрому Мала Виска, де перебували загони 10.(Pz)/SG 9 та 12.(Pz)/SG 9. Становище було настільки критичним, що особовий склад підготував «хеншелі» для застосування як наземні протитанкові засоби, встановивши їхні хвости на опори-козли (Pegg, М. 1997, р. 188–190).

10 січня штаб групи IV(Pz)/SG 9 і всі її загони передислокували на аеродром Калинівка (23 км на північ від Вінниці). Завданням штурмовиків було зупинити радянську танкову колону, що про-

рвала фронт на північний схід від міста. 30 січня загін 10.(Pz)/SG 9 за свої дії отримав подяку від генерала авіації Зейдемана, командира 8-го авіакорпусу. За три місяці після переформування у жовтні 1943 р. його пілоти знищили 219 ворожих танків (Харук, А.І. 2012, с. 50).

На початку лютого 1944 р. 10.(Pz)/SG 9 передислокували в Умань, звідки штурмовики літали на підтримку частин, що намагалися вирватися з оточення під Корсунем. Але через погані погодні умови штурмовики змогли здійснити лише кілька бойових вильотів. 1 березня загін перевели до Вінниці, де була бетонна злітно-посадкова смуга. Але вже 11 березня унаслідок нальоту на аеродром двох десятків Іл-2 загін 10.(Pz)/SG 9 втратив шість останніх боєздатних Hs 129B. Наступного дня персонал загону транспортними літаками вивезли до Проскурова (нині Хмельницький), де він отримав нові літаки. У той час Проскурів вже був майже оточений радянськими військами, які наблизилися до аеродрому на відстань 8 км. 12 березня штурмовики хвиля за хвилю піднімалися у повітря та атакували радянські танки. До настання темряви пілоти знищили 19 і пошкодили п'ять танків (Murawski, M.J. 2017b, s. 11). Незважаючи на зусилля авіації та наземних частин вермахту, під їх контролем залишалася лише невелика частина Проскурова, у тому числі й аеродром, що фактично опинився на лінії фронту. Тумани, що стояли в другій половині березня, унеможлилювали не тільки бойові вильоти, а й евакуацію літаків на безпечніший аеродром. Зрештою, 24 березня, незважаючи на нелютну погоду, штурмовики загону 10.(Pz)/SG 9 піднялися у повітря і перелетіли до Кам'янець-Подільського. Не затримавшись там надовго, загін передислокувався до Чернівців, де пробув лише два дні. Наступною базою для винищувачів танків став Львів, де на добре обладнаному аеродромі з бетонною злітно-посадковою смугою зосередився майже весь 8-й авіакорпус. Загалом за березень і початок квітня 1944 р. загін 10.(Pz)/SG 9 записав на свій рахунок 100 знищених танків, близько 30 самохідних гармат, сотні автомобілів і возів, а також шість збитих ворожих літаків. У той час, коли 10.(Pz)/SG 9 застосовували, переважно, за прямим призначенням – як протитанкову частину, головними цілями двох інших загонів – 13. і 14.(Pz)/SG 9 – були колони піхоти та обози. Результати ж дій проти танків були скромнішими – наприклад, загін 13.(Pz)/SG 9 у березні 1944 р. знищив 41 і пошкодив 21 ворожий танк (Pegg, M. 1997, pp. 205–206).

У квітні 1944 р. різко погіршилося становище 17-ї армії вермахту, що оборонялася в Криму. Радянські війська розгорнули на півострові широкомасштабну наступальну операцію, щоб повністю очистити Крим від противника. Німецьке командування, розуміючи, що зрештою півострів доведеться залишити, прагнуло виграти час, щоб евакуювати на материк якомога більше військ і майна. Тому 10 квітня 1944 р. на кримський аеродром Каранкут (на південний захід від Джанкою) перекинули загін 10.(Pz)/SG 9, що негайно вступив у бій, діючи проти радянських військ у районі Феодосії. Лише за перші три дні боїв загін, за офіційними даними, знищив 82 ворожих танки, заслуживши згадку у наказі по вермахту від 13 квітня 1944 р. (Murawski, M.J. 2017b, s. 11). Але натиск радянських військ не послабшав, і невдовзі в руках німців залишився лише Севастополь та його околиці. Туди, на аеродром Херсонес, передислокували і загін 10.(Pz)/SG 9. 3 17 квітня цей аеродром опинився в межах досяжності не лише авіації, а й артилерії противника, але винищувачі танків продовжували бойову роботу. Лише 8 травня, коли танки Т-34 були вже на аеродромі, загін 10.(Pz)/SG 9 вивели до Кишинєва (Pegg, M. 1997, pp. 207–208).

3 травня до середини липня 1944 р. група IV(Pz)/SG 9 діяла над Молдовою і Румунією, базуючись на аеродромі Бакеу. Коли ж 14 липня Червона армія почала Львівсько-Сандомирську наступальну операцію, групу перекинули під Львів, на аеродром Лисятичі. Винищувачі танків діяли досить результативно – наприклад, загін 13.(Pz)/SG 9 за два тижні боїв знищив 38 танків. Із середини липня і до кінця серпня загоны Hs 129B були найактивнішими частинами люфтваффе. І хоча кількість їх була незначною для зміни ситуації на усьому фронті, у боях місцевого значення штурмовики могли суттєво допомогти наземним частинам. Однак уже в серпні група вимушена була передислокуватися на територію Польщі (аеродром Важинь) (Харук, А.І. 2012, с. 54–55). Так завершився бойовий шлях штурмовиків Hs 129B в Україні.

Окремо варто сказати про участь у боях над Україною румунських штурмовиків. Ця країна отримала 40 Hs 129B-2, якими озброїли 8-му штурмову авіагрупу (41-ша, 42-га і 60-та ескадрильї). 30-мм гармати німці не передавали, тому румунські Hs 129B-2 використовували не як протитанкові літаки, а як класичні штурмовики (Kempski, B. 2004, s. 10). Румунські пілоти отримала «хеншелі» в липні 1943 р. в Умані. 5 серпня

1943 р. всі три ескадрильї 8-ї штурмової авіагрупи перелетіли до Маріуполя, де частину оголосили боєготовою, передавши у підпорядкування німецькому 4-му повітряному флоту. 10 серпня групу передислокували до Краматорська, і саме звідти 16 серпня румунські «хеншелі» виконали перші бойові вильоти. Літаки завдавали ударів по радянських військах у районі Ізюма. Ведучими ланок у цих перших операціях були німецькі пілоти (Stachura, P., Bernard, D. & Haladěj, D. 1996, s. 44).

Аеродром у Краматорську зазнав регулярних нальотів радянської авіації (15, 16, 17 та 19 серпня), внаслідок чого кілька Hs 129В-2 були пошкоджені. Тому 20 серпня румунську групу повернули до Маріуполя. До 2 вересня румунські штурмовики вели інтенсивну бойову роботу, щодня вилітаючи на завдання. Зміна лінії фронту внаслідок радянського наступу змушувала румунську штурмову авіагрупу з 11 вересня по 29 жовтня кілька разів міняти місце дислокації – Дніпропетровськ, Мелітополь, Генічеськ. На той час із 40 переданих німцями Hs 129В-2 залишилося лише 25 літаків. 30 жовтня літаки групи перелетіли до Чаплинки, звідки літали для ударів по радянських частинах, що наступали на Миколаїв (Murawski, M.J. 2017b, s. 18).

2 листопада 8-ма авіагрупа перелетіла до Херсона. У наступні вісім днів пілоти групи здійснили кілька сотень бойових вильотів, намагаючись стримати радянські війська. Цими днями було збито п'ять Hs 129В-2, двоє пілотів загинули. 12 листопада групу передислокували до Мико-

лаєва. Упродовж наступного місяця головним завданням для румунських штурмовиків стали нальоти на радянські плацдарми на Правобережній Україні в районах Херсона та Нікополя. А 3 січня 1944 р. румунські «хеншелі» перебазували до Лепетихи. Бойову роботу на кілька тижнів призупинили через сувору зиму. 6 лютого групу повернули до Миколаєва. Упродовж березня штурмовики підтримували румунські війська, що оборонялися у нижній течії Південного Бугу, а згодом – у районі Одеси. 4 квітня 8-му штурмову авіагрупу вивели у Румунію (Харук, А.И. 2012, с. 65).

Висновки. Увесь хід бойових дій на Східному фронті показав, що люфтваффе ані до початку війни, ані протягом війни не мали підходящого штурмового літака для дій над полем бою. Літак Hs 129В виявився єдиним спеціалізованим штурмовиком, але він був далеким від ідеалу. До того ж кількість таких машин виявилася мізерною порівняно з дивізіями та корпусами радянських штурмовиків Іл-2. Кілька загонів «хеншелів» не могли вплинути на хід бойових дій у цілому, однак, були спроможними виправити становище на невеликій ділянці фронту. Командування люфтваффе застосовувало їх як своєрідну «пожежну команду», яку кидали на найбільш критичні ділянки фронту. Основним театром застосування Hs 129В була Україна, де ці літаки майже безперервно діяли з травня 1942 р. до травня 1944 р. (і потім недовго у липні 1944 р.). У 1942–1943 рр. ці літаки відіграли помітну роль у боях за Харків, у 1944-му – в оборонних операціях на Правобережній Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Bernárd, D. (2001). *Henschel Hs 129 in Action*. Carrolton: Squadron/Signal Publ., Inc., 48 p.
- Kempski, B. (2004). *Samolot szturmowy Henschel Hs 129*. Warszawa: Bellona, 32 s.
- Ledwoch, J. (1996). *Henschel Hs 129*. Warszawa: Militaria, 42 s.
- Murawski, M.J. (2017a). Samolot szturmowy Henschel Hs 129. *Wojsko i Technika Historia*. Numer specjalny 2, s. 4–21.
- Murawski, M.J. (2017b). Samolot szturmowy Henschel Hs 129. *Wojsko i Technika Historia*. Numer specjalny 3, s. 4–19.
- Pegg, M. (1997). *Hs 129 Panzerjäger!* Burgess Hill: Classic Publ., 342 p.
- Ryś, M. (2006a). Henschel Hs 129. *Nowa Technika Wojskowa*. № 3, s. 68–73.
- Ryś, M. (2006b). Henschel Hs 129. *Nowa Technika Wojskowa*. № 4, s. 71–77.
- Smith, J. R. (1982). *The Henschel Hs 129*. Windsor: Profile Books Ltd., 16 p.
- Stachura, P., Bernard, D. & Haladěj, D. (1996). *Henschel Hs 129*. Praha: MBI, 60 s.
- Харук, А. И. (2012). «Летающий танк» Гитлера. Штурмовик Hs 129 – от «самолета поля боя» до «убийцы танков». Москва: Яуза, ЭКСМО, 96 с.

REFERENCES

- Bernárd, D. (2001). *Henschel Hs 129 in Action*. Carrolton: Squadron/Signal Publ., Inc., 48 p. [in English].
- Kempski, B. (2004). *Samolot szturmowy Henschel Hs 129* [Henschel Hs 129 attack aircraft]. Warszawa: Bellona, 32 s. [in Polish].
- Ledwoch, J. (1996). *Henschel Hs 129*. Warszawa: Militaria, 42 s. [in Polish].
- Murawski, M.J. (2017a). Samolot szturmowy Henschel Hs 129 [Henschel Hs 129 attack aircraft]. *Wojsko i Technika Historia*. Numer specjalny 2, s. 4–21. [in Polish].
- Murawski, M.J. (2017b). Samolot szturmowy Henschel Hs 129 [Henschel Hs 129 attack aircraft]. *Wojsko i Technika Historia*. Numer specjalny 3, s. 4–19. [in Polish].
- Pegg, M. (1997). *Hs 129 Panzerjäger!* Burgess Hill: Classic Publ., 342 p. [in English].
- Ryś, M. (2006a). Henschel Hs 129. *Nowa Technika Wojskowa*. № 3, s. 68–73. [in Polish].
- Ryś, M. (2006b). Henschel Hs 129. *Nowa Technika Wojskowa*. № 4, s. 71–77. [in Polish].
- Smith, J. R. (1982). *The Henschel Hs 129*. Windsor: Profile Books Ltd., 16 p. [in English].
- Stachura, P., Bernard, D. & Haladěj, D. (1996). *Henschel Hs 129*. Praha: MBI, 60 s. [in Czech].
- Kharuk, A. I. (2012). “*Letayushij tank*” Gitlera. *Shturmovik Hs 129 – ot “samoleta polya boya” do “ubijcy tankov”* [Hitler’s “Flying Tank” Attack aircraft Hs 129 – from “battlefield aircraft” to “tank killer”]. Moskva: Yauza, EKCMO, 96 s. [in Russian].

Andrii KHARUK

Doctor of Historical Sciences, Professor
Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy
(Lviv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3459-1657>

LUFTWAFFE “FIRE TEAM” IN THE BATTLE OVER UKRAINE: COMBAT OPERATIONS OF HS 129 STORM FIGHTERS

During World War II, the Luftwaffe used a single type of specialized attack aircraft – the Henschel Hs 129. The main theatre of its use was the southern sector of the Eastern Front, that is, the territory of Ukraine. Here these aircraft operated almost continuously from May 1942 to May 1944 (and then for a short time in July 1944). In 1942–1943, these aircraft played a notable role in the battles for Kharkiv, in 1944 – in defensive operations in Right-Bank Ukraine. Also in 1942 and 1944 Hs 129 operated in the Crimea, in 1943 – early 1944 participated in the battles for the Dnipro. The tactics of using Luftwaffe attack aircraft were largely formed under the influence of their insufficient numbers. Formed into small units, they manoeuvred along the front line, concentrating on key areas. That is, they were used as a kind of “fire team”, trying to localize enemy breakthroughs. Several Hs 129 detachments could not influence the course of hostilities as a whole, but were quite capable of correcting the situation on a small section of the front.

Keywords: German-Soviet war, Luftwaffe, attack aircraft, Eastern Front, Ukraine.

Olesia KUTSKA

*Doctor of Historical Sciences, Professor
Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy
(Lviv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5595-2995>
E-mail: kutska_o@yahoo.com*

Anastasiia KMIN

*Doctor of Philosophy
Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy
(Lviv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8158-2449>
E-mail: anastasiakmin@gmail.com*

Andrii SHCHEHLOV

*PhD of Historical Sciences
Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy
(Lviv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6484-0864>
Email: deepinfaith2202@gmail.com*

**SOVIET SPECIAL PROPAGANDA DURING WORLD WAR II:
STRUCTURE, TECHNICAL MEANS AND ACTIVITIES**

This article highlights the key stages in the development of the structure of the Red Army's special propaganda bodies during World War II. In particular, it examines the creation of specialized propaganda departments and their tasks aimed at influencing the enemy's morale. The study analyzes Soviet technical means used to impact the adversary during combat operations, including sound broadcasting stations, loudspeaker systems, propaganda aviation, and printed agitation materials. Special attention is given to the effectiveness of these means, their technical characteristics, and their limitations in combat conditions. The work of front-line propaganda departments is considered through the examples of the Crimean and Korsun-Shevchenko operations of the Red Army. Specifically, the article analyzes the methods of influence, including the use of leaflets, loudspeaker systems, and captivity propaganda, as well as their impact on the enemy's morale.

Keywords: *World War II, Red Army, operation, combat actions, special propaganda, leaflets, agitation materials.*

Introduction. Military propaganda is one of the key instruments of information and psychological warfare, which accompanies combat operations and affects the morale of both one's own troops and the enemy. The experience of World War II demonstrates the significant impact of Soviet propaganda on demoralizing the enemy, encouraging surrender, and creating divisions within enemy military groups. The successful use of agitation through printed materials, sound systems, and individual work with prisoners underscores the necessity of a deeper study of information influence methods in modern warfare.

The relevance of this issue is driven by the fact that contemporary military conflicts are increasingly taking on the characteristics of complex confrontations, where the informational component plays no less a role than traditional combat actions. In the context of high-tech advancements and the widespread use of digital communication tools, information and psychological operations have become even more influential. Studying the historical experience of Soviet propaganda allows for an assessment of its effectiveness, the identification of strengths and weaknesses, and the adaptation of the most successful methods to modern realities.

Analysis of research and publications related to this article. The issues selected for this study have been examined in specialized literature, primarily by M. Burtsev (the founder of the Red Army's special propaganda service) and D. Volkogonov (the head of the special propaganda department, later Deputy Chief of the Main Political Directorate (MPD) of the Soviet Army and Navy). These works are of interest as they were written by eyewitnesses of the era; however, they are overly ideological and do not fully cover all aspects that aroused our interest. At the end of the 20th century, publications on the history of propaganda emerged, including works by N. Volkovskii. This author studied the history of propaganda in general, so the amount of information specifically related to World War II events is relatively small. In our case, the work of I. Moshchanskii deserves attention, as it explores the structure of the Soviet propaganda apparatus and the functions of its various bodies, including those active during World War II.

Among periodicals, significant interest is presented by the article by V. Zharkov, in which the author focused on the challenges faced by Soviet propaganda agencies and the ways to overcome them, as well as the article by O. Kutska, which concentrated on the USSR's special propaganda efforts during combat operations in European countries, including specific aspects of the organization and equipment of the Red Army's propaganda apparatus.

At the intersection of documentary and periodical sources, we highlight the periodicals of the USSR Ministry of Defence: Informational Bulletin (*«Информационный бюллетень»*) and the Experience Bulletin (*«Опыт работы»*), which, at the time of their publication, contained classified information. Today, the restricted access status has been lifted. Due to obsolescence and the reforms of the Western Operational Command of the Armed Forces of Ukraine in 2005, a few original copies and photocopies of these materials were provided to the author of this article (Kutska, O. 2013) and are currently kept in her personal library. In our opinion, the reliability of these materials is quite high, as they served as operational reports for the military-political leadership of the Soviet Union.

Thus, the historiographical foundation of the study is, on the one hand, exceptionally broad in terms of the directions of previous scholarly research, and on the other hand, characterized by the dispersion and fragmentary nature of facts, which require generalization and further examination. This, in turn, provides a basis for analysis, synthesis, and conclusions in the proposed study.

The aim of this article is to conduct a military-historical study of the development of the structure of the Red Army's special propaganda bodies, the technical means of its dissemination, and to provide examples of propaganda support for military operations on the territory of Ukraine.

Presentation of the main research material. *Structure of soviet special propaganda bodies and their tasks during the war.* At the beginning of the 1940s, the Red Army (RA) did not yet have a specialized political apparatus dedicated to working among the enemy's troops and civilian population. It was only on July 10, 1939, that, in accordance with the Order of the People's Commissar of Defence No. 0033 "On the Creation of Editorial Offices and Printing Houses for Foreign-Language Newspapers in Peacetime", a special group of political workers was formed. This order established a permanent peacetime staff for editorial offices and printing houses in Japanese, Chinese, German, Polish, and Finnish, consisting of four personnel each. Permanent staff positions for Korean, Mongolian, Estonian, Latvian, Romanian, Turkish, Afghan, and Iranian languages were planned with a composition of two personnel each (Zharkov, V. 2010, s. 68).

In the summer of the same year, editorial offices for foreign-language newspapers were formed at the political departments of military districts (as training centres) (Moshchanskii I. 2010). The staff of these editorial offices were tasked with improving their language skills, gathering information about the economy and culture of specific countries, and developing their journalistic craft in order to prepare and publish individual newspaper issues as training materials. In total, 24 foreign-language editorial offices were organized, taking into account the likely adversaries and allies of the USSR in the upcoming war (Volkovskii, M. 2003; Kutska, O. 2013).

A special instructor was appointed to lead the network of editorial offices for training newspapers within the Political Directorate (PD) of the RA, and later, a small group of instructor-translators was established. In April 1940, the group was reorganized into a special department for overseeing the printing of foreign-language newspapers. Each of its senior instructors was responsible for overseeing newspapers in a specific foreign language and studying the respective countries and their armies (Moshchanskii, I. 2010).

However, out of the 27 foreign-language newspaper editorial offices that existed in the RA as of December 1940, only three were in German, with a total of just 15 specialists working in them. Only one

German-language newspaper editorial office in the Western Special Military District had its own printing press.

In July 1940, the PD of the RA was reorganized into the Main Political Propaganda Directorate (MPPD) of the RA. The following month, a special department for propaganda among enemy troops and civilians was established within its structure (Moshchanskii, I. 2010). Within it, two propaganda divisions were created: the first, the leading one, focused on Germany, and also included instructors from allied countries; the second was directed at the population of Poland, Yugoslavia, Czechoslovakia, and others, which had been occupied by Nazi forces (Volkovskii, N. 2003).

At the same time, the earlier combat experience from Lake Hassan, the Khalkhin-Gol River, and the Soviet-Finnish War demonstrated that military districts should have a special apparatus within their political organs to organize frontline propaganda among enemy troops. Therefore, in August 1940, following the creation of a department for propaganda among enemy troops and civilians within the MPPD of the RA, similar departments were established within the political propaganda directorates of the Baltic, Western, and Kyiv Special, Leningrad, Transcaucasian, Central Asian, Transbaikal, and Odesa military districts (Moshchanskii, I. 2010).

For the first time, departments for working among enemy troops were formed, consisting of 7 people, with corresponding divisions of 6 personnel in the armies. Additionally, the positions of senior instructors for working among enemy troops were introduced into the staff of the political departments of infantry divisions (Repko, S. 1992, s. 10). Within the political departments of army groups, which operated, for example, against Finnish forces, divisions were formed to organize frontline propaganda among enemy troops. Additionally, the position of senior propaganda instructor was included in the staff of the political department of each division (Moshchanskii, I. 2010).

According to the directive of the head of the MPPD of the RA (No. 0267, dated October 12, 1940), the departments (divisions) during peacetime were assigned the following tasks: systematically study the neighbouring districts of the country and their armies, accumulate factual material on these issues; compile monthly reviews of the political and moral state of the soldiers and junior officers of the likely enemy, as well as the civilian population; develop drafts of propaganda materials for the soldiers and population of the likely enemy (leaflets, slogans,

posters); and publish training bulletins and newspapers (Zharkov, V. 2010).

During the war, the departments (divisions) were tasked with launching widespread political propaganda among the enemy's troops and civilian population.

The pre-war period is also characterized by the fact that reserve officers from among journalists, historians, and philologists were assigned to propaganda units, with preference given to employees of the Soviet Telegraph Agency (TASS) and publishers of foreign literature.

After the invasion of the USSR by the armies of the pro-German coalition states, propaganda influence on the enemy and the population in its rear was carried out by several agencies and public organizations. The main among them were the Bureau of Military-Political Propaganda and the MPD of the RA (Moshchanskii I. 2010). The Soviet Bureau of Military-Political Propaganda was established on June 25, 1941. The Department for Work among Enemy Troops of the MPD became its operational body (Isakov, P., Volkov, A. & Kolichev, V. 1984). The Bureau coordinated propaganda among the enemy's troops and population, as well as in the countries occupied by the Nazis.

The tasks of the aforementioned department of the MPD were: to inform the Bureau about the political and moral state of the enemy's troops; to report on changes occurring in their forces and rear; to develop propaganda documents aimed at the enemy's population and troops, as well as prisoners of war, upon the Bureau's instructions; to report at the Bureau's meetings on the work of the political propaganda organs of the fronts, armies, and divisions in their assigned sections of the front (Burtsev, M. 1981).

In addition, the People's Commissariat for Internal Affairs (PCIA), the Executive Committee of the Comintern, the Communist parties of the Soviet republics, the Communist Unions of Youth of the Soviet republics, and the All-Union Radio Committee were involved in the implementation of propaganda support for the combat operations of the Red Army. This work was coordinated by the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) (CCVKB(B)) and the MPD of the RA (Kutska, O. 2013).

According to the decision of the Politburo of the CCVKB(B) dated July 16, 1941, the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR issued a decree titled "On the Reorganization of Political Propaganda Bodies and the Introduction of the Institution of Military Commissars in the RA". It is worth noting that

the institution of military commissars had been abolished twice: in August 1940 (reintroduced in July 1941), and again in October 1942, due to the establishment of complete unity of command in the army. Accordingly, the institution of commanders for political affairs was introduced. In accordance with this decree, the Main Directorate of Political Propaganda of the RA was transformed into the MPD of the RA (Kutska, O. 2013). This revision of the functions of the Red Army's Political Directorate, which even led to the renaming of this body, was primarily associated with the change in the level of ideological training of the Red Army's command staff, the majority of whom were members of the VKP(B) and were entirely under its control.

According to this decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR, military commissars were introduced in all regiments, divisions, headquarters, military educational institutions, and establishments of the RA, while political officers were appointed in companies, batteries, and squadrons. As stated in the decree, the expansion of political work and the growing complexity of commanders' duties required increasing the role and responsibility of political officers in both political and military activities (Kutska, O. 2013). From that point on, political officers were no longer permitted to limit themselves to propaganda and agitation alone. They were required to act primarily as organizers of political and educational work, and were held accountable for the combat performance of their unit or subunit.

The MPD of the RA, as before, included a department for work among enemy troops, which in 1941 was designated as the seventh department. To maintain secrecy, it was referred to as the "7th Department". At that time, its staff consisted of 25 people. Additionally, it engaged up to 30 foreign political émigrés, who were exclusively involved in propaganda throughout the war. Dedicated propaganda personnel responsible for enemy troops and the population in the enemy's rear were also present in the political departments of army-level formations. By analogy with the 7th Department of the MPD, most army-level propaganda units for work among enemy troops were given the code name "7th Section" in non-classified correspondence. However, on the Leningrad Front during 1941–1943, these army units were referred to as the "6th Section," and on some other fronts as the "4th Section." The variation in numbering can be explained by the departmental order within the army's political directorate, where such units held the 6th or 4th position, respectively (Moshchanskii, I. 2010).

From 1941 to the end of 1942, the aforementioned section had a staff of six people, which was later increased to seven. Positions of senior instructors for work among enemy troops were introduced in the political departments of rifle corps, rifle and aviation divisions, separate brigades, and airborne battalions (Moshchanskii, I. 2010).

In December 1941, this position was abolished in corps, and in August of the following year, 16 instructor positions in airborne battalions were eliminated. Slightly later, in the autumn of 1942, the political departments of the armies disbanded the sections responsible for work among the population of occupied territories, leaving only the position of senior instructor (Isakov, P., Volkov, A. & Kolichev, V. 1984; Moshchanskii, I. 2010).

On August 19, 1941, the MPD of the RA sent a directive entitled "On Work Among the Population of the Occupied Territories and Party-Political Leadership of the Partisan Movement" to all military councils and heads of political directorates at the front level (Volkovskii, N. 2003, s. 392). In accordance with this directive, corresponding departments were created within the MPD of the RA and the political directorates of the fronts, and sections were established within the political departments of the armies. They were tasked with overseeing propaganda among the population and partisans, as well as studying the experience of conducting such work. These bodies existed until September 1945, after which their functions were transferred to the partisan movement headquarters, which had been established slightly earlier (Kutska, O. 2013).

On May 30, 1942, the State Defence Committee (GKO) established the Central Headquarters of the Partisan Movement (CHPM) under the Supreme High Command. Four months later, the PD (department) was formed within the CHPM. The PD of the CHPM oversaw party and political work in partisan units, sending propaganda materials and technical equipment (radios, portable printing presses, documents, paper, ink, etc.) behind enemy lines, and deploying propagandists, journalists, typesetters, and printers (Volkovskii, N. 2003, s. 392; Kutska, O. 2013).

Returning to the year 1942, it is important to note that in June, the CCVKP(B) established the Council of Military-Political Propaganda (CMPP) under the MPD of the RA. The Council was tasked with summarizing the experience of all party-political activities within the troops and developing recommendations for their improvement (Moshchanskii, I. 2010). One of its most important areas of work was

the leadership of political operations among enemy troops and populations. In this way, ideological struggle with the enemy began to be viewed as an integral part of the broader political and organizational efforts of military councils and political bodies within the RA.

The creation of the CMPP marked a new stage in the development and refinement of special propaganda. The first major change in the structure of special propaganda occurred in October 1942, when it became necessary to strengthen the professionalism of front-line and army-level propaganda aimed at enemy forces. To address this need, editorial and publishing sections (EPS) were added to the 7th departments of the political directorates of the fronts. Within the 7th sections of army political departments, positions of instructor-writers were introduced, along with the attachment of mobile printing units (Moshchanskii, I. 2010). At the divisional level, political departments were permitted to form support groups from among soldiers and commanders who spoke the enemy's language, in order to assist the instructor in charge of special propaganda.

The linguistic training of personnel from the 7th Directorates was carried out with the involvement of the military faculty at the Moscow Institute of Oriental Studies, specific departments at the 2nd Moscow State Pedagogical Institute of Foreign Languages (which in 1942 was transformed into the Military Institute of Foreign Languages of the RA), and the F. Engels Military-Political School in Leningrad. This led to the establishment of six-month courses where officers, sergeants, and enlisted men who had some familiarity with foreign languages were trained (Moshchanskii, I. 2010). The main goal of the courses was to teach students to communicate fluently in German, provide them with essential knowledge about the enemy, and pass on experience in special propaganda work. The curriculum was structured in such a way that 80 % of the time was dedicated to language study. The primary study materials were captured documents and propaganda publications intended for enemy troops and populations. In addition, students studied Soviet and foreign literature, official military information, materials from TASS and other agencies, which provided insights into the internal situation in Germany and the countries adjacent to Soviet military districts (Kutska, O. 2013).

To improve the political and professional qualifications of special propagandists, a system of briefings for young personnel was established. Highly qualified propagandists were assigned directly to armies and divisions, where they regularly reviewed

propaganda documents, summarized and disseminated best practices, and conducted other similar activities.

Due to the growing scope of work and the need to improve leadership and support for the political organs of the fronts, the 7th Department of the MPD of the RA was reorganized into the 7th Directorate (Moshchanskii, I. 2010). According to some sources, in March 1943, the 7th Department of the MPD was transformed into an Information and Translation Section, which was subsequently reorganized into an Information Department in August of the same year (Kutska, O. 2013). According to other sources, however, this information may not be accurate. Nevertheless, an Information Department did exist within the structure of the 7th Directorate which also included the Inspectorate, departments for work among enemy troops, and among the populations of liberated countries. Under the management of the Directorate operated editorial boards of central military newspapers published in foreign languages.

In addition to regular staff within the political departments of the active army, from the summer of 1943 until the end of the war, propaganda prisoners of war trained by the NKVD camp operative departments were utilized. In 1943, their number amounted to 63 individuals, and by January 1945 it had exceeded 2 000. After the establishment of democratic unions of prisoners of war of various nationalities in the camps, the CCVKP(B) decided to allow them to form military units within the RA (Moshchanskii, I. 2010). According to a decree of the USSR People's Commissariat of Defence, each front was assigned a representative from the specially trained prisoners to serve as a Front Commissioner of the National Committee "Free Germany" (NKFD), an Army Representative, and a Divisional Assistant to the NKFD (Gintsberg, L. & Drabkin, Ya. 1961).

Soviet information and psychological warfare agencies also effectively used other organizations formed from prisoners of war: the "Union of German Officers", the "Austrian Anti-Nazi Union", the Romanian "National Bloc", the Italian "Garibaldian Union", and the National Committee "Free Hungary" (Gintsberg, L. & Drabkin, Ya. 1961). These POWs received provisions according to the standards of RA soldiers and were paid in rubles. Once they crossed the USSR border, they were paid in the currencies of the countries where Soviet troops were stationed.

In some counterintelligence departments (initially under the NKVD, later under RA SMERSH), so-called "anti-fascist schools" were established (a total

of six). These institutions trained prisoners of war to assist active army propagandists in conducting propaganda operations against the enemy. As a result, the total number of units engaged in propaganda targeting enemy troops, prisoners of war, and the population in the rear of the German-Romanian army ranged from 2 300 to 3 500 personnel (Gintsberg, L. & Drabkin, Ya. 1961; Moshchanskii, I. 2010). Specifically, for work in the active army from July 1943 to February 1944, the NKVD apparatus trained 21 propagandists from among Hungarian POWs and 15 from among Romanian POWs. Their training was conducted at "Special Facilities" No. 40, 41, and 42, under the non-secret name "Anti-Fascist School" located in the POW camps of Oransky, Yuzhsky, and Krasnogorsk. Each of these schools had a staff of 250 administrative personnel, instructors, and trainees. Prisoners studied there for three months according to a curriculum approved by the Main Political Directorate of the Workers' and Peasants' Red Army (PU RKKA) (Moshchanskii, I. 2010).

At the frontlines, along with prisoner-of-war propagandists, political departments also employed political émigrés – members of communist parties from foreign countries. Typically, they were organized into propaganda groups for operations within the active army. For example, on the 3rd Ukrainian Front in 1944, a Hungarian group carried out propaganda efforts targeting Hungarian divisions that were fighting against the 18th Army (Kutska, O. 2013).

New changes in the staffing of units responsible for work among enemy troops and populations occurred after the Red Army crossed the borders of Eastern European countries in 1944. In August of that year, the MPD of the RA (main PU RKKA) was reorganized. According to Order No. 0268 of the People's Commissariat of Defence dated August 4, 1944, a new directorate for work among enemy troops and populations was added to the existing directorates for personnel, agitation, and propaganda. Its total staff in August 1944 numbered 57 people, growing to 82 by January 1945. At the same time, new departments for work with the local population (staffed by 5–6 individuals) were introduced into the frontline departments that dealt with enemy troops. Similar units of 5–6 people were organized within the army political departments. According to a decree by the PU RKKA dated May 2, 1945, editorial offices were established within the political departments of the fronts to publish newspapers in foreign languages. Prisoner-of-war propagandists and members of foreign communist parties were involved in producing these publications (Kutska, O. 2013).

The PU RKKA continued to function until February 1946, when the People's Commissariat of Defence and the People's Commissariat of the Navy were merged into a single body – the USSR People's Commissariat of the Armed Forces. This merger resulted in the creation of a unified MPD. As of April 1958, according to a decree by the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union (CCPSU), it was renamed the MPD of the Soviet Army and Navy.

Thus, by 1944, the Soviet Union's wartime propaganda organs had fully developed, and influence over enemy troops and populations became a distinct type of combat support activity.

Technical Means of Soviet Special Propaganda during the War. In the realm of oral propaganda among enemy troops and on liberated territories, the Soviets employed sound broadcasting stations of various models, such as the PGU-39, PGU-44, PGU-3500 (PGU – powerful sound broadcasting unit), ZVS-100 (ZVS – sound broadcasting unit), and PZS-40 (PZS – powerful sound broadcasting unit). These were designed for both voice broadcasting and sound simulation. Frontline political agencies used these broadcasts for agitation and propaganda aimed at enemy forces across the front line. The above-mentioned equipment was part of the communication regiment's standard inventory and operated on the instructions of the 7th Department of the Front's Political Directorate. Sound simulation recordings were either stored with the units or in the front's political directorate depots (Kutska, O. & Dorozhkin, S. 2014).

The broadcasting equipment was mounted on vehicles, combat machines, and aircraft. As the war progressed, new factory-produced units were delivered, typically mounted in covered trucks. In urgent situations, broadcasts could be delivered directly from vehicles such as the GAZ-AAA or ZIS-5. Mobile PGUs proved more effective than stationary ones. During a single deployment to the frontline, 10 to 15 – and sometimes more – sound transmissions could be conducted (Moshchanskii, I. 2010).

For example, according to a report by the 7th Department of the PD of the 4th Ukrainian Front dated July 19, 1944, a special audio broadcast was prepared for the 13th Romanian Division, which was defending the Chonhar Bridge (across the Syvash Bay between present-day Novooleksiivka and Dzhankoi). This broadcast was transmitted 15 times on the eve of the offensive over the course of two nights. The Romanians were warned: "If the bridge is destroyed and your command has received the order to do so all

officers and soldiers will be annihilated. We know the names of all officers and soldiers. Don't try to blame the Germans. You are the majority." Subsequent testimony from prisoners and reports by the political department of the Soviet unit operating against this Romanian group indicated that both commanders and soldiers had sabotaged the order to blow up the bridge, as they had all heard the aforementioned broadcasts (*Protivnik o vliyanii sovetskoi propagandi...* 1944, s. 50).

Given the significant role these sound broadcasting tools played in Soviet military operations, it is also important to mention their drawbacks. These included large physical dimensions, labour-intensive shelter construction, poor mobility, vulnerability to shrapnel and even bullets, and insufficient sound range. Moreover, mobile broadcasting stations mounted on vehicles could not approach the front too closely because the engine noise would give away the agitators' position. Additionally, these vehicles required relatively good roads, which were hard to locate at night without headlights (Moshchanskii, I. 2010).

Depending on the mission, and in battles where the large PGUs could not pass due to technical limitations, it was proposed to use trench loudspeaker systems (OGU) mounted on tanks. These were employed, for instance, in the difficult terrain of the Karelian Isthmus. Tanks equipped with loudspeakers (several models were produced based on the T-20 "Komsomolets", T-26, and T-34-76) were typically deployed with advancing units during breakthroughs and used in raids behind enemy lines (Kutskaya, O. & Dorozhkin, S. 2014; Moshchanskii, I. 2010). The use of specially equipped tanks extended the reach of oral broadcasts aimed at retreating or counterattacking enemy forces and reserve garrisons located tens of kilometres behind the front line.

Trench loudspeaker installations (OGU) became the primary tool for oral propaganda used by divisional political departments. These systems were either stationary (mounted on mobile platforms) or portable, operating on battery power. The output of such OGUs was 70 watts, with an effective range of 1–2 kilometres. In operational condition, each station consisted of seven components: an audio amplifier station, two six-cell battery packs, a power converter, two 600-meter spools of field telephone cable, and a speaker. Two spare battery packs were also included (Moshchanskii, I. 2010).

In addition to the OGUs, trench sound broadcasting systems (OZS) were actively used for oral agitation. Under difficult terrain conditions, they proved

to be more mobile, especially in divisions where they were transported as pack loads. It was noted, however, that the number of OZS broadcasts could have been significantly higher if the stations had been equipped with a second battery pack (*Rabota politorgano v 2-go Ukrainskogo fronta*. 1944, s. 29). Without this additional battery set, the operation of OZS units was limited to the lifespan of the main batteries, which later needed recharging – a task not always feasible during bad weather or the rapid advance of Soviet forces.

An example of the effectiveness of these broadcasts can be found in the report from the 7th Department of the Political Directorate of the Southern Front dated October 15, 1943. It described how a vehicle arrived at the Soviet lines carrying four soldiers from the 1st Slovak Infantry Division who had deserted from the village of Voinka (now in the Perekop district of the Autonomous Republic of Crimea). They testified that "on August 4, they listened to Soviet radio calling on them to surrender or join the partisans" (*Grupповaya sdacha v plen...* 1944, s. 30–31).

In special cases, propaganda broadcasts were carried out via aircraft. L. Proksha, a wartime propaganda officer and later a retired lieutenant colonel, recalled that the loudspeaker system mounted on a plane looked as follows: "...on the left side of the navigator's cockpit was a radio transmitter with a laryngophone (instead of a microphone). A large speaker, like the ones used in city squares during peacetime, was mounted under the fuselage. The announcer would sit in the cockpit, put the laryngophone around his neck, turn on the transmitter, and test the equipment. In front of the announcer, under a glass panel (to prevent the wind from tearing it away), was a short text in German. It was easy to memorize: just one or two short sentences. The pilot would take off and head toward the enemy's front line. Upon reaching altitude, he would reduce the engine's RPM and begin a spiral descent. At that moment, the announcer would activate the equipment and begin the broadcast. Of course, this was always done at night, since the plane would be shot down immediately during daylight" (Moshchanskii, I. 2010).

Enemy-oriented propaganda was also carried out using simple technical tools such as tin megaphones and hand-held loudhailers. These broadcasts were performed by soldiers trained to memorize 3–5 slogans in a foreign language. The quality of such propaganda was quite low due to the primitiveness of the slogans, crude pronunciation errors, and the speakers' heavy accents, often provoking ridicule

from enemy troops (Kutskaya, O. & Dorozhkin, S. 2014).

Throughout all front-line operations, systematic broadcasting was carried out using combat radios, ranging from high-power transmitters to regimental-level stations. Most often, defectors and prisoners of war acted as announcers. All broadcasts were conducted under the supervision of Soviet personnel fluent in the German language (Moshchanskii, I. 2010).

Printed materials of general political content were developed in Moscow by the central apparatus of the RA responsible for operations among enemy troops. The fronts received both printed leaflets and matrices, which were used to reproduce propaganda materials. The fronts utilized their own printing infrastructure; the armies typically had mobile printing houses; while at the divisional level, leaflets were rarely produced independently (Volkovskii, N. 2003, s. 382).

For the direct production of propaganda materials, the fronts were equipped with their own printing facilities, typically housed in railway wagons or several truck vans. Army-level printing presses were usually located in a single vehicle. Across all military districts, there were approximately 20 high-powered loudspeaker systems of the PGU-1500 type (Kutskaya, O. & Dorozhkin, S. 2014).

Let us cite several examples of reactions from Wehrmacht servicemen regarding Soviet propaganda leaflets that reached them during the fighting in Ukraine. For instance, Corporal A. Witte from the 1st Company of the 83rd Engineer Battalion of the 3rd Mountain Infantry Division stated: "From the leaflets, we learned that the Russians had broken through 100 kilometres west of Kharkiv and were threatening Poltava...". Lieutenant Palen, adjutant to the commander of the 3rd Battalion, and Non-Commissioned Officer Klostermann from the 2nd Battalion, both from the 290th Infantry Regiment of the 98th Infantry Division, noted that the leaflets "The Last Winter" and "The Russians Beyond the Dnipro" made a strong impression, as they contained a number of irrefutable facts and lacked tendentious propaganda. Sergeant T. Gheorghe from the 4th Company of the 21st Battalion of the 3rd Mountain Infantry Division of the Romanian Army stated in February 1944: "Soldier Zamfirescu showed me a leaflet signed by Lieutenant Popescu [The leaflet had been published well before the Crimean operations – ed. bulletin]. The leaflet was written simply and clearly. Most likely, Zamfirescu had shown it not only to me. When we had discussions in a close circle about our position in Crimea, some soldiers repeated the same arguments

and statements that were contained in this leaflet" (Protivnik o vliyanii sovetskoi propagandi... 1944, s. 6, 28, 29).

Continuing the topic of printing facilities, it should be noted that in addition to stationary ones, mobile printing presses were also used to supply printed materials to the troops. They were usually housed in two ZIS-5 trucks, where plywood structures accommodated the typesetting and printing workshops. Separately, in a GAZ-AA vehicle, there was a power generator. The editorial office was located in dugouts (Kutskaya, O. & Dorozhkin, S. 2014).

The absence of mobile printing facilities with the necessary equipment (typesetting units, power generators, photo laboratories, etc.) in the organizational structure of the armies and fronts hindered the work, preventing the production of the required quantity of leaflets.

As a result, some regiments and companies used glassographs (a printing device consisting of a piece of matte glass coated with an adhesive substance, onto which the original was imprinted – editor's note). These devices allowed the production of high-quality leaflets in units lacking proper printing infrastructure, utilizing chemicals that were commonly available to all front-line formations. The glassograph was capable of producing not only black-and-white, but also colour materials (Pechatane listovok na steklografe. 1944, s. 22–23).

The layout and design of printed materials were accomplished both through standard typographic means (various typefaces and point sizes, rules, display type, etc.) and visual-narrative elements (documentary photographs, photomontage, illustrations, etc.), with the aim of achieving a distinctive and expressive style for each leaflet, brochure, or poster. If a unit had access to a zincography facility, clichés (printing plates) were most commonly used in leaflet production. If such facilities were unavailable, engravings (on wood, linoleum, or plastic) were used as an alternative. These methods did not require bulky specialized equipment, making the production of clichés feasible under any field conditions (Opit khudozhestvennogo oformleniya listovok... 1944, s. 18–19). In this way, printed materials were produced and delivered directly to military formations and units, where propagandists were responsible for disseminating them among enemy troops.

Over 80 % of propaganda materials were distributed by air. Aircraft of all types engaged in combat operations over enemy-held territory were used for delivery and dissemination: bombers, attack aircraft, fighters, reconnaissance planes, and liaison aircraft.

Propaganda materials issued by the MPD of the RA were transported to the frontlines by aircraft belonging to a special squadron (Moshchanskii, I. 2010).

Artillery-based dissemination methods were precision tools. The most widely used was the 152-mm howitzer propaganda shell, which contained approximately 1 kilogram of leaflets (Moshchanskii, I. 2010). Beginning in 1944, the Soviet forces also began deploying a new 122-mm howitzer propaganda shell modelled after a German design (intended for use with the 1909/37, 1910/30 models and the M-30 howitzer) (Kutskaya, O. & Dorozhkin, S. 2014).

Propagandists of the RA employed the VAGI-42 rifle propaganda grenade (model of 1942), which was launched from an over-calibre mortar without sights. The fully loaded grenade weighed between 324 and 340 grams and had a range of 400–450 meters (Kutskaya, O. & Dorozhkin, S. 2014).

An 82-mm cast-iron propaganda mine (model AM-82, introduced in 1943) was also used for propaganda purposes. It had a firing range of 1,5 to 2 kilometres and could carry about 200 grams of leaflets (approximately 200 copies in 1/32 of a printing sheet) (Moshchanskii, I. 2010).

Thus, the front-line and army-level arsenals included a rather powerful and diverse range of equipment for that time, which allowed the execution of tasks aimed at exerting informational influence on the enemy.

Numerous examples illustrate the use of propaganda by Soviet special propaganda bodies during World War II. However, the Crimean and Korsun-Shevchenko operations of 1944 deserve special attention. These significant military campaigns, conducted on Ukrainian territory, serve as vivid examples of the effective implementation of propaganda measures aimed at demoralizing enemy forces and supporting the morale of Soviet troops.

Soviet propaganda among German-Romanian forces during the Crimean operation. Between April 8 and May 12, 1944, the forces of the 4th Ukrainian Front and the Separate Coastal Army carried out offensive operations, including breaching enemy defences, pursuing retreating units, and assaulting a besieged stronghold. The campaign concluded with the complete defeat of German-Romanian forces in Crimea. Alongside operational and strategic plans for conducting combat operations, a vision for their propagandistic support was also developed. The main focus was on critical directions: Syvash and Perekop (the northern part of Crimea) (Tyulpanov, S. 1944, s. 5).

Despite the fact that the entire enemy grouping had been completely encircled since November 1, 1943, German and Romanian soldiers and officers pinned their hopes on the Kherson fortified area and the Nikopol bridgehead. They likely expected a breakthrough either across the Dnipro to relieve the encircled forces or from Crimea to link up with divisions west of the river. These expectations had a calming effect on the morale of troops stationed in Crimea, at least until the RA captured key cities such as Mykolaiv and Ochakiv. This confidence was further reinforced by uninterrupted communications and transportation (both air and sea) with Odesa, sufficient food supplies, and the availability of leave (Tyulpanov, S. 1944, s. 5). Thus, the task before Soviet propagandists was to create a sense among enemy soldiers in Crimea that they were completely surrounded.

In the first stage of the Crimean operation, propaganda efforts focused on undermining the morale and combat resilience of enemy units. The key themes included: intimidation, through reminders of the lessons and experiences of Stalingrad; conveying the operational situation on the fronts and the developments in the Crimean operation; undermining confidence in the enemy grouping (highlighting the inexperience of young reinforcements and the unreliability of certain sectors); sowing discord among the enemy ranks (pointing out the unreliability of Romanians to Germans, and reminding Romanians of how Germans abandoned them at Stalingrad). At the same time, propaganda promoting surrender was widely disseminated (Tyulpanov, S. 1944, s. 8–10).

From November 1, 1943, to the beginning of the Soviet offensive on April 8, 1944, the Soviet forces issued 108 different leaflets for the troops of the encircled enemy group in Crimea, with a total circulation of 4 260 000 copies. Of these, 1 710 000 were in German, 1 900 000 in Romanian, 340 000 in both German and Romanian, and 310 000 in other languages (such as Slovak, Czech, etc.) (Tyulpanov, S. 1944, s. 10).

Immediately before the offensive, a number of measures were taken to ensure effective propaganda support for the Soviet troops. In particular, all available loudspeaker equipment was concentrated on the Crimean front: two PGU (Field Loudspeaker Units), one ZVS (Loudspeaker Broadcasting Station), and ten OGU (Mobile Loudspeaker Units), which operated continuously from morning to night. At the same time, nine special leaflets were issued to announce the beginning of the Red Army's offensive on Crimea. These leaflets were loaded into aircraft and

dropped together with bomb payloads on the enemy's front lines and rear positions immediately after artillery preparation. A stockpile of ultimatum-style leaflets was also created for distribution during the first two days of the offensive (Tyulpanov, S. 1944, s. 13–14).

During the rapid advance of the 4th Ukrainian Front, there arose a need for immediate notification of enemy soldiers about the capture of various localities: Tomashovka and Dzhankoi had been taken, Yevpatoria was in Red Army hands, Odesa had been liberated, and so on. The German-Romanian troops learned about the capture of Yalta even before the remnants of their defeated divisions reached the city. Alongside pre-prepared leaflets, from April 8 to May 10, a total of 110 new leaflets with different themes were developed and distributed, with a total circulation of more than 3 300 000 copies (Tyulpanov, S. 1944, s. 16–17).

Against the backdrop of the Red Army's successful combat operations, Soviet propaganda caused a moral breakdown in enemy forces, leading to the surrender of numerous enemy groups. Eighteen such group surrenders were recorded (Tyulpanov, S. 1944, s. 17).

However, by April 15–16, the situation changed drastically. German and Romanian troops retreated to a fortified line around Sevastopol. The beginning of their evacuation and the transfer of “fresh” units to the area renewed their hopes of salvation. In this situation, several main propaganda themes were chosen: to destroy the enemy's hope for evacuation (“we'll sink the ships, we'll shoot down the planes”), to emphasize that the RA continued to firmly hold the initiative on the front, and to encourage surrender (Tyulpanov, S. 1944, s. 17).

Loudspeaker propaganda gained significant momentum in this phase, primarily involving captured enemy soldiers. It was not uncommon for a prisoner of war to speak into a microphone just two or three hours after capture (Tyulpanov, S. 1944, s. 19).

Of course, the decisive factor in the total demoralization of the remaining German forces in Sevastopol was the Red Army's assault and the hopelessness of the enemy's position, especially when evacuation became impossible. Nevertheless, it is known that German soldiers often continued to fight to the end, even under desperate conditions. However, no such cases were recorded in the area of Cape Khersones (the western part of Sevastopol) (Tyulpanov, S. 1944, s. 21).

Let us consider another example – the operations of the VII Department of the 1st Ukrainian Front dur-

ing the encirclement of Hitler's forces in the Korsun-Shevchenko area. The VII Department of the 1st Ukrainian Front developed a draft ultimatum on behalf of the RA command, which was presented to the command of the encircled troops in the Korsun area on February 8, 1944. The PD selected a translator and a bugler, and carried out all the necessary preparations to ensure the parliamentarians could cross the front line (Rabota sredi voisk protivnika... 1944, s. 10–11).

Simultaneously with the delivery of the ultimatum through the parliamentarians, its text was printed in a leaflet with a circulation of 138 000 copies and distributed in the enemy's area. The content of the ultimatum was also broadcast via loudspeaker systems (Rabota sredi voisk protivnika... 1944, s. 15).

Between January 31 and February 8, 1944, the VII Department of the 1st Ukrainian Front issued 13 different leaflets to the encircled troops, with a total circulation of 1 213 000 copies. Over the entire encirclement period, from January 31 to February 17, the front issued 24 different leaflets with a total circulation of 6 343 000 copies (Rabota sredi voisk protivnika... 1944, s. 16).

To enhance propaganda efforts among the encircled troops, three PGUs (Field Loudspeaker Units) were relocated to the area. However, due to poor roads and muddy terrain, they could not be properly deployed and worked only for one night. All OGU (Mobile Loudspeaker Units), however, operated intensively starting February 8. Additionally, 45 loudspeakers were used within two army units. The content of these broadcasts included: the ultimatum's message, the announcement of the arrival of Seydlitz (Walther Kurt von Seydlitz-Kurzbach, a German military figure and artillery general), his address to the encircled troops, explanations of the hopelessness of their position, calls to surrender, and information about the conditions of life in captivity (Rabota sredi voisk protivnika ... 1944, s. 17–18).

Despite the efforts to demoralize enemy troops, a report from the VII Department of the 1st Ukrainian Front noted that, although the encircled units were in a depressed state, they still believed in possible rescue. This was due to two main factors: first, there was still movement from the pocket to the southeast; and second, Colonel General Hans-Valentin Hube of the Wehrmacht, who was advancing in support of the encircled troops, had raised their spirits through radio messages promising the approach of help (Rabota sredi voisk protivnika ... 1944, s. 18). This belief lasted until February 17 – the day of the catastrophe at Shanderivka (present-day village in Zvenyhorodka

Area, Cherkasy Region), when most of the encircled troops were either destroyed or captured.

Thus, both of the aforementioned RA operations demonstrated the effectiveness of a comprehensive approach, in which military actions were accompanied by targeted information warfare. As a result, a significant portion of enemy troops surrendered, allowing the Soviet command to reduce losses and accelerate the conclusion of combat operations.

Conclusion. The establishment and reorganization of the MPD throughout the war reflects the growing importance of ideological work within the military structures of the USSR. By 1944, Soviet military propaganda had taken its final shape, and informational influence on the troops became a distinct area of combat support.

The technical means available in the RA for the production and dissemination of special propaganda were generally sufficient to conduct agitation among enemy forces at an appropriate level. The combin-

ation of oral and printed agitation, along with various methods of distributing propaganda materials, ensured timely informational support for RA operations.

Soviet propaganda played a key role in undermining the morale of German and Romanian troops during both the Crimean and the Korsun-Shevchenko operations of 1944. Despite enemy efforts to maintain fighting spirit, systematic informational pressure, combined with the military successes of the RA, led to mass surrenders. The experience of these operations confirms the effectiveness of informational and psychological influence as a vital component of modern warfare.

Promising directions for further research include: in-depth analysis of propaganda support for RA operations on the territory of Ukraine; interaction between Soviet military propagandists and operational headquarters; and investigation of factors that influenced the speed of enemy morale collapse.

REFERENCES

- Burtsev, M. (1981). *Prozrenie* [Revelation]. Moskva: Voenizdat, 320 s. [in Russian].
- Gintsberg, L. & Drabkin, Ya. (1961). *Nemetskie antifashisti v borbe protiv gitlerovskoi diktaturi* [German anti-fascists in the struggle against the Hitler dictatorship]. Moskva: Akademia nauk SSSR, 152 s. [in Russian].
- Gruppovaya sdacha v plen nemetskikh soldat pod vliyaniem nashei agitatsii. (1943). [Mass surrender of German soldiers under the influence of our agitation]. *Informatsionnii byulleten*. № 98 (268), 36 s. [in Russian].
- Isakov, P., Volkov, A. & Kolichev, V. (1984). *Politorgani Sovetskikh Vooruzhennikh Sil: Istoriko-teoreticheskii ocherk* [Political organs of the Soviet Armed Forces: A historical and theoretical essay]. Moskva: Voenizdat, 400 s. [in Russian].
- Kutska, O. (2013). Radianski orhany propahandy ta yikh funktsii v period Velykoi Vitchyznianoï Viiny (1941–1945rr) [Soviet propaganda organs and their functions during the Great Patriotic War (1941–1945)]. *Naukovi zapysky*. Vyp. 20, s. 122–129. [in Ukrainian].
- Kutskaya, O. & Dorozhkin, S. (2014). Sovetskie tekhnicheskie sredstva propagandi v period boevikh deistvii Krasnoi Armii na territorii Yevropi v godi Vtoroi mirovoi voini [Soviet propaganda technical means during the combat operations of the Red Army on the territory of Europe in World War II]. *Revista Militară*. № 1 (11), s. 145–157. [in Russian].
- Moshchanskii, I. (2010). *Informatsionnaya voina: Organi spetspropagandi Krasnoi armii* [Information Warfare: Special Propaganda Bodies of the Red Army]. Moskva: Veche, 406 s. [in Russian].
- Opit khudozhestvennogo oformleniya listovok sredstvami otdeleniya. (1944). [Experience of Artistic Design of Leaflets Using the Resources of the Department]. *Opit raboti sredi voisk protivnika*. № 6 (15), s. 17–22. [in Russian].
- Pechatane listovok na steklografe. (1944). [Printing Leaflets on a Cyclograph]. *Opit raboti sredi voisk protivnika*. № 6 (15), s. 22–24. [in Russian].
- Protivnik o vliyanii sovetsskoi propagandi na nemetskuyu armiyu. (1944). [The Enemy on the Influence of Soviet Propaganda on the German Army]. *Informatsionnii byulleten*. № 12 (282), 111 s. [in Russian].
- Rabota politorganov 2-go Ukrainskogo fronta. (1944). [The Work of Political Departments of the 2nd Ukrainian Front]. *Opit raboti sredi voisk protivnika*. № 4 (13), s. 20–31. [in Russian].
- Rabota sredi voisk protivnika, okruzhennikh v raione Korsun-Shevchenkivskii. (1944). [Work Among Enemy Troops Encircled in the Korsun-Shevchenko Area]. *Opit raboti sredi voisk protivnika*. № 4 (13), 108 s. [in Russian].
- Repko, S. (1992). Tsena illyuzii [The Price of Illusions]. *Voenno-istoricheskii zhurnal*. № 11, s. 8–15. [in Russian].

Tyulpanov, S. (1944). Propaganda sredi nemetsko-ruminskih voisk v period Krims'koi operatsii [Propaganda Among German-Romanian Troops During the Crimean Operation]. *Opit raboti sredi voisk i naseleniya protivnika*. № 9 (18), s. 5–24. [in Russian].

Volkovskii, N. (2003). *Istoriya informatsionnyh voyn* [History of Information Wars]. Sankt Peterburg: Poligon, Ch. 2, 792 s. [in Russian].

Zharkov, V. (2010). Organizatsionno-ideologicheskaya rabota v RKKA v 1939–1941 gg. [Organizational and ideological work in the Workers' and Peasants' Red Army (RKKA) in 1939–1941]. *Yaroslavskii pedagogicheskii vestnik*. № 2, s. 66–70. [in Russian].

Олеся КУЦЬКА

доктор історичних наук, професор
Національна академія сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного
(Львів, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5595-2995>

Анастасія КМІН

доктор філософії
Національна академія сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного
(Львів, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8158-2449>

Андрій ЩЕГЛОВ

кандидат історичних наук
Національна академія сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного
(Львів, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6484-0864>

**РАДЯНСЬКА СПЕЦПРОПАГАНДА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:
СТРУКТУРА, ТЕХНІЧНІ ЗАСОБИ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ**

У статті висвітлено основні віхи розвитку структури органів спецпропаганди Червоної армії під час Другої світової війни, зокрема створення спеціальних пропагандистських відділів та їх завдання щодо впливу на моральний стан противника. Проаналізовано радянські технічні засоби впливу під час забезпечення бойових дій, описано звукомовні станції, гучномовні установки, пропагандистську авіацію, а також друковані засоби агітації. Особлива увага приділена ефективності цих засобів, їх технічним характеристикам та обмеженням у бойових умовах. На прикладі Кримської та Корсунь-Шевченківської операцій Червоної армії розглянуто роботу фронтових відділів пропаганди. Зокрема, проаналізовано методи впливу, включаючи використання листівок, звукомовних установок та пропаганди полону, а також їх вплив на моральний стан противника. Встановлено, що до 1944 р. радянська воєнна пропаганда остаточно сформувалася, а інформаційний вплив на війська став окремим напрямом забезпечення бойових дій. Наявні у Червоній армії технічні засоби виготовлення та розповсюдження спецпропаганди (гучномовні станції, друкарні, агітаційні снаряди тощо) у цілому дозволяли на належному рівні вести агітацію серед військ противника. Поєднання усної та друкованої агітації, можливості різних способів розповсюдження агітаційних матеріалів забезпечувало своєчасну інформаційну підтримку операцій Червоної армії. Попри спроби противника зберегти бойовий дух, систематичний інформаційний тиск у поєднанні з воєнними успіхами Червоної армії призвів до масових випадків здачі у полон під час Кримської та Корсунь-Шевченківської операцій радянських військ 1944 року. Викладена у статті інформація допоможе у вирішенні актуальних військово-практичних завдань в умовах сучасних гібридних конфліктів.

Ключові слова: Друга світова війна, Червона армія, операція, бойові дії, спецпропаганда, листівки, агітаційні матеріали.

Сергій СИДОРОВ

доктор історичних наук, професор

Національний університет оборони України
(Київ, Україна)ORCID <https://orcid.org/0000-0002-1961-4251>

Електронна пошта: Sydorov@ukr.net

**ОБМАН СТРАТЕГІЧНОГО МАСШТАБУ –
80 РОКІВ СПЕЦІАЛЬНОЇ ДЕЗІНФОРМАЦІЙНОЇ ОПЕРАЦІЇ
ІЗ МІСТИФІКАЦІЇ ТА ОБМАНУ ПРОТИВНИКА «БОДІГАРД»**

У статті розглядається та аналізується комплекс заходів, розроблених та здійснених союзниками по антигітлерівській коаліції під час підготовки та проведення спеціальної дезінформаційної операції із містифікації та обману «Бодігард», що за масштабом заходів та результатами мала стратегічне значення. План операції передбачав послідовне проведення шести великих та більше 30 операцій оперативного-тактичного рівня із дезінформації противника. Операцію проводили за трьома основними напрямками: поширення неправдивих відомостей про час і місце наступу військ Союзників, створення у районах Британських островів неправдивих ознак зосередження військових частин і військової техніки, взаємодія з Генеральним штабом Червоної армії із питань дезінформації противника. До операції залучали подвійних агентів, технічні засоби розвідки та дипломатичні канали, а також здійснювали візуальний обман повітряної розвідки противника. Головною з них була операція «Фортитюд» («Стійкість»), що складалася з двох операцій: «Фортитюд Північ» та «Фортитюд Південь». В інтересах операції «Бодігард» Генеральний штаб Червоної армії проводив операцію з дезінформації противника під кодовою назвою «Напад». Проведений комплекс заходів досягнув поставленої мети. Союзникам вдалося ввести в оману вище військово-політичне керівництво Німеччини щодо терміну початку вторгнення, району висадки військ на Європейський континент та їх бойового складу.

Ключові слова: операція «Бодігард», «Фортитюд», «Напад», введення в оману, Лондонська контролююча секція (LCS), фальшива арія FUSAG, подвійні агенти.

Постановка проблеми. Автор знаменитого трактату про воєнну стратегію «Мистецтво війни», китайський стратег і мислитель Сунь-цзи ще у VI столітті до н.е. сформулював стратегему про те, що «Усе ведення війни базується на хитрощах» (Сунь-цзи. 2016, с. 17). Полководці усіх часів та народів для досягнення перемоги використовували обман як спосіб введення в оману противника. Друга світова війна в цьому плані не була винятком, збагативши воєнне мистецтво багатьма прикладами.

Йдеться про операцію «Бодігард» – одну з неперевершених за масштабом та значенням спеціальну дезінформаційну операцію з містифікації та обману, розроблену та проведену союзниками по антигітлерівській коаліції для прикриття масштабних заходів, пов'язаних із відкриттям другого фронту в Європі влітку 1944 року.

Початок проведення стратегічної морської десантної операції «Оверлорд» («Володар») 6 черв-

ня 1944 р. ознаменував відкриття другого фронту в Європі, що стало однією з визначальних подій Другої світової війни. Разом з тим воювати на Європейському континенті союзники почали ще роком раніше, 10 липня 1943 р. на Сицилії.

Рішення про його відкриття було прийнято на Тегеранській конференції у грудні 1943 року (Громько, А. А. (глав. ред.). 1978, с. 173). Безпосередня підготовка операції тривала майже півроку, ставши плодом копіткої та наполегливої праці англо-американських союзників. Масштаб операції був грандіозний.

Для участі в Нормандській десантній операції було залучено великі союзні експедиційні сили у такому складі: понад 2 млн 876 тис. осіб, близько 10,9 тис. бойових (3 467 важких і 1 645 середніх та легких бомбардувальників і торпедоносців, 5 049 винищувачів і 698 інших бойових машин) і 2,3 тис. транспортних літаків; 1 213 бойових кораблів і катерів (у тому числі шість лінкорів, два

монітори, 22 крейсери, 93 есмінці, 159 легких кораблів), 4 126 десантних суден та висаджувальних засобів, 736 допоміжних суден, 864 торгових судна (Окончание войны в Европе...).

Щоб приховати істинні наміри, ввести противника в оману щодо часу, місця форсування Ла-Маншу, кількості військ та бойової техніки, призначених для форсування через пролив, забезпечити високі темпи прориву оборони противника у Нормандії, був розроблений та проведений масштабний комплекс заходів із дезінформації розвідки та командування противника. Іншими словами, було сплановано та майстерно проведено операцію з обману противника стратегічного масштабу. Незважаючи на те, що події відбулися 80 років тому, вони не втратили своєї актуальності й сьогодні.

Аналіз літератури. Тривалий час операція «Бодігард» була огорнута завісою таємниці. Значна частина документів і досі мають обмеження доступу. Але поступово обмеження знімають, деякі основні заходи отримують висвітлення. Особливо цікавими стали публікації безпосередніх учасників тих подій. Заслугує на увагу праця колишнього Королівського морського піхотинця, фахівця з розвідки Девіда Абрутата (Abrutat, D. 2019), який на основі розсекречених цілком таємних документів, щоденників, листів та особистих свідчень деяких із небагатьох ветеранів розкриває зміст та характер таємних розвідувальних місій, що увійшли у планування «Дня Д». Серед них: перехоплення сигналів розвідки, агентурні операції, організовані 15-ю флотилією, таємна робота водолазних груп X-Craft і COPP (Combined Operations Pilotage Party), які прочісували узбережжя Нормандії.

Не менш цікавою є книга Роджера Хескета (Hesketh, R. 2000) «Стійкість: кампанія з обману в день Д», основою для якої став внутрішній звіт британської урядової контррозвідки, написаний наприкінці війни. Автор описує свій власний досвід організації маскувальних заходів під час операції «Фортитюд».

Ентоні Браун (Brown, A. 1975) розглядає операції розвідки і контррозвідки Союзників під час Другої світової війни, описує шифрувальну машину, яку застосовували для злому німецьких кодів, а також тактику, хитрощі та обман, використані для забезпечення успішного вторгнення в Нормандію.

Провідний військовий історик Джонатан Гоун (Gawne, J. 2014) у своїй книзі описує діяльність 23-го спеціального загону США, що взяв участь

у 22-х операціях із дезінформації німецької армії, зміст роботи якого стало можливим розкрити лише через 50 років. Формування включало підрозділ дезінформації для передачі фальшивих радіосигналів, інженерно-маскувальний підрозділ для встановлення резинових муляжів танків та вантажівок, бойовий інженерний підрозділ для будівництва вогневих точок та забезпечення безпеки, а також роту звукового обману, що вводила в оману німецькі пости прослуховування аудіозаписами зі звуками руху танків, будівництва мостів тощо. Саме цій загін був єдиним тактичним дезінформаційним підрозділом американської армії у роки Другої світової війни, що поєднував усі аспекти дезінформації.

Особливо місце займає книга Майкла Ховарда (Howard, M. 1990) «Стратегічний обман у Другій світовій війні», у якій автор пояснює як британці зуміли обманути німців щодо стратегічних намірів Союзників та змусити їх значно переоцінити ресурси союзних сил.

Джон Латимер (Latimer, J. 2001) у книзі «Обман на війні» документує чисельні приклади обману, виразно показує наскільки простими були деякі трюки та застосовані технології, що поєднували фіктивний радіотрафік, віртуальні зображення, а також запахи. Автор переконливо доводить, що обман – законна тактика на війні.

Дослідження Джошуа Левіна (Levine, J. 2011) «Операція Фортитюд: історія шпигунської операції, що врятувала День Д» – це історія інтриг, особистої драми, новаторських методів, внутрішнього спротиву та удачі, подвійних агентів, «чорних радіопередач», фантомних армій, розшифровок «Ультра» та фіктивних парашутних десантів. Завдяки поєднанню цих різноманітних прийомів вдалося створити хибне уявлення масштабного вторгнення союзників у Па-де-Кале. Автор показує механізм створення великої містифікації Другої світової війни.

Інший автор, Джон Мастерман (Masterman, J. 1972) був головою «Комітету XX» (назва походить від числа 20 у римських цифрах: «XX» (тобто подвійний хрест) у роки Другої світової війни. Його книга «Система подвійного хреста у війні 1939–1945 років» – це розповідь про подвійних агентів, обман та контррозвідку, що зіграли ключову роль у перемозі у «День Д». Це – офіційний звіт для MI-5, написаний у 1945 р. І вперше опублікований у 1965 р. із дозволу британського уряду. У звіті ретельно описана робота Союзників із ворожими агентами та проникнення британців у нацистські шпигунські мережі.

У цілому, варто зазначити, що у повоєнний час у США та Великій Британії не лише військові історики, а й письменники, журналісти та кінорежисери цікавилися цією темою. У своїх працях, присвячених операції «Бодігард», вони ретельно описували дрібні деталі підготовки та проведення дезінформаційних заходів з боку союзників, але зовсім не згадували, що у розробленні плану операції та його реалізації безпосередню участь брав і Генеральний штаб Червоної армії та радянська військова розвідка. Завдяки їх роботі були своєчасно розроблені та проведені десятки самостійних й маловідомих сьогодні, але погоджених із командуванням армій Великої Британії та США дезінформаційних заходів, що доповнювали обманні зусилля із введення розвідки противника в оману щодо напрямків головних ударів на Західному та Східному фронтах.

Російський дослідник В. Лота (Лота, В. 2014) на основі розсекречених радянських та британських документів здійснив спробу вперше розповісти про взаємодію Генерального штабу Червоної армії та радянської військової розвідки із представниками британського командування під час розроблення та реалізації плану «Бодігард», що дало змогу вести в оману Гітлера та його генералів і забезпечити успішне проведення операцій «Оверлорд» та «Багратіон», наблизити закінчення Другої світової війни.

Метою статті є розкриття сутності, змісту та особливостей операції із містифікації та обману противника «Бодігард», підготовленої та успішно реалізованої завдяки сумісним зусиллям та взаємодії союзників по антигітлерівській коаліції.

Виклад основного матеріалу. Планування операції із дезінформації противника почалося в Лондоні у січні 1944 року. Проект плану операції, що отримала кодову назву «Бодігард» (англ. «Bodyguard»), був розроблений британськими фахівцями (Donovan, M. 2002, p. 2), які входили до складу секретного підрозділу «Лондонська контролююча секція» (LCS), яку очолював підполковник Джон Беван. Оперативне планування основної частини операції «Бодігард», обману для прикриття висадки у Нормандії 1944 р., було доручено Ops (B) – відділу планування військової дезінформації Союзників, що очолював полковник Ноель Уайлд.

Назву операції пов'язують із висловлюванням британського прем'єр-міністра Вінстона Черчилля, про те, що «Правда настільки дорога, що їй завжди потрібний охоронець – брехня» (Грін, Р. 2017).

Процес розроблення плану операції «Бодігард» представляє значний інтерес із різних причин. Під час створення плану співробітники відділу LCS виявили не тільки свої творчі здібності та вміння створювати складні комбінації, а й глибоке знання основних прийомів дезінформації противника. Більш того, вони володіли розвиненим просторовим мисленням, добре вивчили психологічні особливості особистості Гітлера, знали подробиці його відносин із представниками вищого німецького командування і у деталях уявляли собі «головоломку», яку їм належало створити. Мабуть, не випадково до складу відділу LCS включили письменника, автора детективів, який розробляв і описував у своїх літературних творах складні ситуації (Лота, В. 2014, с. 80).

План «Бодігард» мав приховати зосередження значної кількості військ, бойової техніки та транспортних засобів. Продуманий до дрібниць план дезінформації міг бути втілений лише, якщо його розробникам вдасться приховати те, що приховати було практично неможливо, видати дійсне за несправжнє, а неправдиве зробити дійсним.

Організаторам операції необхідно було відвернути увагу вищого німецького керівництва від Нормандії і створити враження, що насправді англо-американські сили планують провести операцію у районі протоки Па-де-Кале, що, на перший погляд, було цілком виправдано – найвужча ділянка протоки, придатні умови для висадки десанту та інші переваги. Водночас для відволікання уваги німецької розвідки від протоки Па-де-Кале належало переконати противника в тому, що нібито на початку літа 1944 р. розпочнуться спільні операції англійських і радянських військ у Норвегії та на Балканах.

Привертаючи увагу німецької розвідки до Норвегії та Балкан, розробники плану «Бодігард» мали на меті переконати противника розосередити найбільш боєготові наземні сили одночасно на кількох напрямках, віддалених один від одного на значні відстані, там де вони можуть завдати найменшої шкоди операціям «Оверлорд» (вторгнення в Нормандію) і «Енвіл» (вторгнення у Південну Францію) та операціям на російському фронті (Taveres, E. S. 2001, p. 14).

Ця обставина позбавила б німецьке командування можливості оперативно перекидати резерви із однієї ділянки фронту на іншу, що створило б сприятливі умови для висадки військ Союзників у Нормандії.

Головна мета операції полягала у тому, щоб гарантувати, що німці не збільшать присутність

військ у Нормандії, створюючи видимість появи союзних військ в інших місцях. Після вторгнення (6 червня 1944 р.) план полягав у затриманні прибуття підкріплень, переконавши німців, що ця висадка була просто диверсійним нападом.

Різноманітність можливих операцій Союзників мала викликати у вищого німецького командування невизначеність щодо майбутньої літньої кампанії і напрямків головних ударів. Таким чином, планувалося заплутати розвідку противника і, використовуючи різні способи дезінформації, змусити німецьке керівництво повірити у те, у що воно ніколи б не повірило.

Операцію «Бодігард» проводили за трьома основними напрямками: поширення неправдивих відомостей про час і місце наступу військ Союзників, створення у районах Британських островів неправдивих ознак зосередження військових частин і військової техніки, взаємодія з Генеральним штабом Червоної армії щодо дезінформації противника (Лота, В. 2014, с. 67).

План операції «Бодігард» визначив:

- райони, до яких мають бути прикуті значні сили противника до літа 1944 р., а саме: а) Північна Італія, Південна Німеччина; б) Південно-Східна Європа; в) Скандинавія;
- заходи введення противника в оману щодо дати початку операції «Оверлорд» і «Енвіл» (первинна кодова назва плану вторгнення союзних англо-американських військ до Південної Франції у 1944 р.), а саме: а) навіювати противнику, що бойові дії Союзники почнуть не раніше кінця літа 1944 р.; б) початок літнього наступу Червоної армії – не раніше кінця червня 1944 р.;
- пропозиції радянському командуванню щодо проведення низки заходів із підготовки до наступу Червоної армії на Балкани через бережжя Болгарії та Румунії, а також демонстрації загрози Північній Норвегії чи Фінляндії;
- способи досягнення мети: передислокація військ, маскування, радіотелеграфна дезінформація, а також використання дипломатичних каналів Швеції та Туреччини, організація витоку інформації, розповсюдження чуток і застосування методів політичного тиску (Лота, В. 2014, с. 214).

План передбачав послідовне проведення більше 30 операцій оперативно-тактичного та тактичного рівня із дезінформації противника (Dopovan, M. 2002, р. 3). Головною з них була операція «Фортитьюд», директиву на розроблення якої видав генерал Ейзенхауер 26 лютого 1944 року.

Операція складалася з двох самостійних частин: перша – «Фортитьюд Північ» мала на меті переконати німців, що вторгнення Союзників у 1944 р. відбудеться через Норвегію, відповідальний – Головнокомандувач Шотландського командування; друга – «Фортитьюд Південь» була розроблена для того, щоб переконати Гітлера і його оточення, що основним місцем вторгнення у Франції буде Па-де-Кале, а інші потенційні місця вторгнення, такі як Нормандія, були лише відволікаючими маневрами, відповідальні – Об'єднаний комітет начальників штабів і 21-а група армій (Операція «Фортитьюд». 2016).

Загалом ця операція мала відвернути увагу німецького командування від Нормандії, де планувалося основне вторгнення Союзників, скувати сили противника і позбавити його можливості оперативно перекидати війська у район реальних дій англо-американських військ.

Для реалізації основних заходів передбачалося використання п'яти основних каналів розповсюдження хибної інформації: фізичний обман створенням неіснуючих збройних формувань через підроблену інфраструктуру та обладнання, таких як надувні гумові танки і фанерна артилерія; контрольовані витоки інформації через дипломатичні канали; імітація існування реальних бойових формувань через бездротовий обмін; використання контрольованих Союзниками німецьких агентів (Операція «Фортитьюд». 2016).

«Фортитьюд Північ» мала імітувати підготовку до вторгнення у Норвегію. Щоб звернути увагу вищого командування Німеччини на цей напрямок, передбачалося розгорнути диверсійну роботу на території Норвегії, активізувати дії сил норвезького опору, завдати ударів по оборонних спорудах за допомогою бомбардувальної авіації і багато іншого. Дипломатичними каналами британської місії у Швеції, Іспанії та Туреччині планувалося поширити відомості, розроблені співробітниками LCS у рамках операції «Графхем» і «Роял Флаш», що включали дипломатичні ініціативи Союзників щодо цих нейтральних країн (The grand deception around D-Day...).

Британський уряд звернувся до шведського уряду з проханням надати літакам Королівських ВПС право на заправку паливом на шведській території у разі вимушеної посадки на шведські аеродроми після виконання завдань над територією, зайнятою німецькими військами. Для цього планувалося доставити необхідну кількість палива, що також потребувало дозволу від шведського уряду. Крім того, англійці вимагали надання

своїм пілотам можливості здійснювати дрібний ремонт пошкодженої техніки та права перебувати на території нейтральної Швеції до 48 годин. Ще однією вимогою було надання права британським цивільним літакам приземлятися на військових аеродромах Швеції, що давало змогу літати поза зоною дій німецьких винищувачів. Лондон також запропонував Стокгольму надати майже 4 тис. норвежців, які мешкали на території Швеції, право безперешкодного виїзду з її території для участі в операції по звільненню Норвегії від німецьких загарбників. Планувалося також звернення до шведського міністерства іноземних справ із проханням надати групі британських фахівців право прибути до Швеції для організації перекидання продовольства, необхідного для потреб населення Норвегії після вигнання з її території німецьких військ. Пропонувалося також надати літакам розвідувальної авіації ВПС Великої Британії право здійснювати безперешкодні прольоти над територією Швеції для виконання завдань над Норвегією. Запити до Туреччини та Іспанії стосувалися закриття турецьких територіальних вод для німецьких кораблів і використання іспанських портів для евакуації поранених.

Радянські дипломати отримали вказівку по своїх каналах сприяти реалізації цих пропозицій, але при цьому радянські дипломати не були посвячені в план операції «Бодігард» (Лота, В. 2014, с. 92).

Для демонстрації підготовки до вторгнення у Норвегію планувалося створити у Шотландії вигадану британську 4-ту армію, чисельністю у чверть мільйона осіб, позначити зосередження її військ, демонструвати у засобах масової інформації витік відомостей про ці війська та їхнє призначення. Насправді до складу армії входило не більше 400 зв'язківців, які здійснювали симуляцію радіопереговорів між вигаданими армійськими формуваннями у рамках операції «Скай» (Операция «Фортитюд». 2016).

Вважається, що операція «Фортитюд Північ» досягла своєї мети, адже наприкінці весни 1944 р. вище німецьке командування було змушене виділити 27 дивізій для оборони Норвегії та Данії (Dopovan, M. 2002, р. 6).

Головна мета операції «Фортитюд Південь» полягала у тому, щоб створити у Гітлера впевненість, що союзні війська готуються до надання допомоги Франції та планують перекинути свої війська через Ла-Манш у найвужчій його частині – районі Па-де-Кале.

Для надання правдоподібності цим намірам було сформовано фіктивну 1-шу армійську гру-

пу США (FUSAG), відомості про яку розповсюджували різними каналами так, щоб вони стали відомі німецькій розвідці. Поширювані чутки мали містити конкретні відомості про командувача групою генерал-лейтенанта Джорджа С. Паттона, її склад, чисельність, озброєння. Фіктивна армія мала нараховувати близько мільйона солдатів і офіцерів, переважно армії США. Інформаційне забезпечення сил FUSAG мало здійснюватися в рамках операції «Квіксільвер» (Operation Quicksilver (ii)), що складалася з шести окремих планів.

Перший план детально описував висадку 1-ї армійської групи у портах південно-східної Англії, другий – план радіообману, розроблений, щоб вказати «переміщення» формувань із їхніх справжніх місць розташування у південно-східну Англію; третій – був демонстрацією фіктивних десантних суден, включно з супутнім імітаційним бездротовим рухом і позначенням доріг та спеціальних зон; четвертий – повітряним планом, включно з тактичним бомбардуванням прибережних зон Па-де-Кале і залізниць безпосередньо перед днем «Д»; п'ятий – демонстрував підвищену активність навколо Дувра; шостий – нічне освітлення для імітації активності в портових зонах, де перебували фіктивні десантні судна.

Для FUSAG виділили кілька реальних підрозділів армій США та Канади. Підрозділ зв'язку армії США отримав вказівку надсилати фальшиві радіоповідомлення по ланцюгу командування з деталями тренувань та імітації висадки на пляж.

Основні сили вторгнення у Па-де-Кале і Норвегію були арміями, що склалися з надувних танків і дерев'яних літаків (Операция «Бодигард»: самая масштабная и изобретательная... 2021).

Оскільки територія південно-східної Англії була під наглядом німецьких військово-морських, повітряних та берегових частин, то для переконливої розповіді знадобився фізичний обман. Великі наметові містечка були побудовані у відкритих полях. Хоча там ніхто не жив, кухонні плити продовжували горіти і диміти. Грунтові дороги, що вели в нікуди, були прокладені у лісі, але з повітря вони виглядали так, наче ведуть до прихованих складів боєприпасів, штабів або перевалочних пунктів.

Цілі «батальйони» надувних танків, гармат і вантажівок, розташованих на великій площі, склалися з гуми та полотна навколо металевого каркаса, і їх можна було надути за 30 хвилин. Також із полотна та дерева були побудовані великі десантні кораблі, що «плавали» завдяки по-

рожнім бочкам з-під олії. Кожну машину збирали 30 людей за шість-сім годин, і 250 таких спусти-ли на воду уздовж південно-східного узбереж-жя Франції. Крім того, на узбережжі біля Дувра побудували фальшивий склад пального – із де-рев'яних дошок, будівельних риштувань і старих каналізаційних труб. Із висоти 20 000 футів він виглядав, як справжній (Даунінг, Т. 2024).

Ніч надала унікальні можливості для реалі-зації фізичного обману – через гучномовці від-творювали записи шуму з авіаційних двигунів, зроблені завчасно. Автомобільні фари встанов-лювали на візках, що їздили вночі по фальшивих злітно-посадкових смугах, імітуючи зліт і посад-ку літаків для розвідувальних літаків люфтваф-фе. Для позначення цих аеродромів, на яких вдень стояли «справжні» літаки, зроблені лише з брезенту і трубок, використовували спеціальні ліхтарі, що називалися «Qlights». Було створено 65 оманливих об'єктів, що зображували аеродро-ми, порти і місця збору, щоб надати докази ді-яльності FUSAG і відволікти німецькі бомбарду-вальники від справжніх місць базування літаків (Donovan, M. 2002, p. 10).

Другою частиною плану «Бодігард» була опе-рація «Айронсайд», що передбачала передачу противнику неправдивих відомостей про те, що вторгнення союзних військ почнеться у західній частині Франції американськими військами, пе-рекинутими зі США та Азорських островів. Кон-кретною метою «Айронсайд» було скувати 17-ту дивізію СС і 11-ту танкову дивізію, розгорнутих на півдні Франції (Operation Ironside). План був повністю реалізований через подвійних агентів без підтримки фізичного обману.

Третя частина – операція під кодовою назвою «Коперхед» (Operation Copperhead) спрямову-валася на демонстрацію можливого вторгнення англійських військ через Середземне море під командуванням британського генерала Б. Монт-гомері. Щоб привернути увагу німецької розвід-ки, у травні 1944 р. було широко розрекламовано візит командувача 21-ї групи армій Союзників генерала Бернарда Монтгомері до Гібралтару і Північної Африки, але його роль виконував ав-стралійський актор М. Е. Кліфтон-Джеймс, а сам командувач займався підготовкою військ до висадки у Нормандії (операція під кодовою наз-вою «Нептун»). Це мало натякнути німцям, що вторгнення заплановано здійснити дещо пізніше, оскільки воно навряд чи відбудеться за відсутно-сті Монтгомері.

Четвертою частиною задуму «Бодігард» була операція «Цепелін» (Operation Zeppelin), суть якої полягала в тому, щоб привернути увагу Гітлера до Балкан, де англо-американські війська наприкін-ці весни 1944 р. нібито мали почати наступ. Мета операції – змусити німецьке командування зняти частину своїх боєготових дивізій із укріплень ат-лантичного валу і перекинути їх до Болгарії.

Операція була спланована і реалізована за допомогою візуального обману і дезінформації, проводилася в п'ять етапів з лютого по липень 1944 року. Історія, що стоїть за кожним етапом, розвивала різні загрози вторгнення у Грецію, Ал-банію, Хорватію, Туреччину, Болгарію і Фран-цію, а умовна британська 12-та армія готувалася до висадки морського десанту з Північної Афри-ки на Балкани за підтримки радянського сухопут-ного вторгнення в Албанію і польських військ, розгорнутих із Італії.

Подвійні агенти передавали повідомлення про пересування військ. Створювалися фіктивні фор-мування в Італії та Лівії, велися радіопереговори і пошуки місцевих гідів і карт, як при підготовці до справжнього вторгнення.

Відомості розвідки про наростання загрози з боку англійських військ у Греції, перспектива окупації англо-американськими військами Італії та вихід її з війни, а також реальна загроза захо-плення румунських нафтових підприємств ра-дянськими та британськими військами виклика-ли у Гітлера надзвичайне занепокоєння. З огляду на важливість для німецької армії постачань із Румунії нафтопродуктів, фюрер наказав напра-вити туди частину резервів, послабивши оборон-ні можливості німецьких військ, дислокованих у Нормандії.

«Цепелін», переконавши німців у загрозі не-великих вторгнень, досягла своєї головної мети – скувати німецькі війська (25 дивізій) у регіоні до вторгнення в Нормандію.

Таким чином, операції «Фортитюд», «Ай-ронсайд», «Коперхед» і «Цепелін» й три десятки операцій тактичного масштабу, що вирішували окремі завдання і посилювали кожен з перших чотирьох, становили досить заплутану мережу. Частина з цих секретних операцій мала створити у німецького командування хибне уявлення про місце і терміни майбутнього вторгнення Союзни-ків. Інші операції мали змусити його зняти части-ну дивізій із західного напрямку, перекинути їх до Норвегії та на Балкани, і таким чином посла-бити оборону в Нормандії, де планували висадку експедиційних військ.

План операції «Бодігард» відрізнявся від інших операцій своїм стратегічним розмахом. Він охоплював простір від Північної Норвегії до Чорного моря і залучав значну кількість різноманітних сил, засобів і способів введення противника в оману. Планувалося використовувати перевірені способи стратегічного обману: перебільшення сил армії, створення вигаданих військових з'єднань, залучення подвійних агентів і деякі інші технічні прийоми (Лота, В. 2014, с. 69).

Про те, які прийоми використовували співробітники відділу LCS, докладно розказано в роботах англійських і американських авторів, які й сьогодні продовжують ретельно вивчати цю операцію, вважаючи її значним досягненням воєнного мистецтва.

Співробітники відділу LCS вміло поєднували різні прийоми військової хитрості, спочатку передавали німецькій розвідці достовірні відомості, а потім і вигадані факти. Вміло маніпулюючи ними, британці створили систему «контрольованого витоку» інформації, змусили противника повірити у те, чого насправді не було (Taveres, E.S. 2001, р. 5).

Особливу роль в обмані противника відіграла спеціальна група британських розвідників і контррозвідників «Комітет XX», який керував діяльністю агентів німецької військової розвідки, виявлених британською контррозвідувальною службою (MI5), і які працювали під її контролем (Лота, В. 2014, с. 70).

Навесні 1944 р. «Комітет XX» приєднали до відділу LCS, і його можливості були використані для передачі в Берлін дезінформації стратегічного характеру, пов'язаної з підготовкою вторгнення військ Союзників у Нормандію.

За оцінкою британських дослідників, найважливішу роль у передаванні німецькій розвідці неправдивих відомостей відіграв іспанець Хуан Пуйоль Гарсія, агент під псевдонімом Гарбо (Donovan, M. 2002, р. 11), який керував агентурною групою у складі 27 агентів, які також перебували під контролем британської контррозвідки. Ключовими подвійними агентами британської розвідки були Наталія Сергєєва (псевдонім «Скарб»), Душан Попов («Трицикл»). Дані про підготовку вторгнення до Норвегії та підготовку 4-ї британської армії поширили подвійні агенти Джон Моу (псевдонім «Матт») і Тор Глад («Джефф»), які працювали на MI5. Неправдиву інформацію передавали через подвійного агента абвера Брута, офіцера польських ВПС, завербованого німецькою розвідкою та переверованого

британцями (Операция “Бодигард”: самая масштабная и изобретательная...2021).

Різними каналами співробітники відділу LCS розповсюджували відомості про нібито реальні дії командування Союзників. Агенти німецької розвідки, які діяли у Нью-Йорку, Стамбулі, Стокгольмі, Лісабоні та інших містах, направляли у штаб відомості про підготовку англо-американських військ до форсування каналу Ла-Манш. Розрахунок був на те, що відомості одного агента підтверджувалися інформацією, що ставала відомою іншому джерелу або кадровому розвіднику. Цей змодельований відділом LCS інформаційний потік відомостей вводив в оману керівництво німецької розвідки, вище командування вермахту та особисто Гітлера.

Використання можливостей подвійних агентів для введення противника в оману було лише одним зі шляхів передачі у Берлін неправдивої інформації.

Другим, не менш ефективним, способом обману противника було використання радіозв'язку між штабами з'єднань, що нібито концентрувалися у районах майбутніх бойових дій. Інтенсивний радіообмін між штабами союзних військ в умовах постійного контролю ефіру німецькою радіорозвідкою викликав пильну увагу до місць дислокації штабів, що мали керувати діями сил вторгнення.

Третім напрямом, що мав забезпечувати успіх операції «Бодігард», було радіоперехоплення повідомлень, якими обмінювалися штаби німецької армії, і їх дешифрування. Співробітники британської дешифрувальної служби у штаб-квартирі в Блетчлі-парку, неподалік Лондона займалися дешифруванням, перекладом і аналізом відомостей, перехоплених із німецьких каналів зв'язку. До кінця війни штат співробітників налічував майже 10 000 осіб. Про те, що британські зломщики кодів отримали можливість читати секретні повідомлення, зашифровані на машині «Енігма», у Берліні не здогадувалися. Ця обставина була ще однією важливою умовою, що мала забезпечити успіх операції «Бодігард» (Лота, В. 2014, с. 73).

Британці контролювали не лише інформацію, що надходила до німців, а й мали можливість визначати точний ступінь віри німців у правдивість отриманої інформації. Це було пов'язано з двома факторами: по-перше, британська розвідка повністю контролювала усіх німецьких агентів в Англії, по-друге, мала можливість читати зашифровані німецькі повідомлення, часто так само швидко, як і їхні адресати (Donovan, M. 2002, р. 6).

Організацію візуального обману противника здійснювали силами Комітету спеціальних операцій і підкріплювали реальними діями британських військ. Згідно з планом «Бодігард» до Норвегії закинули кілька груп британських командос, у завдання яких входило проведення на норвезькій території диверсійних операцій проти німецьких військових об'єктів, що не залишилося поза увагою вищого німецького командування.

Численні обманні візуальні прийоми, пов'язані з імітацією та демонстрацією діяльності фальшивої армії FUSAG, іншої інфраструктури і військ за допомогою надувних макетів, хибних об'єктів виправдали себе – проведені заходи мали успіх. Вони привертали увагу німецької бомбардувальної авіації, і вона не помічала активної підготовчої роботи до форсування каналу Ла-Манш у районі французької Нормандії, де реально йшла інтенсивна підготовка до операції «Нептун», що була частиною операції «Оверлорд».

Під час проведення операції «Фортитюд Південь» широко використовували технічні засоби. Імітували активний радіообмін між штабами армій, що входили до складу FUSAG. Повідомлення, що передавалися, кодували слабо захищеними шифрами та кодами, що могли бути легко розкриті німецькими дешифрувальниками. Із цих повідомлень німецька розвідка отримувала відомості про перекидання військ, їх концентрацію, навчання, що проводилися, підготовку переправних засобів та іншу важливу розвідувальну інформацію. Як канал дезінформації використовували мережу військової поліції, яка у своїх доповідях повідомляла штабам про затримання п'ятих солдатів та частинам їх приписання (Лота, В. 2014, с. 138).

Певною мірою використовуючи можливості англійської радіорозвідки, відділ LCS здійснював контроль за ефективністю проведених обманних заходів і трюків. Широкого застосування набули технічні обманні новинки, зокрема в операціях «Титанік», «Гліммер» і «Таксабл», що становили повітряний та морський компоненти операції «Бодігард».

Повітрянодесантна компонента операції «Фортитюд Південь» була реалізована під час операції «Титанік» – серії із чотирьох відволікаючих маневрів тактичного масштабу, проведених фахівцями британської Спеціальної повітряної служби і Королівськими військово-повітряними силами у районі Карантана в окупованій німцями Франції, по введенню німців в оману, змусивши їх повірити, що Союзники готуються до великої повітряної висадки у цьому районі (6–10 червня 1944 р.).

- «Гліммер» і «Таксабл», за допомогою відбивачів «Window» (метод створення перешкод радарам смужками фольги), що скидалися з літаків над Ла-Маншем, а також чотирьох ескадрилій королівських ВПС та 18 катерів ВМС, що буксували повітряні кулі з апаратурою «Moonshine» для створення перешкод і стандартне бездротове обладнання (для передачі фальшивого трафіку), імітували наближення великого флоту висадки морського десанту на узбережжя Франції у районі Паде-Кале;
- «Повітряна сигара» – система радіоелектронної протидії часів Другої світової війни для глушіння радіостанцій люфтваффе «земля-повітря» була спрямована на радіоелектронне придушення засобів системи управління ППО вермахту до початку та під час висадки військ у північно-західній Франції шляхом впливу на їхні приймальні радіоелектронні прилади радіоперешкод;
- «Титанік» – висадка невеликих груп спеціального призначення SAS і 500 фіктивних парашутистів у районах, віддалених від пляжів висадки «Нептуна» для «Оверлорд», щоб переконати німців, що вторгнення поширюється на більшу територію, і таким чином відвести війська з фактичної зони вторгнення.

Манекени-муляжі парашутистів (кодова назва «Руперти») (Moody, S. 2019) мали порожні голови, руки і ноги з мішковини, в які були вмонтовані невеликі вибухові речовини із годинниковим механізмом не лише для знищення манекена, а й для імітації солдата, який спалює свій парашут. Шумовий генератор, так званий «Шилохвіст», імітував тріск пострілу гвинтівки і був прикріплений позаду парашута. Операція «Титанік I» імітувала висадку однієї повітрянодесантної дивізії на північ від р. Сени. Метою операції було відвернути резерви противника з півдня Сени на північ. Було скинуто 200 муляжів, а також шумові пристрої та групи Спеціальної повітряної служби, які проводили невеликі атаки і перерізуали комунікації, тим самим посилюючи сприйняття масштабу повітрянодесантної атаки.

До операції «Титанік II», що мала затримати рух місцевих резервів на захід до пляжів висадки Союзників, задіяли 50 муляжів парашутистів і шумоглушників. Операцію «Титанік III» для відвернення німецьких військ від контратаки на південний захід від Кана проводили із такою ж кількістю муляжів і шумоглушників. Вона мала бути виконана спільно з висадкою 6-ї повітря-

нодесантної дивізії. Останньою відволікаючою висадкою була операція «Титанік IV». Планувалося, що вона відверне сили контратаки навколо Сен-Ло на заході. Було використано ще 200 муляжів, доповнених шумоглушниками. Також були скинуті дві групи SAS, щоб посіяти хаос і підтвердити чутки про масову висадку парашутистів (Baker, R. 2007).

Це однією операцією обману, схожою на «Гліммер» і «Таксабл», без повітряного компонента, але з використанням радіолокаційних контрзаходів, була операція «Великий барабан». Спеціальній оперативній групі, що складалася усього з чотирьох моторних катерів захисту гавані, було доручено відволікти увагу на західному фланзі, щоб ще більше заплутати німців щодо реальної ширини району висадки десанту (Operation Big Drum).

«Гліммер», «Таксабл» і «Великий барабан» були складними у виконанні, вимагали координації повітряних і військово-морських сил. Операція «Таксабл», розпочата за поганих погодних умов, не мала бажаного ефекту і не викликала жодної значної реакції з боку німців. Реакція на «Гліммер» була більш багатообіцяючою, адже німці почали вважати, що існує реальна загроза. Водночас немає жодних доказів того, що «Великий барабан» викликав якусь конкретну реакцію.

Операція «Титанік», коли гумові муляжі були скинуті по усій Нормандії, неабияк збентежила німецькі війська. Імітаційні парашутисти додали невизначеності, що виникла в ніч із 5 на 6 червня, коли справжні повітрянодесантні війська висадилися далеко від передбачуваних для цього зон. Відповідно, не було чіткого уявлення про те, якими будуть початкові дії операції «Оверлорд».

Загалом у межах операції «Бодігард» навесні 1944 р. співробітники відділу LCS і Комітету спеціальних операцій провели 35 операцій і обманних заходів різного рівня. Усі вони були спрямовані на досягнення головної мети – знизити можливості вищого німецького командування адекватно реагувати на виникаючі загрози вторгнення англо-американських військ у межі континентальної Європи (Donovan, M. 2002, p. 3).

У рамках операції «Бодігард» з боку Червоної армії планувалося провести операцію з кодовою назвою «Напад» (Лота, В. 2014, с. 219–220), під час якої передбачалося підготувати та здійснити цілу низку заходів, зокрема змусити противника повірити у «наступ» Червоної армії на Північну Фінляндію або Норвегію у взаємодії із англо-американськими військами, що групувалися з таки-

ми ж завданнями у Шотландії, Північній Ірландії та Іспанії.

Для цього англо-американські сили демонструють зосередження військ: до шести дивізій у Шотландії та Північній Ірландії, однієї дивізії і п'яти десантних батальйонів – в Ісландії. Крім того, силами однієї дивізії готують напад на Нарвік із Ісландії і однієї дивізії – із Шотландії, на Ставангер – силами п'яти дивізій із Шотландії. Генеральний штаб Червоної армії у взаємодії з англо-американськими силами намічає Петсамо, Кіркенес, Берлевог об'єктами нападу, із терміном готовності – 1 травня 1944 року.

У розроблених Генеральним штабом Червоної армії проєктах директив командуванню Карельського фронту та Північного флоту вказували конкретні заходи для виконання.

Командуванню Карельського фронту пропонувалося виділити 3–4 стрілецьких батальйони для спільних навчань із Північним флотом із підготовки до передбачуваної десантної операції, віддати розпорядження на підготовку топографічних карт узбережжя Північної Норвегії та організувати вивчення їх офіцерським складом, а також проводити роз'яснювальну роботу серед особового складу.

Командуванню Північного флоту пропонувалося здійснити зосередження транспортів і десантних суден у Мурманському порту та в бухтах Кольської затоки, організувати дообладнання двох транспортів для десанту та організувати проведення тренувальних навчань особового складу сухопутних частин у посадці та висадці на транспортні судна, бойові кораблі та висадочні засоби.

У проєктах директив командування наказувало організувати періодичні польоти розвідувальної авіації із проведенням фотозйомки узбережжя Північної Норвегії від Водсе до Берлевог, а також висадку розвідувальних груп і окремих розвідників на узбережжі від Варде до Берлевог. При цьому акцентувалося на досягненні максимальної інтенсивності дій розвідувальної авіації в останніх числах квітня. Також пропонувалося посилити радіообмін між радіостанціями флоту та армійськими радіостанціями, розпускати чутки, що десантна операція є частиною загального плану наступу у взаємодії з англо-американськими військами. Додатково противнику передавали інформацію про виїзд офіцерів зв'язку Червоної армії до Шотландії для роботи у штабі 4-ї англійської армії нібито для координації дій проти Північної Норвегії.

Крім того, радянському командуванню пропонувалося здійснити низку хибних заходів для

демонстрації підготовки наступу Червоної армії на Балкани. Для цього через дипломатичні канали розповсюджували версію про звернення Болгарії до Радянського Союзу за військовою підтримкою, згода на яку підкріплювалася хибною підготовкою морської десантної операції із вторгнення на Балкани через узбережжя Болгарії та Румунії, плануванням інтенсивного бомбардування Констанци та Плоєшті, чутками про допомогу югославської армії маршала Тіто людьми та військовими засобами. Радянська преса публікувала матеріали про переваги наступу Союзників на Балкани (Лота, В. 2014, с. 215).

Радянська складова операції із містифікації та обману противника «Напад» була реалізована майже повністю. Проте вона зазнала певних змін, пов'язаних із успіхами Червоної армії під час ведення наступальних операцій у напрямку румунського та угорського кордонів, що створило безпосередню та більш відчутну загрозу Румунії та Південно-Східній Європі, ніж інсценування десантної операції. У бойових діях проти Червоної армії противник задіяв 115 дивізій, 35 із яких було розгромлено (Лота, В. 2014, с. 227).

Висновки. Підсумовуючи, варто зазначити, що операція «Бодігард» була наймасштабнішою спеціальною дезінформаційною операцією з містифікації та обману, підготовленою та успішно проведеною союзниками по антигітлерівській коаліції у роки Другої світової війни. Завдяки їй вдалося ввести противника в оману відносно місця, термінів та сил висадки десанту на побережжя Нормандії, зафіксувати німецькі війська, змусивши резерви підтягуватися фрагментарно і практично паралізувавши здатність Гітлера приймати рішення під час висадки у Нормандії і протягом кількох тижнів після неї.

Стратегічний розмах плану операції охоплював простір від Північної Норвегії до Чорного моря. Для конкретизації та концентрації зусиль та ресурсів було розроблено шість операцій оперативного рівня. Західні Союзники провели опера-

ції «Фортитюд Північ», «Фортитюд Південь», «Айронсайд», «Коперхед», «Цепелін», а радянський Генеральний штаб – операцію «Напад» та майже 30 операцій тактичного рівня, що доповнювали та поширювали можливості перших. До операцій біли задіяні колосальні людські та матеріальні ресурси, а також перевірені способи стратегічного обману: перебільшення сил армії, створення вигаданих військових формувань, використання подвійних агентів та застосування технічних засобів введення противника в оману.

Створенням сценаріїв обману, підготовкою та розповсюдженням хибної інформації займалися спеціально створені структури: Лондонська контролююча секція, відділ планування військової дезінформації союзників, «Комітет ХХ», розвідувальне управління та управління спеціальних завдань Генерального штабу Червоної армії.

Унікальність операції полягала в тому, що британці контролювали не лише саму інформацію, що надходила до німців, а й мали зворотний зв'язок – реакцію противника на цю інформацію, завдяки «Ультра», перехопленню сигналів, отриманих після злому німецьких кодів і шифрів.

Основними каналами розповсюдження хибної інформації та введення противника в оману були: фізичний обман, контрольовані витoki інформації через дипломатичні канали, імітація існування реальних бойових формувань через бездротовий обмін, використання контрольованих Союзниками німецьких агентів, широке використання технічних засобів для створення хибних ефектів.

Успіх операції був обумовлений спрямованістю впливу дезінформації, централізацією управління, концентрацією зусиль та грамотним розподілом ресурсів між планувальниками та виконавцями, своєчасним реагуванням на зміни в обстановці та постійним контролем запланованих дій. Це дає підстави стверджувати, що досвід підготовки та проведення операцій із обману та містифікації стратегічного масштабу не втратив своєї актуальності і сьогодні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Abrutat, D. (2019). *Vanguard: the true stories of the Reconnaissance and Intelligence Missions behind D-Day*. Unicorn Publishing Group, 400 p.
- Baker, R. (2007). Operations Titanic's Paradummies. URL: <https://warfarehistorynetwork.com/article/operations-titanics-paradummies/> [дата зверн.: 12.02.2025].
- Brown, A. C. (1975). *Bodyguard of lies*. New York: Harper & Row, 947 p.
- Donovan, M. (2002). *Strategic Deception: Operation Fortitude*. PA: Army War College, 28 p.
- Gawne, J. (2014). Ghosts of the ETO: American tactical deception units in the European Theater, 1944–1945. *Casemate*, 352 p.

- Hesketh, R. (2000). *Fortitude: The D-Day Deception Campaign*. Overlook Books, 513 p.
- Howard, M. (1990). *Strategic deception in the Second World War*. New York, 288 p.
- Latimer, J. (2001). *Deception in War*. John Murray Publishers Ltd, 356 p.
- Levine, J. (2011). *Operation Fortitude: the story of the spy operation that saved D-Day*. Lyons Press, 272 p.
- London Controlling Section. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/London_Controlling_Section [дата зверн.: 12.02.2025].
- Masterman, J. C. (1972). *The Double-Cross System in the War of 1939 to 1945*. Yale University Press, 224 p.
- Moody, S. (2019). Operation “Titanic” – Dummy paratroopers in World War Two. URL: <https://airforcemuseum.co.nz/blog/operation-titanic-dummy-paratroopers-in-world-war-two/> [дата зверн.: 12.02.2025].
- Operation Big Drum. URL: <https://codenames.info/operation/big-drum/> [дата зверн.: 12.02.2025].
- Operation Bodyguard. URL: <https://codenames.info/operation/bodyguard/> [дата зверн.: 12.02.2025].
- Operation Copperhead. URL: <https://codenames.info/operation/copperhead/> [дата зверн.: 12.02.2025].
- Operation Ironside. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Operation_Ironside [дата зверн.: 12.02.2025].
- Operation Quicksilver (ii). URL: <https://codenames.info/operation/quicksilver-ii/> [дата зверн.: 12.02.2025].
- Operation Zeppelin. URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/Operation_Zeppelin_\(deception_plan\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Operation_Zeppelin_(deception_plan)) [дата зверн.: 12.02.2025].
- Ops(B). URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/Ops_\(B\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Ops_(B)) [дата зверн.: 12.02.2025].
- Taveres, E. S. (2001). *Operation Fortitude: The Closed Loop D-Day Deception Plan*. Air Command and Staff College, 43 p.
- The grand deception around D-Day. Operation Bodyguard. URL: https://www.beachesofnormandy.com/articles/Operation_Bodyguard/?id=05cba00f2f [дата зверн.: 12.02.2025].
- Грін, Р. (2017). 48 законів влади. URL: <https://fliphtml5.com/mrxkt/tpqv/48/> [дата зверн.: 12.02.2025].
- Громыко, А. А. (глав. ред.). (1978). *Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Сборник документов. Т. II. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 декабря 1943 г.)*. М.: Политиздат, 198 с.
- Даунінг, Т. (2024). Армія, якої не існувало. Операція Фортитюд – найбільший обман Другої світової. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c5112kngpz7o> [дата зверн.: 12.02.2025].
- Лота, В. (2014). *Операция “Бодигард”: потерянный след*. М.: Кучково поле, 240 с.
- Окончание войны в Европе. Политическое и военное решение проблемы второго фронта. URL: https://web.archive.org/web/20150612083950/https://encyclopedia.mil.ru/files/VOV/tom9/VOV_Vol9_124-206_Chap3.pdf [дата зверн.: 12.02.2025].
- Операция “Бодигард”: самая масштабная и изобретательная дезинформация Второй мировой войны. (2021). URL: <https://fishki.net/4009785-operaciya-bodigard-samaja-masshtabnaja-i-izobretatelynaja-dezinformacija-vtoroj-mirovoj-vojny.html> [дата зверн.: 12.02.2025].
- Операція “Фортитюд”. (2016). URL: <https://january31.livejournal.com/52834.html> [дата зверн.: 12.02.2025].
- Сунь-цзи, (2016). *Мистецтво війни*: переклад з англійської Г. Литвиненко (ред. пер.). Харків : Книжковий клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”, 128 с.

REFERENCES

- Abrutat, D. (2019). *Vanguard: the true stories of the Reconnaissance and Intelligence Missions behind D-Day*. Unicorn Publishing Group, 400 p. [in English].
- Baker, R. (2007). Operations Titanic’s Paradummies. URL: <https://warfarehistorynetwork.com/article/operations-titanics-paradummies/> [Accessed:12.02.2025]. [in English].
- Brown, A. C. (1975). *Bodyguard of lies*. New York: Harper & Row, 947 p. [in English].
- Dauninh, T. (2024). Armіia, yakoi ne isnuvalo. Operatsiia Fortytiud – naibilshyi obman Druhoi svitovoi [An army that did not exist. Operation Fortitude – the biggest deception of the Second World War]. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c5112kngpz7o> [дата зверн.: 12.02.2025]. [in Ukrainian].
- Donovan, M. (2002). *Strategic Deception: Operation Fortitude*. PA: Army War College, 28 p. [in English].
- Gawne, J. (2014). *Ghosts of the ETO: American tactical deception units in the European Theater, 1944–1945*. Casemate, 352 p. [in English].

Gromyko, A.A. (ed.). (1978). *Sovetskij Soyuz na mezhdunarodnyh konferenciayah perioda Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945 gg. Sbornik dokumentov. T. II. Tegeranskaya konferenciya rukovoditelej treh soyuznyh derzhav – SSSR, SShA i Velikobritanii (28 noyabrya – 1 dekabrya 1943 g.)* [The Soviet Union at international conferences during the Great Patriotic War of 1941–1945. Collection of documents. T. II. Tehran Conference of the leaders of the three allied powers – the USSR, the USA and Great Britain (November 28 – December 1, 1943)]. M.: Politizdat, 198 s. [in Russian].

Hesketh, R. (2000). *Fortitude: The D-Day Deception Campaign*. Overlook Books, 513 p. [in English].

Howard, M. (1990). *Strategic deception in the Second World War*. New York, 288 p. [in English].

Hrin, R. (2017). 48 zakoniv vlady [48 laws of power]. URL: <https://fliphtml5.com/mrxkt/tpqv/48/> [Accessed:12.02.2025]. [in Ukrainian].

Latimer, J. (2001). *Deception in War*. John Murray Publishers Ltd, 356 p. [in English].

Levine, J. (2011). *Operation Fortitude: the story of the spy operation that saved D-Day*. Lyons Press, 272 p. [in English].

London Controlling Section URL:https://en.wikipedia.org/wiki/London_Controlling_Section [Accessed:12.02.2025]. [in English].

Lota, V. (2014). *Operatsiya “Bodigard”: poteryannii sled* [Operation “Bodyguard”: lost track]. M.: Kuchkovo pole, 240 s. [in Russian].

Masterman, J. C. (1972). *The Double-Cross System in the War of 1939 to 1945*. Yale University Press, 224 p. [in English].

Moody, S. (2019). Operation “Titanic” – Dummy paratroopers in World War Two. URL: <https://airforcemuseum.co.nz/blog/operation-titanic-dummy-paratroopers-in-world-war-two/> [Accessed:12.02.2025]. [in English].

Okonchanie voini v Yevrope. Politicheskoe i voennoe reshenie problemi vtorogo fronta. [The end of the war in Europe. Political and military solution to the problem of the second front]. URL: https://web.archive.org/web/20150612083950/https://encyclopedia.mil.ru/files/VOV/tom9/VOV_Vol9_124-206_Chap3.pdf [Accessed: 12.02.2025]. [in Russian].

Operation Big Drum. <https://codenames.info/operation/big-drum/> [Accessed:12.02.2025]. [in English].

Operation Bodyguard. URL: <https://codenames.info/operation/bodyguard/> [Accessed:12.02.2025]. [in English].

Operation Copperhead. URL: <https://codenames.info/operation/copperhead/> [Accessed:12.02.2025]. [in English].

Operation Ironside. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Operation_Ironside [Accessed:12.02.2025]. [in English].

Operation Quicksilver (ii). URL: <https://codenames.info/operation/quicksilver-ii/> [Accessed:12.02.2025]. [in English].

Operation Zeppelin. URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/Operation_Zeppelin_\(deception_plan\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Operation_Zeppelin_(deception_plan)) [Accessed:12.02.2025]. [in English].

Operatsiya “Bodigard”: samaya masshtabnaya i izobretatel'naya dezinformatsiya Vtoroi mirovoi voini. (2021). [Operation Bodyguard: the largest and most inventive disinformation of the Second World War]. URL: <https://fishki.net/4009785-operaciya-bodigard-samaja-masshtabnaja-i-izobretatelynaja-dezinformacija-vtoroj-mirovoj-vojny.html> [Accessed:12.02.2025]. [in Russian].

Operatsiya “Fortityud”. (2016). [Operation Fortitude]. URL: <https://january31.livejournal.com/52834>. [Accessed: 12.02.2025]. [in Russian].

Ops(B). URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/Ops_\(B\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Ops_(B)) [Accessed:12.02.2025]. [in English].

Sun-tszy, (2016). *Mystetstvo viiny* [The art of war]: per. z anhl. (H. Lytvynenko, Trans.). Kharkiv: Knyzhkovyi klub “Klub Simeinoho Dozvillia”, 128 s. [in Ukrainian].

Taveres, E. S. (2001). *Operation Fortitude: The Closed Loop D-Day Deception Plan*. Air Command and Staff College, 43 p. [in English].

The grand deception around D-Day. Operation Bodyguard. URL: https://www.beachesofnormandy.com/articles/Operation_Bodyguard/?id=05cba00f2f [Accessed:12.02.2025]. [in English].

Serhii SYDOROV

Doctor of Historical Sciences, Professor

The National Defence University of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-1961-4251>

**DECEPTION ON A STRATEGIC SCALE –
80 YEARS OF THE SPECIAL DISINFORMATION OPERATION
OF MYSTIFICATION AND DECEPTION OF THE ENEMY “BODYGUARD”**

The article examines and analyzes a set of measures developed and implemented by the Allies of the anti-Hitler coalition during the preparation and conduct of the special disinformation operation of mystification and deception “Bodyguard”, which was of strategic importance in terms of the scale of activities and results. The operation plan provided for the sequential conduct of 6 major and more than 30 operational and tactical level operations to disinform the enemy. The operation was carried out in three main areas: spreading false information about the time and place of the Allied offensive; creating false signs of the concentration of military units and military equipment in the British Isles; and interaction with the General Staff of the Red Army on disinformation of the enemy. The plan of Operation Bodyguard was implemented with the use of double agents, technical intelligence means and diplomatic channels; with the help of visual deception of enemy air reconnaissance. The main one was Operation Fortitude, which consisted of two operations: Fortitude North and Fortitude South. In the interests of Operation Bodyguard, the General Staff of the Red Army conducted an operation to disinform the enemy, codenamed “Attack”. The set of measures taken achieved its goal. The Allies managed to mislead Germany’s top military and political leadership about the timing of the invasion, the area of landing on the European continent, and their combat composition. The success of the operation was due to the direction of the impact of disinformation, centralization of management, concentration of efforts and the competitive distribution of resources between planners and executors, timely response to changes in the situation and constant control of planned actions.

Keywords: *Operation Bodyguard, Fortitude, Attack, misleading, London Control Section (LCS), FUSAG, double agents.*

Дмитро ВЕДЕНЄВ

доктор історичних наук, професор

Національний університет оборони України

(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8929-9875>Електронна пошта: zastava67@i.ua

**ОПЕРАТИВНО-БОЙОВА ДІЯЛЬНІСТЬ СПЕЦІАЛЬНИХ ФОРМУВАНЬ
ЯК ЧИННИК ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ТА КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ
ВІД ГІТЛЕРІВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ: ДОКУМЕНТИ ГАЛУЗЕВОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ**

У статті автор розкриває зміст провідних напрямів розвідувально-диверсійної роботи 4-го Управління НКВС-НКДБ Української РСР у 1941–1945 рр., їх роль у забезпеченні визволення України та Східної Європи від нацизму. Подано аналіз стану історіографії та археографії проблеми.

У публікації оприлюднена тематична добірка архівних документів із фонду 60 («Особові та робочі справи агентів радянських спецслужб») Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Мовою документів розкривається організація й функції підрозділу управління зафронтовою бойовою та розвідувально-диверсійною діяльністю, форми і методи їх роботи на окупованій гітлерівцями території, наводиться розлогий статистичний матеріал щодо основних результатів спеціальної діяльності в тилу агресора, висвітлюються труднощі налагодження оперативної роботи у цій царині.

Ключові слова: Друга світова війна, спеціальні служби, розвідка, диверсії, спеціальні операції, партизанство, воєнно-історична археографія, Східна Європа.

Постановка проблеми. В умовах т.зв. війн «шостого покоління» й поширення неконвенційної (гібридної) стратегії і тактики війн та воєнно-політичної конфліктності нечувано зросла роль сил спеціальних операцій, іррегулярних (повстансько-партизанських) формувань, проксі-сил, неурядових деструктивних формувань тощо. Організація на території противника або на власній окупованій території спеціальної розвідки, розвідувально-диверсійних дій, партизансько-підпільних формувань (боротьби) стали однією із провідних функцій військ (сил) спецпризначення та спеціальних служб провідних країн світу*.

Починаючи із листопада 2007 р., коли Указом Президента України було започатковано творення

Сил спеціальних операцій (далі – ССО) як компонента Збройних Сил України, актуалізувалася потреба в концептуальному, юридичному, організаційно-функціональному та науковому осмисленні світового досвіду розбудови та застосування подібних спеціалізованих військових формувань**. Уже перші кроки із осмислення нових викликів безпеці та обороні України, реалій конфлікту на Сході держави призвели до ухвалення Президентом України 6 травня 2015 р. рішення Ради національної безпеки і оборони України про введення у дію нової редакції «Стратегії національної безпеки України» (Про Стратегію національної безпеки України. 2015). Документ націлював, зокрема, на «розвиток Сил спеціальних операцій

* З початку 1950-х рр., почалося творення т.зв. «партизанських військ» на кшталт відомих «зелених беретів» армії США (див. докладніше: Веденєв, Д.В., Биструхін, Г.С. & Семука, А.І. (2010). *Гострі кігті орла. Сили спеціальних операцій США: історія та сучасність*. К.: К.І.С., 400 с.; Слюсаренко, А.В. (2019). *Світовий досвід розбудови та застосування сухопутного компоненту Сил спеціальних операцій (друга половина XX – початок XXI ст.)*. Львів: НАСВ, 420 с.).

** Про формування організаційно-правових та концептуальних засад ССО ЗС України див. докладніше: Веденєв, Д. & Слюсаренко, А. (2018). Початковий етап створення Сил спеціальних операцій Збройних Сил України. *Військово-історичний меридіан*. № 4, с. 95–108; Веденєв, Д. & Слюсаренко, А. (2018). Формування концептуально-правових засад та структури розбудови Сил спеціальних операцій Збройних Сил України. *Виклики і ризики. Безпековий огляд Центру дослідження армії, конверсії та роззброєння*. № 3, с. 22–37.

Збройних Сил України відповідно до доктрин і стандартів НАТО». У квітні 2015 р. Президент України підписав Указ «Про затвердження Річної національної програми співробітництва Україна – НАТО на 2015 рік», що передбачала розвиток ССО як окремого роду сил.

Визначення новітніх доктринальних засад забезпечення національної безпеки дало змогу розробити нову Воєнну доктрину держави (Про нову редакцію Воєнної доктрини України. 2015). Серед основних модерних чинників загроз безпеці у світі називалося «перенесення ваги у воєнних конфліктах на асиметричне застосування воєнної сили не передбаченими законом збройними формуваннями, зміщення акцентів у веденні воєнних конфліктів на комплексне використання воєнних і невоєнних інструментів (економічних, політичних, інформаційно-психологічних тощо), що принципово змінює характер збройної боротьби». Прийнятий 16 червня 2016 р. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України з питань оборони» закріпив статус ССО як окремого роду сил Збройних Сил України, що перебуває під безпосереднім управлінням Командування ССО (Про внесення змін до деяких законів України з питань оборони. 2016).

Цілісну правову основу під цілеспрямоване творення «елітних військ» української армії заклав прийнятий 7 липня 2016 р. Верховною Радою України Закон України № 4795 «Про внесення змін до деяких законів України щодо Сил спеціальних операцій Збройних Сил України». У пояснювальній записці до законопроекту слушно підкреслювалося, що у сучасному світі іррегулярні методи збройної боротьби (а значить, і партизанські, розвідувально-диверсійні тощо) стали домінуючими, і «протидія противнику в умовах сучасного іррегулярного конфлікту потребує розвитку спеціального компонента – сил спеціальних операцій».

Реалізація норм згаданого Закону дозволяла підвищити бойовий потенціал Збройних Сил України за рахунок наявності у їх складі дієвого інструменту воєнно-силового стримування можливої збройної агресії чи збройного конфлікту, легітимізувала можливості держави щодо проведення спеціальних заходів, у тому числі поза межами України (Про внесення змін до деяких законів України щодо Сил спеціальних операцій... 2016). Відтепер згідно з частиною 6 статті 1 Закону «Органи військового управління та військові частини розвідки, Сил спеціальних операцій Збройних Сил України відповідно до закону

могли залучатися до заходів добування розвідувальної інформації з метою підготовки держави до оборони, підготовки та проведення спеціальних операцій та/або спеціальних дій, забезпечення готовності Збройних Сил України до оборони держави. Сили спеціальних операцій Збройних Сил України здійснюють ведення спеціальної розвідки».

Доцільно навести і вельми важливі для формування нормативно-функціонального поля діяльності структур ССО положення новітньої Стратегії воєнної безпеки України «Воєнна безпека – всеохоплююча оборона», затвердженої Указом Президента України від 25 березня 2021 р. № 121 (Про Стратегію воєнної безпеки України. 2021). Проведення спеціальних операцій було віднесено до пріоритетних можливостей Збройних Сил України, Сил територіальної оборони у їх складі, інших складових Сил оборони. Серед наріжних властивостей «перспективної моделі організації оборони України, Збройних Сил України та інших складових сил оборони в частині визначених завдань з оборони України» визначалося проведення «усіх видів спеціальних операцій, зокрема на території противника, для недопущення його просування вглиб території України та стримування подальшої ескалації воєнного конфлікту».

Нарешті, згідно із Законом України «Про основи національного спротиву» при веденні руху опору з настанням особливого періоду на тимчасово окупованій території України, території України, захопленій агресором (противником) під час збройної агресії проти України, провідна роль в організації, підготовці, підтримці та веденні руху опору належить ССО ЗС України (Про основи національного спротиву. 2021).

З огляду на завдання ССО, спеціальних служб та Сил оборони України у цілому вельми повчальним видається величезний досвід бойової, розвідувальної, диверсійної діяльності, яку вели на окупованих гітлерівцями територіях профільні органи (підрозділи) Народного комісаріату внутрішніх справ (далі – НКВС) та Народного комісаріату державної безпеки (далі – НКДБ).

Аналіз досліджень і публікацій. Солідний комплекс праць на основі документального дослідження досвіду зафронтової роботи спецформувань (у т.ч. в Україні у 1941–1944 рр.) і його впровадження у практику діяльності спецпідрозділів КДБ СРСР та Спецназ ГРУ ГШ Радянської армії створили безпосередні учасники «малої

війни» В. Андріанов, Г. Бояринов*, П. Брайко**, І. Старинов***, викладачі навчальних закладів КДБ СРСР М. Борисов, В. Боярський, В. Детинін, І. Дорошенко, В. Коровин, В. Нікітченко, Я. Семенов та ін. (Андріанов, В.Н. 1989; 1990; Борисов, Н. 1968; Бояринов, Г. 1959; Боярський, В.И. 1991; Брайко, П.Е. & Старинов, И.Г. 1983; Детинін, В.И., Дорошенко, И.А. & Коровин, В.В. 1967; Коровин, В.В. 1968; Никитченко, В.Ф. 1971; Семенов, Я.Ф. 1985). З-поміж науковців Вищих курсів КДБ СРСР у м. Києві виділяються праці О. Іванкова, який певною мірою узагальнив дослідження провідних напрямів оперативної роботи органів держбезпеки в Україні, включаючи боротьбу за лінією фронту (Іванков, А.В. 1983).

В Українській РСР тематика організації спецслужбою розвідувально-диверсійної боротьби отримала розвиток у працях з історії органів держбезпеки часів війни (Куманев, Г.А. & Чайковський, А.С. 1986) дослідників минулого партизанського руху та його органів управління, органів партизанської розвідки (адже останні створювалися й тісно взаємодіяли із спецпідрозділами НКВС-НКДБ) (див. зокрема: Курас, И.Ф. & Кентій, А.В. 1988; Мищенко, Г.П. & Мигрин, Г.П. 1985; Старожилов, Н.В. 1983).

У пострадянській Україні відомий дослідник партизанських методів у діяльності спецслужб в особливий період та учасник Афганської війни, полковник СБУ у відставці Г. Биструхін серйозну увагу приділив вивченню досвіду зафронтових спецформувань України 1941–1945 рр. крізь призму імплементації його до арсеналу ССО та спецслужб сучасної України (Биструхін, Г.С. 2002). Побачили світ ґрунтовні науково-документальні праці та статті щодо малодосліджених або замовчуваних аспектів бойової та спеціальної діяльності українських партизанських формувань та ролі спецслужб у їх організації, протиборства

радянських та німецьких спецслужб під час визволення України від нацистів (Лозицький, В.С., Бажан, О.В., Кентій, А.В. & Ткач, О.С. (упоряд.). 2001; Кентій, А. & Лозицький В. 2005; Гогун, А. & Кентій, А. 2006; Чайковський, А.С. 1994; 2019).

До науково-документального дослідження проблеми активно долучилися науковці Національного університету оборони України, котрі вивчають тематику застосування спеціальних сил та історію вітчизняних спецслужб (Єзерський, М.Р. & Кришній, П.І. 2019). Автор публікації на основі документів спецслужб підготував низку праць, присвячених організації та веденню розвідувальної, диверсійної та контррозвідувальної діяльності спецпідрозділами органів державної безпеки України за лінією фронту в 1941–1945 рр., у т.ч. у рамках визвольної антифашистської місії в Європі (Веденєєв, Д. 2014; 2015; 2019).

Документальна спадщина зафронтової діяльності спецслужб в Україні в радянський період увійшла у низку закритих на той час капітальних документальних видань КДБ СРСР (див. зокрема: Пирожков, В.П. (глав. ред.). 1985; 1986; 1988; 1990). У пострадянський час в Україні активізувалася археографічна діяльність навколо маловідомих широкому загалу сторінок і проблемних питань історії війни (передусім за рахунок публікацій раніше засекречених документів із архівів радянських спецслужб та Компартії України). Зокрема, документи спецслужб щодо становища в окупованому Києві та нелегальної роботи радянських розвідувальних осередків опубліковані у капітальному археографічному виданні «Київ у дні нацистської навали» (Вронська, Т. В., Кентій, А. В., Кокін, С. А., Лисенко, О. Є. & Смирнов, Г. В. (упоряд.). 2003), спецвипуску журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» (Веденєєв, Д., Козенюк, В. & Сердюк, С. (упоряд.). 2000).

Мета публікації. Введення до наукового обігу характерних і продуктивних у пізнавально-дослідницькому відношенні документів органу управління зафронтовою розвідувально-диверсійною діяльністю проти гітлерівських окупантів на території України та окупованих країн Східної Європи (4-го відділу 4-го Управління НКВС-НКДБ Української РСР), що містять корисний досвід організації асиметричних дій у тилу противника.

Виклад основного матеріалу. 18 січня 1942 р. у структурі НКВС СРСР створили 4-те Управління (зафронтова робота) НКВС СРСР (із відтворенням Наркомату державної безпеки СРСР у 1943 р. цей підрозділ перейшов до складу НКДБ СРСР та союзних республік). 4-ті під-

* Григорій Бояринов (1922–1979), командував зафронтовими групами. З 1963 р. – начальник Курсів удосконалення офіцерського складу (навчальний центр спеціальних методів війни) КДБ СРСР. Кандидат юридичних наук. Керував штурмом спецгрупою КДБ «Зеніт» палацу Аміна в Кабулі у 1979 р., загинув у бою. Герой Радянського Союзу (1980, помертньо).

** Петро Брайко (1918–2018), уродженець Чернігівщини, командир частини партизанського з'єднання С.Ковпака, Герой Радянського Союзу (1944).

*** У 1943–1944 рр. полковник Ілля Старинов (1900–2000) працював заступником начальника з диверсійної діяльності Українського штабу партизанського руху.

розділи НКВС-УНКВС-НКДБ-УНКДБ та їх зафронтові формування упродовж війни слугували провідним інструментом таємного протиборства з агресором (у квітні 1942 р. 4-й відділ НКВС УРСР був реорганізований у 4-е Управління). Наказ НКВС СРСР від 25 серпня 1941 р. № 001151 покладав на 4-ті відділи НКВС-УНКВС організацію партизанського руху, керівництво діяльністю диверсійних груп та затвердив Положення про роботу 4-х відділів НКВС-УНКВС прифронтових областей. 4-ті відділи були створені у 15 обласних Управліннях НКВС УРСР, а невеликі оперативні групи від 4-го Управління запроваджувалися при штабах армій, що діяли на Південному напрямку фронту.

Відповідно до нормативного документа, 4-ті підрозділи НКВС-УНКВС мали здійснювати організацію агентурної та військової розвідки у районах ймовірних дій партизанських загонів та диверсійних груп у тилу противника, керувати діяльністю диверсійних груп, проводити розвідувальне опитування військовополонених, взаємодіяти при цьому з органами військової контррозвідки НКВС, армійським командуванням, партійними організаціями та органами влади (Пирожков, В.П. (глав. ред.). 1985, с. 257–258).

Після утворення 4-го Управління НКВС СРСР були уточнені завдання спецпідрозділу із зафронтової роботи та визначено функціональну спрямованість його апарату. Затверджене наказом НКВС СРСР від 1 червня 1942 р. № 001124 «Положення про роботу 4-х відділів НКВС-УНКВС республік, країв і областей» покладало на них функцію «організації та керівництва агентурно-розвідувальною і диверсійною діяльністю у тилу противника». Серед провідних завдань спецпідрозділу визначалися:

- створення нелегальних резидентур у населених пунктах на окупованій території та забезпечення надійного зв'язку з ними;
- відновлення взаємодії із найбільш цінною та перевіреною агентурою на окупованій території;
- запровадження агентури у розвідувальні, адміністративні органи противника та антирадянські організації;
- підбір та перекидання за лінію фронту кваліфікованої агентури та просування її до Німеччини та інших європейських країн;
- формування та направлення за лінію фронту розвідувально-диверсійних груп, маршрутної агентури;
- забезпечення зафронтових формувань зброєю, диверсійними засобами, засобами зв'язку тощо.

Пропонувалася типова функціональна структура апарату 4-х підрозділів (відділів). Безпосередньо у складі 4-го Управління НКВС УРСР *перший відділ* займався розвідувально-диверсійною роботою на теренах країн-сателітів Німеччини, або окупованих нею країн Східної Європи; *другий* – організовував зафронтову роботу на тимчасово окупованій території; *третій відділ* займався розгортанням партизанських формувань (до передачі партизанських формувань у підпорядкування Українському штабу партизанського руху у липні 1942 р.) та їх оперативним забезпеченням.

Позитивні зміни у становищі на фронтах, міжнародній та військово-політичній обстановці в СРСР, поступове звільнення окупованої території призводили і до корегування функцій та структури 4-го Управління, тепер уже у складі Наркомату державної безпеки УРСР. Відповідно до затвердженого очільником НКДБ УРСР С. Савченком 16 жовтня 1943 р. положення, функції відділів Управління (начальник – майор держбезпеки Сидоров) визначалися таким чином:

- *перший відділ* – керівництво оперативними групами у тилу противника, запровадження агентури у розвідувальні й контррозвідувальні органи, адміністративно-політичні установи противника на окупованій території, створення оперативних позицій у підпіллі ОУН, у Російській визвольній армії («власівці»), робота у середовищі «церковників і сектантів»;
- *другий відділ* – організація диверсійно-терористичної роботи (у відомчих документах ці заходи позначалися літерами «Д» і «Т»), ведення розслідування по фактах зради агентури 4-го Управління, допит військовополонених, керівництво 4-ми підрозділами УНКДБ;
- *третій відділ* – матеріально-технічне забезпечення агентурно-оперативної роботи, оперативний облік, інформаційна робота, оперативна техніка та виготовлення документів прикриття¹.

До кінця війни функціональна структура 4-го Управління зазнавала нових змін (для їх детального дослідження поки що бракує виявлених документів). До дня перемоги Управління підійшло зі штатом у 124 одиниці. Він включав начальника та двох його заступників, секретаріат, чотири відділи².

¹ ГДА СБ України. Ф. 60. Спр. 83529, Ч. 1. Арк. 18–21.

² ГДА СБ України. Ф. 8. Оп. 12 (1985 р.). Спр. 3. Т. 1. Арк. 9–10.

До основних видів власне зафронтових оперативних формувань НКВС-НКДБ відносилися:

- *агентурно-оперативні групи, або ж спецгрупи* (3–5 агентів органів держбезпеки, які пройшли певну підготовку для дій у близькому тилу з розвідувальними завданнями);
- *оперативно-чекістські, або ж розвідувально-диверсійні групи* (5–8 кадрових співробітників держбезпеки, яких виводили за лінію фронту для організації розвідувально-диверсійної роботи із позицій, як правило, партизанських загонів);
- *оперативно-чекістські групи спеціального призначення* (10–15 і більше співробітників НКВС-НКДБ, виведених на територію іноземних держав для виконання спеціальних розвідувально-диверсійних завдань);
- *оперативно-чекістські бази або загони* (озброєні загони із кадрових співробітників, агентів спецслужби, партизанів чисельністю до 100 і більше осіб, які вели активну диверсійно-терористичну боротьбу на комунікаціях, проти важливих об'єктів противника, слугували основою для формування партизанських сил тощо).

Опергрупи, як правило, включали командира, його заступника з розвідувально-диверсійної роботи, комісара, 1–2 радистів-шифрувальників, медпрацівника, оперативних працівників, перевірених агентів. Загалом НКВС-НКДБ УРСР за роки війни створили 135 подібних формувань (7 500 учасників).

Отже, серед провідних завдань зафронтових оперативних формувань можна визначити такі, що зберігають актуальність і донині:

- *щодо розвідувальної роботи*: збір та передача командуванню Червоної армії інформації про дислокацію, чисельність, озброєння, штаби військ противника, систему постачання, а також про спеціальні, каральні, адміністративні органи окупаційного режиму, формування колаборантів тощо;
- *щодо диверсійної роботи*: порушення нормальної роботи прифронтових і тилкових комунікацій ворога, виведення з ладу військових і промислових об'єктів, запасів стратегічних матеріалів, організація спецпропаганди тощо;
- *щодо контррозвідувальної роботи*: виявлення та вивчення форм і методів роботи органів розвідки та контррозвідки агресора, їх карально-поліцейських структур, запровадження в них власної агентури, розкладання зсередини пронімецьких формувань колаборантів, кон-

тррозвідувальний захист партизанських формувань тощо (Коровин, В.В. 1968, с. 7).

На першому етапі війни наголос було зроблено на розгортанні агентурної мережі, що мала діяти у тилу агресора, що до кінця 1941 р. окупував більшу частину території України. У 1941–1942 рр. на залишеній території осіло 12 726 оперативних джерел НКВС УРСР, у т.ч. 43 резиденти та 644 агенти, 41 диверсійна група (502 особи), 1 367 розвідників-одинаків, 1 901 утримувач конспіративних квартир, 77 зв'язкових (до 1944 р. загальна кількість залишених і виведених за лінію фронту негласних помічників сягнула майже 17 тис. осіб)³. Із більшістю з них зв'язок відновити не вдалося, адже жорсткий контррозвідувальний режим та інші обставини не дали можливості багатьом із негласних помічників вдатися до роботи за призначенням.

Поступово виявляли, аналізували прорахунки й недоліки в організації зафронтової роботи, вживали заходів по їх усуненню. Так, директива НКВС СРСР від 10 лютого 1943 р. № 48 вказувала, що основними недоліками в організації підготовки та закидання агентури за фронтову смугу можна вважати незадовільну перевірку та поверхову підготовку оперативних джерел; недостатньо забезпечений зв'язок, нестачу радіозасобів, внаслідок чого із більшістю зафронтових джерел не було обміну інформацією; постановку агентурі надто масштабних, нереалістичних для виконання завдань; відсутність належної централізації у справі виведення негласних помічників на окуповану територію. Відтак пропонувалося зосередити роботу з виведення агентури у тил противника винятково у 4-х підрозділах НКВС (виведення агентури іншими оперативними підрозділами мало б здійснюватися за погодженням та засобами 4-го Управління – 4-х відділів НКВС). Було уточнено й основні завдання зафронтової розвідувальної діяльності, поставлені перед негласним складом НКВС:

- збирання інформації про агентуру спецслужб агресора, закинуту в радянський тил або залишену на радянській території при відступі;
- запровадження перевіреної агентури НКВС у розвідувальні, контррозвідувальні, адміністративні органи окупаційної влади, антирадянські організації тощо;
- вивчення контррозвідувального режиму противника, здобуття зразків документів, білетів,

³ ГДА СБ України. Ф. 60. Спр. 86751. Т. 46. Арк. 26–27.

перепусток тощо для легалізації радянських розвідників на окупованій території;

- вербування на окупованих теренах конфіденційних джерел серед персоналу окупаційної адміністрації, проникнення в агентурний апарат спецслужб ворога та підконтрольні йому формування колаборантів тощо⁴.

Залишені на окупованій території розвідувальні групи вдалися до творення резидентур та підпільної мережі для збирання значущої інформації та дестабілізації тилу противника, перешкоджали йому використовувати економічний потенціал України.

Під час війни, залежно від зміни стратегічної та оперативної обстановки та потреб Діючої армії, розпорядчі документи корегували і завдання 4-го Управління НКВС-НКДБ УРСР. Так, перехід Червоної армії у стратегічний наступ зі звільнення України від гітлерівців викликав необхідність активізації диверсійної роботи у тилу противника. Відповідно, виходячи із настанов 4-го Управління НКДБ СРСР, 4-те Управління НКДБ УРСР видало 20 серпня 1943 р. вказівку щодо поживлення диверсійної роботи на окупованій території. Приписувалося створити у 4-х підрозділах НКВС-УНКВС УРСР групи із 2–3 співробітників для організації диверсій на важливих залізничних комунікаціях, промислових та військових об'єктах. Ставилося завдання вербувати спеціально підготовлених, рішучих агентів та агентурні групи для їх виведення у тил противника. Наголошувалося на необхідності підбору агентів-вербувальників зі зв'язками серед персоналу залізниць та промислових підприємств, здатних виводити з ладу комунікації, мости, ешелони, склади, бази паливо-мастильних матеріалів, військові заводи тощо. Відповідно, у розпалі битви за Дніпро диверсанти вивели з ладу чимало військових об'єктів противника, активно діяли на комунікаціях, полегшуючи наступ фронтів.

Зрозуміло, що протиборство із досвідченими, кваліфікованими спецслужбами ворога, з урахуванням певних прорахунків в організації зафронтової роботи, негативного впливу передвоєнних репресій та кадрових «чисток» в органах держбезпеки, давалося дорогою ціною. Так, із виведення за окуповану територію у 1941–1942 рр. 4-м Управлінням НКВС УРСР 595 розвідувальних груп та 2 027 розвідників-одинаків на «велику землю» повернулося лише 34 групи та 400 «оди-

наків». Значними були і втрати під час відчайдушних рейдів по ворожих тилах. Загалом упродовж війни загинули 489 (із них 42 радисти) та зникли безвісти 271 кадрових співробітників та агентів 4-го Управління НКВС-НКДБ УРСР⁵.

Підготовка, злагодження, екіпірування, виведення за лінію фронту, адаптація до діяльності у тилу противника, налагодження зв'язку й поточне керівництво роботою оперативних формувань, постачання, їх подальше виведення на «велику землю» було достатньо складним комплексом заходів, що забезпечувався силами 4-го Управління НКВС-НКДБ УРСР. Було зміцнено і матеріально-технічну базу зафронтової роботи – підготовлено понад 150 кваліфікованих радистів, відкрито потужні радіовузли із модернізованою технікою у Києві та Львові для далекого зв'язку із зафронтовими формуваннями⁶.

Окремо доцільно торкнутися ролі українських спецформувань у визвольній місії у країнах Східної Європи. Для забезпечення стратегічного наступу Червоної армії 28 опергруп, що діяли на території УРСР, навесні 1944 р. отримали завдання передислокуватися на захід для розвідувально-підривної роботи у тилу противника й сприяння наступаючим військам. Як правило, до групи під командуванням досвідченого кадрового офіцера спецслужби входило 10–12 співробітників НКДБ-НКВС, які пройшли школу партизанського руху та зафронтових завдань, 2–3 радисти. Групи швидко обростали «волонтерами» із числа місцевих мешканців, вели вербувальну роботу, створювали на своїй базі партизанські загони. Так, група «Ракета» до березня 1945 р. збільшилася до 700 бійців, провела 103 диверсійних та бойових акцій (Борисов, Н. 1968, с. 126–127).

На базі окремих опергруп за рахунок поповнення патріотами-антифашистами країн Східної Європи формувалися партизанські бригади, спроможні до результативних бойових дій. У 1944 р. частину сил спеціального призначення НКДБ УРСР – 53 опергрупи (780 бійців), а також 759 агентів-одинаків вивели на терени Польщі, Словаччини, Чехії, де вони допомагали патріотичним силам боротися проти окупантів (і збільшилися за їх рахунок до 4 000 учасників) (Андрианов, В.Н. 1989, с. 7). Під час виконання визвольної місії у країнах Східної Європи 34 зафронтових формування НКДБ СРСР та УРСР здо-

⁴ ГДА СБ України. Ф. 60. Спр. 83529. Ч. 2. Арк. 1–2.

⁵ ГДА СБ України. Ф. 60. Спр. 86751. Т. 46. Арк. 36, 41.

⁶ Там само. Арк. 41.

були значний масив інформації. Вони відправили 167 важливих інформаційних зведень, із яких 50 % в інтересах вищого військово-політичного керівництва, 32 % – для Діючої армії, 13 % повідомлень містили цінну політичну інформацію, а також кілька десятків зведень контррозвідального характеру (Семенов, Я.Ф. 1985, с. 72–74, 81–82). У цілому, за роки війни на основі здобутих 4-м Управлінням НКВС-НКДБ УРСР розвідувальних відомостей було підготовлено 355 інформаційних документів, яким користувалися в НКДБ СРСР та Генеральному штабі Червоної армії⁷.

До 9 травня 1945 р. тільки у Чехословаччині діяли 21 партизанська бригада і 13 окремих загонів, створених спецгрупами з України. У Празькому повстанні початку травня 1945 р. взяли участь сім українських опергруп – «Шквал», «Ураган», «Вперед» та ін. Завдяки їм Генштаб Червоної армії мав правдиві відомості про перебіг повстання у різних містах Чехословаччини. Група «Смолоскип» відзначилася у Добржинському та Пршибранському антифашистських повстаннях. Група «Вперед» у переможний день 9 травня 1945 р. сміливо вступила у переговори та змусила до капітуляції, роззброїла дві відступаючих угорських дивізії. Їх колеги зі «Смолоскипу» захопили начальника штабу «власівської» РВА генерал-майора Трухіна⁸.

У цілому, під час виконання завдань на територіях Східної Європи (лише у жовтні 1944 – січні 1945 рр.) опергрупи НКДБ УРСР знищили та вивели з ладу 7 729 вояків противника, 16 командирів високого рангу та чиновників окупаційної адміністрації, знищили 4 військових заводи, 71 міст, 109 ешелонів, 103 автомашини тощо. Збиралися відомості про військових злочинців, активних

колаборантів, агентуру спецслужб противника. Одна лише група «Вірні» виявила 90 німецьких агентів, 78 – словацького пронацистського режиму Тіссо, 207 активних карателів тощо (Семенов, Я.Ф. 1985, с. 83).

Загалом за роки війни органи держбезпеки вивели за лінію фронту 2 222 оперативних групи (із яких НКВС-НКДБ УРСР сформували 677). Від них було отримано 4 418 цінних розвідувальних повідомлень про становище за смугою фронту, з яких 1 358 направили до Генерального штабу Червоної армії, 420 – командуванню фронтів, 629 – командуванню авіації далекої дії для завдання бомбових ударів (Федорчук, В. 1970, с. 90). Щоб рельєфніше представити ефективність зафронтової роботи, приведемо такі дані: з початку 1944 р. і до кінця війни бійці спеціальних підрозділів республіканського НКДБ знищили або вивели з ладу 22,5 тис. гітлерівців, взяли у полон до 10 тис., підірвали 20 військових підприємств, 18 складів, 9 бронепоездів, 100 гармат, 207 військових ешелонів, 110 мостів, знищили понад 106 танків і 675 автомашин (Никитченко, В.Ф. 1971, с. 80). Загальний внесок у перемогу над гітлеризмом опергруп, спеціальних загонів та інших формувань 4-го Управління НКВС-НКДБ УРСР за роки війни дорівнював 26 тис. вбитих і поранених, 3 329 полонених, 6 747 роззброєних вояків противника, 25 знищених генералів і високопоставлених чиновників окупаційної адміністрації, 121 співробітник спецслужб Німеччини та її союзників. Було виведено з ладу 15 військових заводів і 23 підприємства, 6 електростанцій, 27 складів, 92 залізничних мости, 41 шосейний міст. Підірвано 242 ешелони (311 паротягів, до 2 500 вагонів), 5 бронепотягів і платформ, знищено 43 літаки, 135 танків, 115 гармат і мінометів⁹.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 86751. Т. 46. Арк. 35.

⁸ Там само. Арк. 21.

⁹ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 86751. Т. 46. Арк. 43–45.

* * *

Документи, наведені нижче, перебувають на постійному зберіганні у фонді 60 («Особові та робочі справи агентів радянських спецслужб») Галузевого державного архіву Служби безпеки України*.

Згаданий архівний фонд містить, зокрема, особові та робочі справи агентів, справи зі звітами про оперативну та бойову діяльність численних розвідувально-диверсійних, агентурно-оперативних груп, спеціальних загонів і резидентур НКВС-НКДБ УРСР на окупованій гітлерівськими загарбниками території. У цьому ж фонді перебувають літерні справи 4-го (зафронтового) Управління НКВД-НКДБ УРСР, що здійснювало розвідувальну, диверсійно-підривну та контррозвідувальну діяльність на окупованій території, створювало та виводило на територію окупованих країн Східної Європи оперативні групи для допомоги місцевим патріотичним силам.

Особливий науково-пізнавальний інтерес становлять організаційно-планові та звітно-інформаційні документи 4-го Управління, як-от: доповідні записки, спеціальні й інформаційні повідомлення, довідки, направлені до НКВС-НКДБ СРСР, ЦК КП(б)У, органів військового управління та інші управлінські органи про планування й результати діяльності, підсумки оперативної, розвідувально-диверсійної і бойової діяльності 4-х підрозділів НКВС-НКДБ України. Окремі з подібного типу узагальнюючих джерел покладені в основу нашої науково-документальної публікації.

Із них дослідники можуть отримати відомості про хід організації, функції, організаційно-штатний устрій, матеріально-технічне й кадрове забезпечення, напрями й результати оперативно-бойової діяльності зафронтового органу НКВС-НКДБ Української РСР, підпорядкованих йому партизанських (на початковому етапі війни) та спеціальних розвідувально-диверсійних формувань, їх внесок у визволення народів Східної Європи.

Інформаційно-джерельну значущість наведених документів суттєво підвищує те, що (на відміну від подальших помітно ідеологічно цензурованих праць радянських дослідників 1950-х – кінця 1980-х рр.) опубліковані документи дають зрозуміти прорахунки, помилки, об'єктивні труднощі налагодження оперативної діяльності й партизанської боротьби за лінією фронту, особливо у період масштабних поразок і відступу Червоної армії у 1941–1942 рр., деморалізації певної частини населення на окупованих землях, рецидивів громадянського протистояння 20-річної давнини, що активно використовували спецслужби противника.

Документи подаються мовою оригіналу, із дотриманням їх мовностилістичних особливостей.

* Див. докладніше характеристику архівного фонду: Даниленко, В.М. (відп. упоряд.). (2009). *Галузевий державний архів СБУ: Путівник*. Харків: Права людини, с.101–103.

**План розвідувально-диверсійної роботи Оперативної групи НКВС Української РСР
на період 15 серпня – 15 жовтня 1942 р.**

Совершенно секретно

«УТВЕРЖДАЮ»
ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАРОДНОГО КОМИССАРА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ
МАЙОР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
[підпис] (САВЧЕНКО*)
«___» августа 1942 г.

**ПЛАН
работы оперативной группы НКВД УССР по линии 4 Управления
с 15 августа по 15 октября 1942 года.**

I. ОСНОВНЫЕ ЗАДАЧИ

В качестве основных задач в области организации диверсионно-разведывательной работы в тылу противника на территории Украины, временно оккупированной противником, по линии 4 Управления оперативной группы НКВД УССР ставятся следующие задачи с учетом сложившейся обстановки:

1. Поддержание и дальнейшее восстановление связи с оставленной в тылу противника агентурой;
2. Подготовка и выброска в тыл противника диверсионных и разведывательных групп и резидентур из числа вывезенной из Ворошиловграда агентуры, в первую очередь в важные пункты и районы;
3. Изыскание новой базы для работы, вербовки новой агентуры и дальнейшей выброски их на территорию Украины;
4. Внедрение агентуры в административные, карательные органы противника – украинские, националистические и проч. антисоветские круги и формирования, а также в инженерно-технические круги;
5. Организация и поддержание радиосвязи с выброшенной и выбрасываемой в тыл противника агентурой;
6. Организация радиокурсов для подготовки радистов;
7. Сбор разведывательных сведений по вопросам:
 - политико-экономического состояния населения оккупированных областей Украины;
 - состояния промышленности, транспорта, сельского хозяйства, торговли;
 - искусство, печать, пропаганда, деятельность украинских националистов, церковников;
 - наличие предателей, перешедших на службу к фашистам, агентура;
 - деятельность полиции и Гестапо;
 - военные мероприятия противника и др.

II. ПРАКТИЧЕСКИЕ МЕРОПРИЯТИЯ.

A. По линии организации разведывательной работы.

1. Окончить подготовку и выбросить на самолетах в тыл противника следующие резидентуры из числа вывезенной из Ворошиловграда агентуры [...]:

2. Подобрать и подготовить к выброске в тыл противника новые разведывательные резидентуры в следующие пункты и районы: Львов, Ровно, Станислав, Новоград-Волынский, Винницу, Запорожье, Кривой Рог.

3. Через выбрасываемые разведывательные резидентуры восстановить связь со следующими агентами, находящимися в тылу противника [...].

4. Подобрать, подготовить и выбросить в тыл противника спецагентов для внедрения в украинские националистические круги в г.г. Ровно, Киев, а также для внедрения в инженерно-технические круги в г.г. Харьков, Сталино, Днепропетровск, Кривой Рог, Запорожье.

B. По линии организации диверсионно-разведывательной работы.

1. Окончить подготовку диверсионно-разведывательных групп из числа вывезенной из Ворошиловграда агентуры и выбросить их в тыл противника на самолетах [...].

* Савченко Сергей Романович (1904–1966). Генерал-лейтенант (1945). В серпні 1941 – квітні 1943 рр. – заступник народного комісара й фактичний керівник НКВС УРСР. В 1943 – 1949 рр. – нарком (міністр) державної безпеки УРСР.

2. Подобрать и подготовить новые диверсионно-разведывательные группы и выбросить в следующие пункты Украины: Ровно, Киев, Сталино, Харьков, Мариуполь, Умань, Коростень, Жмеринка, Кировоград.

3. Подобрать и подготовить три группы боевиков по 2–3 чел. для выполнения специальной работы в тылу противника.

В. По линии организации радиосвязи с диверсионными и разведывательными группами и резидентами.

1. Организовать в г.Энгельсе* приемо-передаточный радиоцентр. Дополнительно к «КАЗАХСТАНУ» установить еще 2 мощных передатчика [...].

4. Организовать радиокурсы для подготовки 30 человек радистов.

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАЧ [АЧАЛЬНИКА] 4 УПРАВЛЕНИЯ НКВД УССР

майор [подпись] РЕШЕТОВ**

«___» августа 1942 г.

ГДА СБУ. Ф. 60 («Особові та робочі справи агентів радянських спецслужб»). Спр. 83540. Арк. 23–28. Машинопис, оригінал.

* Місто у Саратовській області РРСФР, де перебували в евакуації структури НКВС УРСР.

** Решетов Микола Антонович (1903–1983) – заступник начальника 4-го відділу – 4-го Управління НКВС-НКДБ Української РСР у жовтні 1941 – лютому 1944 рр. Полковник держбезпеки (з жовтня 1944 р.)

Розподіл компетенції та об'єктів оперативної діяльності між структурними підрозділами
4-го Управління НКВС УРСР (грудень 1942 р.)

Совершенно секретно

«УТВЕРЖДАЮ»
ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАРОДНОГО КОМИССАРА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ
МАЙОР ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
[подпись] (САВЧЕНКО)
«21*» декабря 1942 г.

1-й Отдел

Специальная группа в составе:

1. Нач. отдела – ст. лейтенант госбезопасности** ХАЕТ;
 2. Нач. отделения – лейтенант госбезопасности ОНИЩУК;
 3. Ст. оперуполномоченный – мл. лейтенант госбезопасности ПРИМАК;
 4. Оперуполномоченный – мл. лейтенант госбезопасности КОРНИЛОВ.
- Организует и ведет работу по г. Киеву.

1-е Отделение:

1. Зам. нач. отдела – лейтенант госбезопасности МАКАРОВ;
2. Зам. нач. отделения – лейтенант госбезопасности КИЗЕНКО;
3. Ст. оперуполномоченный – мл. лейтенант госбезопасности ВОРОНА.

Организует и ведет работу на территории следующих областей:

1. Черновицкой
2. Тернопольской
3. Станиславской
4. Ровенской
5. Волынской
6. Львовской
7. Дрогобычской

2-е Отделение:

1. Нач. отделения – лейтенант госбезопасности ОРЕШКИН;
2. Зам. нач. отделения – мл. лейтенант госбезопасности МИКУЛИН;
3. Зам. нач. отделения – сержант госбезопасности БОРИСОВ;
4. Ст. оперуполномоченный – мл. лейтенант госбезопасности ЗАВЕРЮХА;
5. Ст. оперуполномоченный – сержант госбезопасности КИВА.

Организует и ведет работу на территории следующих областей:

1. Житомирской
2. Винницкой
3. Каменец-Подольской
4. Кировоградской
5. Николаевской
6. Днепропетровской
7. Одесской
8. Измаилской

* Дата вписана від руки.

** У жовтні 1935 р. – лютому 1943 р. існували персональні спеціальні звання для начальницького складу органів державної безпеки НКВС СРСР. Приблизний еквівалент із загальновійськовими званнями перелічених у документі спеціальних звань, відповідно: майор, капітан, ст. лейтенант. Сержант держбезпеки – молодший лейтенант. Майор держбезпеки – комбриг, або проміжне між полковником та генерал-майором Червоної армії.

2-й Отдел

1-е Отделение:

1. Нач. отдела – ст. лейтенант госбезопасности ХРАПКО;
2. Нач. отделения – лейтенант госбезопасности ЯКУШЕВ;
3. Ст. оперуполномоченный – сержант госбезопасности БРЮХАНОВ;
4. Оперуполномоченный – сержант госбезопасности ШАБЕЛЬНИКОВ*.

Организует и ведет работу на территории следующих областей:

1. Ворошиловградской
2. Сталинской [области]
3. Запорожской

2-е Отделение:

1. Нач. отделения – лейтенант госбезопасности ЭЙДУК;
2. Ст. оперуполномоченный – мл. лейтенант госбезопасности КОМАРОВ;
3. Оперуполномоченный – сержант госбезопасности КАГДИН**.

Организует и ведет работу на территории следующих областей:

1. Харьковской
2. Сумской
3. Черниговской
4. Полтавской

Учетная группа:

1. Оперуполномоченный – сержант госбезопасности БУЦАН
2. Оперуполномоченный – СМОЛЯР

Информ[ационная] группа***

Зам[еститель] нач[альника] отделения капитан Игнатьев

Опер[уполномоченный] мл[адший] лейт[енант] Лексин

И.О. НАЧАЛЬНИКА 4 УПРАВЛЕНИЯ НКВД УССР

майор РЕШЕТОВ

«19****» декабря 1942 года.

*ГДА СБУ. Ф. 60 («Особові та робочі справи агентів радянських спецслужб»). Спр. 83540. Арк. 48–49.
Машинопис, оригінал.*

* Рядок викреслений олівцем.

** Рядок викреслений олівцем, від руки вписано «ст[арший] оперуполномоченный ст[арший] лейтенант ГБ [государственной безопасности]» (прізвище нерозбірливе).

*** Склад групи вписаний від руки.

**** Дата вписана від руки.

**Пропозиції 4-го Управління НКВС Української РСР щодо організації нелегальної
розвідувально-агентурної роботи в м. Києві* (грудень 1942 р.)**

Совершенно секретно

СОГЛАСОВАНО
В[ременно]И[сполняющий]О[бязанности]
наркома Внутренних дел УССР
майор САВЧЕНКО
«19» декабря 1942 г.

**СООБРАЖЕНИЯ
по организации опергруппой НКВД УССР агентурной работы
по гор. КИЕВУ**

В целях организации глубокой разведывательной работы по городу Киеву, как одному из важнейших пунктов разведки на оккупированной территории, считать необходимым проведение следующих мероприятий:

а/ Выбросить в г. Киев на самолете подготовленные резидентские группы и агентов-одиночек, обладающих необходимыми объективными данными, обеспечивающими проникновение и оседание их в г. Киеве, снабдив их радиостанциями.

б/ Обложить город Киев нашей квалифицированной агентурой, для чего выбросить на самолетах подготовленные резидентские группы и агентов-одиночек с радиостанциями для оседания в ближайших к Киеву районах.

в/ Направить через линию фронта курьеров в г. Киев и в ближайшие к нему районы для связи с агентурой, оставленной нами при отходе частей Красной Армии.

Продолжать подбор специальной агентуры, могущей быть использованной по г. Киеву.

г/ Переустановить, осветить поведение и деятельность наиболее ценной агентуры, оставленной в г. Киеве 1, 2 и 3 Управлениями** НКВД УССР и восстановить связь с ней.

д/ Выбросить в район Киева на базу одного из партизанских отрядов или на базу НКВД УССР в составе 4–5 человек с радиостанцией для ведения разведывательной работы по Киеву с оккупированной территории.

е/ Организовать при 4 Управлении НКВД УССР специальную группу в составе 5 человек из оперработников 4, 3 и 2 Управлений, на которую возложить ответственность и всю практическую деятельность по организации разведывательной работы в г. Киеве.

Все усилия агентурно-оперативных мероприятий по организации разведывательной работы в Киеве направить на глубокое и систематическое изучение деятельности оккупантов в г. Киеве, в частности изучение деятельности карательных и административных органов, освещение политического и экономического положения, военных мероприятий противника и режима, деятельности украинских националистов, духовенства и белогвардейцев.

Конкретно в ближайшее время реализовать следующие дела.

1.

Выбросить в город Киев нижеперечисленные резидентские группы, агентов-одиночек и курьеров:

а/ Резидентура «Кармелюк»

Резидентуру в составе резидента «ИСКРА», радиста «ДАШЕВСКОГО» с радиостанцией выбросить с самолета 30–40 км юго-западнее Киева между селами Гвоздев-Бугаевка, откуда «ИСКРА» и «ДАШЕВСКИЙ» направляются для оседания в г. Киев.

* Про цей напрям зафронтової роботи див. докладніше: Веденєєв, Д. (2024). Особливості організації радянською спецслужбою розвідувально-диверсійної діяльності в окупованому гітлерівцями Києві (1941–1943 рр.). *Воєнно-історичний вісник*. № 2, с. 52–71.

** Оперативні підрозділи НКВС УРСР, відповідно: розвідувальний, контррозвідувальний, секретно-політичний (оперативна робота по «контрреволюційних», націоналістичних, релігійних організаціях, інтелігенції тощо).

Резидент* «ИСКРА», 1907 года рождения, уроженец г. Киева, украинец, с 1932 по 1935 г. оперработник Киевского УРО, бывший член ВКП/б/. В 1935 году за превышение власти был судим и отбывал год принудительных работ. С 1936 по 1937 г. управдом, с 1937 по 1941 г. работник Киевского завода «Транс-сигнал». Жена и трое детей его проживают в Ташкенте.

«ИСКРА» хороший агентурист, смелый, располагает в г. Киеве близкими родственными связями и знакомыми, у которых всегда сможет найти гарантийное убежище. Город Киев и его окрестности знает хорошо.

Радист «ДАШЕВСКИЙ» 1917 года рождения, украинец, уроженец Винницкой области, член ВЛКСМ, квалифицированный радист, идет под крышу связей «ИСКРЫ».

Подготовка «ИСКРЫ» и «ДАШЕВСКОГО» заканчивается. Последним, в соответствии с легендой, изготавливаются необходимые документы и пропуска для передвижения и легализации на оккупированной территории.

После приземления «ИСКРА» и «ДАШЕВСКИЙ» следуют в г. Киев к родственникам «ИСКРЫ» [...].

г/ Резидентура «БУРЛАК»

Резидента «БУРЛАК», с радиостанцией, выбросить с самолета в районе Дарницы /предместье г. Киева/, где он оседает на жительство.

«БУРЛАК», 1912 года рождения, украинец, беспартийный, со средним образованием, кадровый мл. лейтенант РККА, завербован в феврале 1942 года после выхода из окружения. Совершил одну ходку в Киев, задание выполнил успешно. В Дарнице приобрел себе надежное укрытие, женившись на местной жительнице. Закончил курсы радистов при НКВД УССР.

«БУРЛАК», с приданной ему радиостанцией, как резидент примет на связь и будет руководить следующей ценной проверенной агентурой по Киеву, располагающей большим опытом в работе и возможностями:

Закагент** «АЛЕКСАНДРОВ», 1913 года рождения, журналист, с высшим образованием, завербован в апреле 1940 года. По нашему заданию совершил шесть ходок в Венгрию для связи с зак[ордонной] агентурой и осуществил там вербовку двух ценных агентов. В сентябре 1941 г. оставлен на оседание в г. Киев. В мае 1942 г. «БУРЛАК» установил связь с «АЛЕКСАНДРОВЫМ», работал он в то время в управлении машинно-тракторных станций чертежником.

Закагент «ДАЛЬ», 1899 года рождения, украинец, быв[ший] офицер польской армии в чине поручика, до 1939 года проживал в г. Ровно, работал в Здолбуновском разведпункте. Завербован в 1940 году для зак[ордонной] работы. В связи с началом войны план его использования реализовать не успели. Оставлен в Киеве на оседание с разведзаданием. Связь не установлена.

Закагент «БЕССАРАБЕЦ», 1896 года рождения, молдаванин, беспартийный, б[ывший] деникинец, исключенный из партии. Завербован для зак[ордонной] работы в 1939 году, совершил с аг[ентом] «БОЕВЫМ» одну ходку в Румынию. Оставлен в Киеве в период эвакуации. Связь не установлена.

Закагент «БОЕВОЙ», 1902 года рождения, молдаванин, ходил вместе с «БЕССАРАБЕЦ» в Румынию, остался в Киеве.

д/ Резидентура «КОВПАК»

Резидентуру в составе «КОВПАКА» и «КИЕВСКОГО», с радиостанцией, выбросить с самолета в 30–40 км западнее гор. Киева, откуда они направляются в Киев.

Резидент «КОВПАК», 1913 года рождения, быв. член ВКП/б/, по профессии журналист, до советско-германской войны работал во Львовской облгазете «Вільна Україна» заведующим экономотделом; по своим личным и деловым качествам способен восстановить связь и руководить работой серьезной агентуры.

Пом. резидента «КИЕВСКИЙ», 1900 года рождения, старый агент, работает по нашей линии с 1921 года, по его материалам реализован ряд дел по кулацко-националистическим и а/с группировкам, неоднократно использовался на рейдовых заданиях [...].

* У цьому випадку – кваліфікований агент спецслужби, який керував роботою групи (резидентури) інших агентів (міг сам здійснювати вербування), виступав проміжною ланкою між ними та кадровим оперативним співробітником органів держбезпеки.

** «Закордонний агент», тобто негласний помічник спецслужби, який визначався для агентурної роботи в іноземних державах.

III

После оседания и налаживания регулярной, связи с НКВД УССР по эфиру, установить через резидентуры «КАРМЕЛЮК», «МАРИЙКА» и «ТАРАС»*, связь со следующей ценной агентурой, проживающей в гор. Киеве, и привлечь ее к активной работе:

«ПОМЕЩИК» бывш. комиссионер по антикварным делам, связанный на этой базе с иностранными консульствами – немецким и польским. В свое время был за связь с немецким консулом – как подозреваемый в шпионаже – репрессирован и осужден к 5 годам ИТЛ, где также использовался на агентурной работе. Отбыв срок наказания, «ПОМЕЩИК» возвратился в г. Киев и снова использовался для разработки своих связей. Кроме консульских связей «ПОМЕЩИК» имел широкие знакомства в Киеве среди старой интеллигенции – врачей, профессоров, а также среди верующих католиков.

Проживал «ПОМЕЩИК» в дачной местности Буча под г. Киевом, где имел собственный дом.

«ПОПОВ» – выходец из старой аристократической семьи. Принадлежал к церковному активу мирян. Его жена, недавно умершая, нелегально торговала крестиками и иконками. «ПОПОВ» имел широкие связи среди старой интеллигенции и церковных авторитетов г. Киева, а также среди актива мирян и бродячего монашества.

«БЫСТРЫЙ» – авторитетный тихоновский поп, имевший приход в г. Киеве. Располагает широкими связями среди церковников. На агентурной работе проверен.

«ЧЕРНОВ» – бывший петлюровец, ставший впоследствии видным попом автокефальной церкви. Имел широкие связи среди националистических и автокефальных кругов Киевщины и Полтавщины. На агентурной работе проверен [...].

IV

После легализации выброшенных в Киев резидентур и установления с нами связи, переустановить, тщательно осветить поведение и деятельность нижеуказанной агентуры для решения вопроса об использовании ее на нашей работе:

«КРЫМСКИЙ»** – доктор исторических наук, докторскую диссертацию защитил в начале 1941 г. Работал в институте истории Академии Наук УССР, одновременно возглавлял кафедру истории в Киевском государственном университете. Имел обширные связи среди украинской интеллигенции и научных кругов Киева, Львова и др. городов УССР.

С нашими органами связан продолжительное время. Разрабатывал украинских националистов – академика Крымского, Студинского, Возняка, научных сотрудников академии Василенко, Грушевскую и др. В отношении этих лиц представлял заслуживающие внимания материалы.

Серьезным недостатком в поведении «КРЫМСКОГО» являлось чрезмерное употребление алкоголя и на этой почве ненужная болтовня. Были данные о расшифровке «КРЫМСКОГО», которые в дальнейшем не были подтверждены.

При временном отходе из Киева «КРЫМСКИЙ» остался там и занял руководящий пост в немецко-фашистском административном аппарате. Через некоторое время «КРЫМСКИЙ» немцами был смещен с этого поста и находился не у дел.

По сообщению фашистского радио в октябре – ноябре м-це 1942 г., «КРЫМСКИЙ» назначен в созданную немцами комиссию «по изучению и приведению в порядок исторических памятников и музеев Украины».

* Ф. Свтушенко, керівник диверсійної резидентури «Тарас», виведений до Києва 14 червня 1943 р., був арештований, доля його і підлеглих невідома. Справа резидентури у ГДА СБУ: Ф. 60. Спр. 28462.

** *Оглоблин Александр Петрович* (1899–1992). Доктор історичних наук, професор. З 1944 р. емігрував. О.Оглоблин став конфідентом органів держбезпеки, ймовірно, під час арешту на початку 1930-х рр. (агентурний псевдонім – «Кримський»). За даними відділу контррозвідки Управління державної безпеки НКВС УРСР (червень 1939 р.), як агент центрального апарату НКВС УРСР «розробляв українські націоналістичні кадри», активно працював за оперативною справою «Гниль», брав участь у «комбінаціях» (нерідко беручи для «прикриття» сина), готував доноси на колег-викладачів і студентів Київського університету імені Т.Г. Шевченка (ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 32. Спр. 43. Арк. 89–90). Залучався до оперативної розробки провідних представників української гуманітарної науки – академіка АН УРСР Агафангела Кримського, депутата Верховної Ради УРСР Кирила Студинського, академіка АН УРСР Михайла Возняка, академіка АН УРСР Миколи Василенка, історика й етнографа Катерини Грушевської (доньки академіка Михайла Грушевського), історика Наталії Мірзи-Авакянц. У вересні-жовтні 1941 р. О. Оглоблин очолював Київську міську управу, за сприяння К. Штепи став професором Київського університету імені Т.Г. Шевченка.

«САМАРСКИЙ»* – профессор истории Киевского государственного университета, арестовывался в 1938 году за антисоветскую националистическую деятельность, к суду не привлекался, будучи освобожден по оперативным соображениям.

Имел широкие связи среди украинской интеллигенции, вел разработку националистических элементов.

Через него же агентурно освещалась семья умершего академика М. ГРУШЕВСКОГО, в прошлом председателя «Центральной рады» и в частности разрабатывалась дочь Грушевского – Екатерина Грушевская, которая была арестована и осуждена на 8 лет лишения свободы за контрреволюционную националистическую деятельность.

Во время эвакуации Киева «САМАРСКИЙ» был эвакуирован в Харьков, откуда через некоторое время ему было разрешено съездить в Киев за личными вещами, откуда он возвратиться не смог ввиду последовавшего окружения Киева немцами.

Находясь в оккупированном немцами Киеве, «САМАРСКИЙ» был назначен фашистскими властями на ответственный пост в редакцию Киевской украинской фашистской газеты, откуда вскоре был освобожден от работы и, по последним данным, возглавляет один из отделов городской управы Киева [...].

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАЧАЛЬНИКА 4 УПРАВЛЕНИЯ НКВД УССР
КАПИТАН ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

[підпис] (ЩУКИН)

«31» декабря 1942 года.

ГДА СБУ. Ф. 60 («Особові та робочі справи агентів радянських спецслужб»). Спр. 83540. Арк. 51–58. Машинопис, оригінал.

* Штепа Костянтин Теодосійович (1896–1958). Доктор історичних наук, завідувач кафедри Київського університету імені Т.Г. Шевченка. Емігрував. Агент Секретно-політичного управління ДПУ-НКВС УРСР «Самарський» (К. Штепа) ще під час арешту та вербування у 1927 р., за словами чекістського документа, «з власної ініціативи висвітлював нам настрої арештованих – його співкамерників, повідомив ряд даних, що становили для слідства певний інтерес» (ГДА СБУ. Ф.16. Оп. 32. Спр. 43. Арк.111–112). Виступив провокатором у справі арешту К. Грушевської. Залишився у Києві без згоди чекістів, і під час окупації редагував маріонеткову газету «Нове українське слово» (1941–1943), очолював підрозділ міської «управи», став ректором столичного університету. Згідно зі свідченнями колишнього начальника IV-го відділу (гестапо) Управління безпеки і СД у Києві Вальтера Ебелінга, К. Штепа перебував на агентурному зв'язку у гауптштурмфюрера Губера, начальника одного з рефератів IV-го відділу. Співробітник т.зв. «штабу Розенберга» (установи інформаційно-ментальної війни окупантів).

**Спеціальне повідомлення НКВС Української РСР про виведення агентури
з розвідувально-диверсійними завданнями на окуповану територію України
(18 січня 1943 р.)**

Совершенно секретно

Начальнику 4 Управления НКВД Союза ССР
старшему майору государственной безопасности тов. Судоплатову*
гор. Москва

Согласно распоряжению заместителя народного комиссара внутренних дел СССР № 1046 от 9 января 1943 г. сообщаю, что с начала Отечественной войны по 31 декабря 1942 г. НКВД УССР было выброшено в тыл противника на оккупированную территорию Украинской ССР следующее количество агентуры:

1. Агентов-одиночек с разовыми заданиями разведывательного характера и курьеров для связи с агентурой – 2 027.

2. Диверсионно-разведывательных групп – 595 общей численностью 1 892 человека, из них на оседание – 16 групп с рациями численностью 75 человек, остальные группы выбрасывались с разовыми заданиями, по выполнении которых должны были возвратиться.

3. Возвратились после выполнения заданий 34 группы общей численностью 174 человека. Агентов-одиночек возвратилось 408.

[...]

4. Поддерживается связь с разведывательными группами «Луч» численностью 5 человек, выброшенной в район г. Сумы, и «Майский» численностью 4 человека, выброшенной в район г. Сталино. Живая связь поддерживается только с несколькими агентами-одиночками, от которых недавно возвратились курьеры.

Поддержание курьерской связи с оставленной и выведенной в тыл противника агентурой на протяжении всего этого периода являлось наиболее узким местом в нашей работе. Объясняется это отходом частей Красной Армии и невозможностью вследствие этого зачастую установления конкретных пунктов возвращения агентуры. Очень часто установленные нами пункты возвращения агентуры оказывались нереальными, так как, прежде чем агент успевал выполнить задание, указанный ему пункт возвращения оказывался неожиданно захваченным противником.

5. Провалилось 5 диверсионно-разведывательных групп общей численностью 22 человека и 2 агента-одиночки. Подробное сообщение по этому вопросу будет представлено дополнительно.

6. По состоянию на 1.1.43 г. мы не имели сведений о судьбе и местонахождении 554 групп общей численностью 1 690 человек и до 1 600 агентов-одиночек.

В настоящее время нами завербовано и подготовлено к выброске в тыл противника для активизации разведывательной работы и установления связи с выброшенной и оставленной на оккупированной территории Украины агентурой до 70 человек.

Зам[еститель] народного комиссара внутренних дел УССР
майор государственной безопасности
(Савченко)
«18**» января 1943 г.
№ 28/сн
г. Борисоглебск

ГДА СБУ. Ф. 60 («Особові та робочі справи агентів радянських спецслужб»). Спр. 83540. Арк. 60–61. Машинопис, оригінал.

* Судоплатов Павел Анатольевич (1907–1996). Старший майор державної безпеки (1941), генерал-лейтенант (1945). З липня 1941 до квітня 1945 р. очолював підрозділ НКВС-НКДБ Союзу РСР із керівництва зафронтовою розвідувально-диверсійною діяльністю, у т.ч. – 4-е Управління НКВС-НКДБ СРСР.

** Дата вписана від руки.

Довідка про основні завдання розвідувальної діяльності 4-го Управління НКВС
Української РСР в тилу противника (травень 1943 р.)

Совершенно секретно

СПРАВКА
об агентурной работе НКВД УССР в тылу противника
По состоянию на 15.5.43 года

Директивой Народного Комиссара Внутренних и Дел Союза ССР Л.П. БЕРИЯ от 10.2.43 г., перед 4-м Управлением НКВД УССР были определены следующие задачи разведывательной работы в тылу противника:

а) Сбор сведений об агентуре, забрасываемой противником для шпионско-диверсионной работы в нашем тылу или намеченной для оставления после отхода германских войск.

б) Изучение режимных, политических и хозяйственных мероприятий немецко-фашистских оккупантов, внедрение нашей проверенной агентуры в разведывательные, административные и хозяйственные органы противника, а также в различные антисоветские организации, создаваемые немцами.

в) Получение применяемых немцами всех видов действующих пропусков, удостоверений личности, железнодорожных билетов, справок и других документов, необходимых для снабжения нашей агентуры, направляемой в тыл противника.

г) Вербовка агентуры на оккупированной территории, главным образом, из числа лиц, работающих в административных, политических, хозяйственных и разведывательных органах противника, а также восстановление связи, после должной проверки, с наиболее ценной агентурой НКВД, оставшейся на оккупированной территории.

ПРИМЕЧАНИЕ: Ведение прифронтовой военной разведки не входит в круг оперработы органов НКВД и потому давать задания забрасываемой агентуре по этой линии, не следует. Случайно полученные нашей агентурой сведения военного характера, немедленно передавать в ближайшие органы военной разведки Красной Армии.

Во исполнение указанной директивы, НКВД УССР и организует разведывательную работу в тылу противника.

Поскольку г.г. Киев и Харьков являются и при оккупантах важнейшими политическими и хозяйственными центрами Украины, поэтому основное внимание в организации разведывательной работы нами уделяется этим пунктам [...].

НАЧАЛЬНИК 4 УПРАВЛЕНИЯ НКВД УССР
майор РЕШЕТОВ

ГДА СБУ. Ф. 60 («Особові та робочі справи агентів радянських спецслужб»). Спр. 83540. Арк. 77–78.
Машинопис, оригінал.

**Про бойову та розвідувально-диверсійну діяльність 4-го Управління НКВС-НКДБ
Української РСР за 1941–1945 рр. під час визволення країн Східної Європи
(червень 1945 р.)**

Совершенно секретно

«УТВЕРЖДАЮ»
НАРОДНИЙ КОМИССАР
ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ УССР
ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТ [підпис] (САВЧЕНКО)
«27» июня 1945 г.

**ИТОГОВЫЙ ДОКЛАД
о боевой и агентурно-оперативной работе 4-го Управления НКГБ УССР
в Отечественной войне 1941–1945 г.г.**

[...]

Передав партизанские отряды Украинскому Штабу партизанского движения, 4-ое Управление НКГБ УССР, в соответствии с поставленными перед ним задачами, усилило, проводимую с первых дней войны, работу по заброске в тыл противника резидентур, агентов, диверсионно-разведывательных, а впоследствии оперативно-чекистских групп и спецотрядов.

Организация и результаты боевой деятельности спецотрядов и групп.

В связи с удалением линии фронта на территорию западных областей Украины, а затем на территорию, граничащих с Украиной иностранных государств, перед 4-м Управлением была поставлена задача об усилении агентурно-оперативной и боевой работы в глубоком тылу врага, в менее изученной нами обстановке.

С этой целью аппарат Управления, наряду с заброской агентов-одиночек, приступил к формированию и выводу в тыл оперативно-чекистских, диверсионно-разведывательных групп и специальных отрядов, с базы которых в дальнейшем организовывалась боевая и агентурно-оперативная работа.

Всего с октября месяца 1943 года по 9 мая 1945 года было выведено в тыл противника 53 оперативно-чекистских, диверсионно-разведывательных групп и отрядов, общей численностью 780 человек, которые, действуя на оккупированной территории, значительно пополнили свои ряды за счет местного населения, а также военнопленных, бежавших из лагерей и, таким образом, личный состав отрядов и групп в итоге составил – 3 928 человек.

Незначительное количество этих групп и отрядов было выведено в тыл противника путем перехода линии фронта, основная же часть выводилась при помощи самолетов, с посадкой в тылу противника и с применением парашютов.

Самолетами десантировано 40 групп, общей численностью – 559 человек.

Для обеспечения боевой работы указанных групп и отрядов, в упомянутый период времени им было выброшено, при помощи самолетов – 137 875 килограммов спецтехники, вооружения и боеприпасов. Для проведения этих операций было совершено 126 самолетовылетов в тыл врага.

Выполняя задания по разрушению коммуникаций и стратегических объектов врага, эти группы и отряды в чрезвычайно тяжелой обстановке, прошли громадные расстояния и своей деятельностью охватили оккупированную немцами территорию западных областей Украины, Польши, Румынии, Венгрии, Чехословакии, Болгарии, а также часть территории Германии.

Своим личным составом и, через завербованную на месте агентуру, эти группы-отряды успешно осуществили многочисленные диверсионные акты и боевые операции на ж.д. транспорте, в промышленных объектах, в административных центрах и на шоссе-коммуникациях противника.

К числу наиболее характерных операций относятся:

26.09.1944 г. оперативно-чекистская группа «АВАНГАРД», действовавшая в 60 км юго-западнее г. Кракова, под руководством ЕФРЕМОВА, через агентуру, подорвала 3 главных котла крупной шахты Сершанга (Серша), что в 7 км севернее гор. Хжану (Польша).

Добываемым углем этой шахты обеспечивалась работа электростанции, крекинг-завода, железной дороги и 12 фабрик.

29.09.1944 г. оперативно-чекистская группа «ВАЛЬКА», действовавшая в 50 км юго-западнее г. Кракова, под руководством КАЛИНОВСКОГО, через агентуру, успешно провела диверсионный акт на военном заводе в районе гор. Сосновец.

Этот завод расположен в населенном пункте Лоу, в 4 км севернее г. Сосновец. Изготавливал патроны к автоматам и винтовкам, а также детали к гранатам. На заводе работало до 1 000 рабочих.

Диверсионный акт произведен путем заложения специальных мин. В результате взрыва мин уничтожено два паровых котла машинного отделения завода. Завод вышел из строя, прекратив производство боеприпасов.

29.09.1944 г. этой же группой на линии железной дороги Краков-Бельско был взорван 18-ти метровый мост через реку Клечовку в селе Клеча, в 34 км юго-западнее Кракова.

Этот железнодорожный мост длиной 18 метров, шириной 5,5, высотой 6 метров, имел две колеи. Конструкция его новой системы держалась на подпорно-висящих металлических блоках и мощном металлическом креплении.

В результате взрыва моста движение на этом участке железной дороги было прервано на 15 суток.

04.10.1944 года диверсионно-разведывательная группа «ВИСЛА», действовавшая юго-западнее гор. Кракова, под руководством СОБИНОВА, успешно произвела диверсионный акт на военном химическом Квачалонском заводе. Завод вырабатывал соляную и азотную кислоты. В одной смене работало на заводе 200 рабочих.

Диверсионный акт произведен бойцами, снявшими охрану и проникшими на территорию завода. В результате взрыва заложенных мин уничтожены 2 паровых котла, трансформатор и все деревянные постройки сожжены. Завод вышел из строя, прекратив производство химических веществ.

29.10.1944 года, этой же группой на ж.д. линии Суха-Хабувка, на перегоне Оселец-Макув взорван 9-ти метровый железобетонный мост в момент прохождения через него воинского эшелона.

В результате взрыва уничтожены – мост, два паровоза, 17 вагонов, 3 танка, 5 автомашин и 40 орудий.

05.11.1944 года специальный отряд «ЩОРС», действовавший в районе ж.д. станции Парница/Чехословакия/, под командованием ПОТЕМКИНА обстрелял штаб немецкой дивизии, располагавшейся в селе Зазрыва.

В результате обстрела, из имевшихся в отряде орудий уничтожено и повреждено: 3 пушки, 2 миномета, 5 автомашин и повреждено 12 казарменных помещений, где размещались немецкие солдаты.

12.11.1944 года диверсионно-разведывательная группа «НИТРА», выведенная в тыл противника по распоряжению Народного Комиссара Государственной Безопасности СССР тов. МЕРКУЛОВА, в связи с просьбой Военного Совета 1-го Белорусского Фронта, действовавшая в районе города Неклань, в 14 км восточнее города Коньске, под руководством КИРЕЕВА, провела диверсионный акт на железной дороге Радом – Коньске, в 5 км северо-западнее города Скаржиско – Каменка, взорвав эшелон противника.

Тогда же, в том же районе, на шоссейной магистрали Шидловець–Скаржиско–Каменка обстреляла 60 вражеских автомашин.

23.11.1944 года диверсионно-разведывательная группа «АРСЕНАЛ», выведенная в тыл врага по распоряжению Народного Комиссара Государственной Безопасности СССР тов. МЕРКУЛОВА, в связи с просьбой Военного Совета 1-го Белорусского Фронта, действовавшая 19 км северо-восточнее города Пиотрков, под руководством ГРОМОВА, ночью, в городе Пиотрков взорвала трансформаторную будку.

В результате этой диверсии промышленные предприятия военного значения в г.г. Пиотрков и Томашув приостановили работу за отсутствием электроэнергии.

Эта же группа 21.11.1944 г. на участке железной дороги, между станциями Пиотрков-Розпша взорвала эшелон противника с живой силой, вооружением и боеприпасами, направлявшийся в Варшаву. В результате взрыва уничтожено и повреждено: паровоз, 3 вагона с живой силой, 9 вагонов с вооружением и боеприпасами, убито и ранено свыше 90 немецких солдат и офицеров.

25.11.1944 года на том же участке железной дороги взорван санитарный эшелон противника, направлявшийся из Варшавы на Краков. В результате взрыва уничтожено и повреждено 1 паровоз и 13 вагонов. Убито более 160 человек, много контуженных.

01.12.1944 года спецгруппа «ЗАРЕВО», действовавшая в 50 км восточнее г. Брно (Чехословакия), под руководством ФАУСТОВА, подорвала высоковольтную электромагистраль Пржеров-Куновице, питающую электроэнергией военные заводы Всетина, что в 60 км юго-восточнее г. Оломуц, выпускавшие пулеметы разных систем, противотанковые орудия и боеприпасы, а также самолето-ремонтный завод в г. Куновице. В результате диверсии заводы не работали 5 суток.

13.12.1944 года спецгруппой «ВАЛЬКА», действовавшей в районе с. Недзведзь, в 20 км юго-восточнее г. Иорданув (Польша), под руководством КАЛИНОВСКОГО, в результате тщательной агентурной подготовки, с целью взрыва большого движения воинских грузов на железной дороге Скавце-Суша-Скавце, что в 37 км юго-западнее города Кракова, в 2,5 км Южнее станции Скавце, произведен крупный диверсионный акт – взорван большой железнодорожный мост через реку Скана.

Взрыв моста произведен путем подрыва двух специально заложенных мин общим весом 160 кг тола. В результате взрыва уничтожено: 2 железнодорожных быка*, выведен из строя железнодорожный мост первого класса, длиной 135 метров, высотой 11 метров; две фермы моста, разорванные на куски, упали в воду. Движение поездов на этом участке дороги в направлении Краков – Новы Сонч было закрыто на один месяц.

В газете «Гонец-Краковский» немцы объявили большую награду за выдачу лиц, взорвавших мост.

14.12.1944 года спецгруппой «ПЛАМЯ», действовавшей в районе Яворов, в 63 км северо-восточнее г. Нитра (Словакия), под руководством ПУТИЛОВА, на железнодорожной магистрали Злато-Моравце-Левице, между станциями Злато-Моравце-Прилепы, что в 63 км северо-восточнее города Нитра, подорван эшелон с живой силой противника.

В результате диверсии уничтожено и частично повреждено – один паровоз и 16 вагонов. Убито и ранено до 350 немецких солдат и офицеров.

Результаты диверсии подтверждены очевидцем – старостой села Обице – КЛИЧАК и другими жителями этого села [...].

04.01.1945 года спецгруппами 4-го Управления НКГБ УССР «ПЛАМЯ» и «ЗАРУБЕЖНЫЕ», действовавшими в районе с. Скицов, 32 км северо-восточнее гор. Нитра (Чехословакия), установив через специально завербованную агентуру численный состав и моральное состояние 57-го венгерского пограничного батальона, дислоцировавшегося в селении Недонове, в 10 км северо-восточнее г. Топольчаны, совместными и решительными действиями обеих групп, этот батальон был окружен и обезоружен.

В результате операции были взяты в плен:

1 ст[арший] лейтенант, 2 лейтенанта, 1 мл[адший] лейтенант, 5 ротмистров и 111 солдат венгерского батальона. Захвачено все вооружение, штабное имущество, печати и карты.

14.01.1945 года спецгруппой 4-го Управления НКГБ УССР «РАКЕТА», действовавшей в 20 км северо-восточнее Банской Быстрицы (Чехословакия), под руководством МОРСКОГО, путем минирования, взорвана электростанция в селении Еленец, в 15 км севернее Банской Быстрицы. Электростанция обеспечивала электроэнергией военный завод, изготавливавший мины и пулеметы, расположенный в селении Подбрэзова, в 10 км западнее города Брезно.

20.01.1945 года этой же группой взорвана электростанция в селении Старо-Гори, в 12 км севернее Банской Быстрицы, снабжавшая электроэнергией г.г. Банска-Быстрица, Брезно, Зволен, шахты Шпання-Дольна и Подканова, а также лесопильный завод в селении Ульманка.

20.01.1945 года спецгруппа 4-го Управления НКГБ УССР «ВАЛЬКА», действовавшая в 20 км северо-восточнее г. Иорданув (Польша), под руководством КАЛИНОВСКОГО, в целях дезорганизации отступающих войск противника, на железнодорожной линии Хабувка-Макув минировала железнодорожный мост длиной 100 метров через реку Скавина.

Немцы, заметив, что им путь прегражден, выдвинули на охрану моста воинское подразделение. Во время завязавшегося боя мост был взорван. В результате боя убито 13, ранено 29 немецких солдат и офицеров. Передвижение войск противника на этом участке было задержано.

20.01.1945 года этой же группой ликвидирован видный немецкий ставленник КШЕПТОВСКИЙ Вацлав, который был задержан группой и после допроса, признав свою предательскую деятельность и связь с фашистами, был повешен на перекрестке шоссе дорог возле гор. Закопане, неподалеку от леса, полученного им в подарок от немцев.

В тот же день, в ресторане, в гор. Закопане группа задержала брата Вацлава – КШЕПТОВСКОГО Болеслава, являвшегося ближайшим помощником в фашистской деятельности Вацлава и в лесу на окраине г. Закопане расстреляла его.

О факте ликвидации братьев КШЕПТОВСКИХ, особенно Вацлава, население гор. Закопане и окружающих горных сел, знающих о фашистской деятельности КШЕПТОВСКИХ, высказывалось с одобрением.

29.01.1945 года спецгруппой «АМУРЦЫ», действовавшей в 30 км севернее гор. Трнава (Словакия), под руководством ЕРМАКА, взорвано трехэтажное здание школы, которое использовалось немцами под казарму.

Установив, что в этом здании размещается до 600 немецких солдат и власовцев, три участника группы, во главе с КАЮННЕЛЬ Гюнтером, переодетые в немецкую форму, проникли в казарму и оставили там мину из 35 кг тола и 2-х литров бензина с карандашным взрывателем, вложенную в чемодан.

После того, как КАЮННЕЛЬ с помощниками скрылся, произошел взрыв, в результате которого обвалились полы и потолки здания и возник пожар, при этом оказались убитыми и ранеными до 500 немцев и власовцев.

* Опора моста.

17.05.1945 года эта же группа взорвала в гор. Миява военный завод, который выпускал ежедневно 11 660 взрывателей для артиллерийских снарядов, батальонных минометов, а также разную аппаратуру к артиллерийским снарядам.

Диверсионный акт проведен через специально завербованную группой агентуру из местных жителей, перенесших на завод заранее изготовленные две мины.

В результате взрыва полностью уничтожены – трансформатор, конвейер сборочного цеха и частично поврежден сборочный цех.

Диверсионно-разведывательная группа «АВАНГАРД», под командованием ЛУКИЧА 28.11.1944 года ликвидировала видного фашистского деятеля Эрнста РОСТА.

Ликвидация Эрнста РОСТА была проведена в результате обстрела группой проходившей автомашины на шоссе Пинчев-Дзялошице, недалеко от с. Санципнев, в 50 км северо-восточнее Кракова.

Из захваченных и доставленных нам документов видно, что РОСТ Эрнст Германн Пауль, 1891 года рождения, уроженец и житель гор. Берлина, член национал-социалистской партии с 1933 года. Занимал ряд ответственных должностей в партии, в частности, в 1940–1943 г.г. был руководителем главной Берлинской окружной инстанции национал-социалистской партии.

В Польше РОСТ занимал должность руководителя областной инстанции национал-социалистской партии Генерал-Губернаторства и совершал служебные поездки в район Краковского воеводства по специальным заданиям.

29.04.1945 года оперативно-чекистской группой «ШКВАЛ», действовавшей в районе города Праги (Чехословакия), под руководством ГАЙДАРА, в результате агентурной подготовки, миной в 70 килограмм тола, взорван двухколейный железнодорожный мост длиной в 250 метров, через реку Бороунка, 13 км юго-западнее города Праги, на ж.д. магистрали Прага–Бероун–Пильзен.

В результате взрыва была повреждена центральная часть перекрытия моста.

В связи с повреждением этого моста было нарушено обеспечение боеприпасами войск противника, находившихся в районе Праги, а также исключалась возможность вывоза немцами имущества и оборудования из этого района, кроме того, затруднило отход немецких войск при наступлении на Прагу частей Красной Армии.

02.05.1945 года оперативно-чекистской группой «ВПЕРЕД», действовавшей в районе гор. Йиглава (Чехословакия), под руководством ОРЛА, на железнодорожной магистрали Пардубице–Поличный, между ст. Кроуна–Пуста–Каменица был подорван и спущен под откос воинский эшелон № 9/321 с живой силой противника.

В результате диверсии были сброшены паровоз и 4 классных вагона.

После взрыва немцы, выскочив из задних вагонов, открыли пулеметный огонь по головной части эшелона, полагая, что партизаны произвели на поезд налет, в результате чего было убито много немцев.

По данным разведчика из местных чехов НАВОДНОГО Францишека, было установлено, что немцы в течение суток автомашинами возили убитых и раненых солдат и офицеров в город Гминск.

Движение поездов на этом участке было приостановлено на 38 часов.

03.05.1945 года оперативно-чекистской группой «ФАКЕЛ», действовавшей в районе Праги (Чехословакия), под руководством БОГУНА, через агентуру, был разрушен телеграфно-телефонный узел в гор. Добржиш. Кроме того, были нарушены телефонные линии Добржиш–Прага, Добржиш–Бероун.

В результате диверсии немцы на этом участке с 03.05.1945 г. не имели телефонной связи вплоть до разгрома их частями Красной Армии.

05.05.1945 года оперативно-чекистской группой «ГРОМ», действовавшей в районе города Добржиш, в 35 км юго-западнее Праги (Чехословакия), под руководством ЕЛЕЦКОГО, на шоссейной дороге, в районе с. Вознице, в 5 км северо-восточнее гор. Добржиш был взорван мост длиной 10 и шириной 12 метров. По этой шоссейной дороге немцы производили усиленные переброски грузов и войск.

По выходе из тыла врага спецгрупп и отрядов значительная часть сообщенных ими данных о диверсионной деятельности нами была проверена и получила подтверждение.

Находясь на оккупированной территории Чехословакии, оперативно-чекистские и диверсионно-разведывательные группы 4-го Управления НКГБ УССР до последнего дня войны проводили боевую работу против немецких захватчиков.

5 мая 1945 года в гор. Прага вспыхнуло народное восстание, в руководство которым вошла агентура 4-го Управления НКГБ УССР, специально выброшенная в Прагу для организации боевой деятельности местного населения против оккупантов.

К этому времени в районе гор. Праги действовало семь наших оперативно-чекистских и диверсионно-разведывательных групп: «ФАКЕЛ», «ПРИБОЙ», «ШКВАЛ», «ГРОМ», «ПРАГА», «УРАГАН», «СЕВЕР», снабженных 16-ю радиостанциями, ежедневно связанных с нами. Благодаря получаемым данным через эти станции, мы своевременно информировали НКГБ СССР, а через него Генеральный Штаб Красной Армии о ходе восстания в городе Праге и других пунктах этого района.

Все эти группы приняли деятельное участие в Пражском восстании, объединили вокруг себя значительное количество местного населения и, как имеющие многолетний опыт боевой работы, оказали действенную помощь местным комитетам по руководству восстанием, чем способствовали освобождению города Праги частями Красной Армии.

Кроме того, в районе гор. Брно действовало три наших диверсионно-разведывательных группы: «ЗАРЕВО», «ВПЕРЕД», «ЗАПАД», которые вместе с группами, действовавшими в районе гор. Праги, оказавшимися на путях отхода в западном направлении немецкой группировки войск, уклонившейся от капитуляции, продолжали боевую деятельность против этих войск и после 8.5.45 года. Так, например:

9 мая 1945 года группа «ЗАРЕВО» в количестве 70 человек, в с. Фришова (район Брно) держала бой с отходящими с фронта частями «СС». В результате боя было убито до 120 немецких солдат и офицеров, а также уничтожено: 1 бронемашина, 1 легковая машина с офицерами, 1 санитарная машина. Захвачено большое количество оружия и боеприпасов.

Наша группа в этом бою потеряла 4 человека убитыми и 8 человек ранеными.

Группа «ВПЕРЕД», действовавшая в районе города Брно, 9 мая 1945 года, через посланных парламентариев, приняла капитуляцию и разоружила две венгерские дивизии вместе с их штабами.

Кроме того, в этот же день группой, с боями, разоружено и пленено 8 немецких офицеров, 57 солдат, 150 венгерских солдат, отобрав у них: 7 пулеметов, 114 винтовок, 3 автомата и 70 гранат.

11 мая 1945 года группа «ФАКЕЛ», вместе с восставшим населением города Добржиш (район города Праги), в течение двух часов вели бой с отступавшей от частей Красной Армии немецкой танковой дивизией «СС». Бой продолжался до подхода частей Красной Армии, что вынудило немцев этой дивизии бросить оружие, технику и в беспорядке, мелкими группами, отойти в лес.

В это же время, группой «ФАКЕЛ» захвачен начальник штаба армии ВЛАСОВА (РОА), член президиума так называемого «Комитета Освобождения Народов России» генерал-майор ТРУХИН*, который нами доставлен в НКГБ СССР.

Таким образом, результаты боевой деятельности оперативно-чекистских, диверсионно-разведывательных групп и специальных отрядов 4-го Управления НКГБ УССР с 1-го января 1944 г. по 11-е мая 1945 года характеризуются следующими показателями:

ликвидировано видных антисоветских деятелей и лиц комсостава немецких армий – 21

ликвидировано гестаповцев и другой вражеской агентуры – 69

выведено из строя военных заводов – 6

выведено из строя промышленных предприятий – 14

выведено из строя электростанций – 3

подорвано электролиний высокого напряжения – 19

уничтожено машин и агрегатов – 45

уничтожено телефонно-телеграфных узлов связи – 3

уничтожено телефонно-телеграфных линий связи /в метрах/ – 6 800

уничтожено стационарных и подвижных радиостанций – 8

уничтожено разных складов – 18

взорвано железнодорожных мостов – 77

взорвано шоссе мостов – 33

взорвано водонапорных башен – 2

взорвано железнодорожного полотна /в метрах/ – 840

подорвано железнодорожных эшелонов с живой силой и техникой – 207

при этом уничтожено и повреждено:

* Трухін Федір Іванович (1896–1946). Генерал-майор Червоної армії. Займав посаду начальника штабу Північно-Західного фронту. Наприкінці червня 1941 р. потрапив у полон, став активним учасником колабораційного антирадянського руху («власівців»). Начальник штабу т.зв збройних сил Комітету визволення народів Росії із жовтня 1944 року. Взятий у полон 8 травня 1945 р. чеськими партизанами і переданий радянській стороні. Военною колегією Верховного Суду СРСР як військовий злочинець засуджений до смертної кари. 1 серпня 1946 р. повішений у Бутирській в'язниці у Москві.

а) паровозов – 247
б) вагонов – 2 332
в) платформ – 148
подорвано бронепоездов – 1
уничтожено и повреждено бронеплощадок – 4
уничтожено орудий разного калибра – 100
уничтожено минометов – 11
уничтожено танков – 106
уничтожено бронемашин – 10
уничтожено самолетов – 4
взорвано дзотов – 58
взорвано пулеметных точек – 132
уничтожено и повреждено казарменных помещений – 30
уничтожено автомашин – 436
уничтожено цистерн с бензином – 24
захвачено:
танков – 3
орудий – 5
минометов – 20
бронемашин – 5
паровозов – 2
пулеметов – 191
винтовок – 6 027
автоматов – 118
пистолетов – 343
гранат – 2 941
автомашин – 675
мотоциклов – 4
лошадей – 2 296
убито и ранено немецких солдат и офицеров – 22 519
захвачено в плен офицеров и солдат противника – 3 287
разоружено немецких солдат, офицеров и их пособников – 6 747.

За время пребывания в тылу противника, на территории Польши, Словакии и Чехии, личный состав наших оперативно-чекистских, диверсионно-разведывательных групп и специальных отрядов среди местного населения приобрел большую популярность и авторитет. Этому способствовала активно проводимая боевая работа наших групп против оккупантов.

Правильное взаимоотношение спецгрупп и отрядов с местным населением, с учетом политической обстановки, способствовало массовому вовлечению местных жителей в дело борьбы с немецкими захватчиками.

В особенности большой авторитет имели наши специальные группы среди чешского и словацкого населения в районах Праги, Бороун, Добржиш, Брно, Банска Быстрица и Братислава.

В подтверждение этого можно привести следующие факты:

После приземления и организации боевой деятельности против немцев в районе гор. Добржиш (Чехо-Словакия), оперативно-чекистской группой «ФАКЕЛ» – среди местных чехов возникло широкое движение по оказанию всяческой помощи нашим диверсантам-парашютистам в борьбе с оккупантами.

Помощь эта выражалась в снабжении личного состава опергруппы продуктами питания, одеждой и вооружением; в информировании о действиях немцев; в широком содействии в боевой работе оперативной группы.

Незадолго перед Пражским восстанием, немецкое командование предприняло ряд решительных карательных мер, с целью поимки наших парашютистов, дислоцировавшихся в лесах, селах в районе города Праги.

Чехи – жители города Добржиш, несмотря на жесткий режим, установленный немцами, укрыли наших парашютистов в своих домах в самом городе. Таким образом, немцам не удалось обнаружить наши специальные группы.

Одной из наших групп «ШКВАЛ» был взорван ж.д. мост через реку Бироунка, имевший важное стратегическое значение для немцев в части передвижения войск и снабжения фронта.

После взрыва моста жители гор. Бироун, узнав об этом, одарили участников группы ценными подарками.

После освобождения Чехословакии от немецких захватчиков частями Красной Армии, личный состав наших спецгрупп в гор. Праге, Добржиш, Бироун и др. встречался бурными овациями. В ряде городов чехами устраивались банкеты в честь советских парашютистов. Почти всему личному составу наших групп были преподнесены ценные подарки.

В гор. Добржиш одна из главных улиц была переименована в улицу «Советских Парашютистов».

Подобные факты имели место в ряде населенных пунктов Чехии и Словакии.

Агентурно-оперативная работа.

Еще в начале войны в связи с отходом частей Красной Армии, 4-ое Управление НКГБ УССР оставило большое количество своей агентуры на территории, находившейся под угрозой немецкой оккупации.

Всего по НКГБ УССР в период отхода частей Красной Армии на восток (1941–1942 г.г.) было оставлено в тылу противника 12 726 агентов, в том числе:

резидентур	—	43
из них резидентов	—	43
агентов	—	644
диверсионных групп	—	41
из них руководителей	—	41
участников групп	—	461
одинокоев агентов-разведчиков	—	1 367
агентов-сигнальщиков	—	441
содержателей конспиративных квартир	—	101
связников	—	77
агентов с разными заданиями	—	9 541

В этот же период, включая 1943 год, переброшено через линию фронта 2 030 агентов-одиночек, 595 диверсионно-разведывательных групп в количестве 1 892 человека и 29 резидентур, общей численностью 89 человек.

Следовательно, на первом этапе войны, аппаратами НКГБ УССР было оставлено в тылу противника и переброшено через линию фронта 16 737 человек.

Массовые переброски нашей агентуры через линию фронта, а также оставление ее в тылу противника на этом первом, тяжелом для Советской Украины, этапе Отечественной войны, сыграли большую роль в деле поднятия партизанского движения. Многие агенты, не выполнив своего основного задания, ушли в леса на нелегальное положение и явились в ряде случаев организаторами в деле создания партизанских отрядов.

Агентура этого периода провела большую и важную работу по военной и политико-экономической разведке в районах Украины, временно оккупированных немцами, вовремя сигнализировало о мероприятиях, проводимых немецкими захватчиками, чем давала возможность НКГБ УССР информировать военное командование и руководящие партийно-советские органы по всем актуальным вопросам, касающимся зоны немецкой оккупации.

Часть этой агентуры успешно осуществила боевую деятельность против оккупантов и их военных объектов. Кроме того, массовые выброски агентуры в тыл врага оказали большое влияние на население оккупированной территории в смысле его организации против оккупантов. Эта агентура являлась проводниками правды о Красной Армии и Советском Союзе [...].

Для ведения разведывательной и диверсионной работы в гор. Одессе, 4-м Управлением НКГБ УССР в июне 1943 года была выброшена на парашютах резидентура ЗОЛОТНИКОВА*.

Благодаря наличию обширных связей среди немецких колонистов и своей немецкой национальности, ЗОЛОТНИКОВ сумел в короткий срок легализоваться в Одессе, устроиться на работу в Стройнадзор германского военного флота, а впоследствии стать главным инженером судостроительного завода им. А. Марти в Одессе.

ЗОЛОТНИКОВ пополнил резидентуру за счет местных специалистов и рабочих и успешно проводил диверсионно-разведывательную работу.

Эта резидентура, под руководством ЗОЛОТНИКОВА, с октября 1943 года по апрель 1944 года, осуществила ряд актов саботажа и диверсий, благодаря которым 4 немецких сторожевых судна – Д-6, Д-8,

* *Гефт Микола Артурович* (1911–1944). Радянський розвідник-нелегал, майор держбезпеки. Загинув 25 серпня 1944 р. у бою у м. Седлец на території Польщі.

Д-9, Д-10; буксирний теплоход «ВАГРАИН» і быстроходний есмінець «Р-204» були виведені зі строю і німецьке командування не могло їх використовувати в період евакуації своїх військ із Севастополя і операції на узбережжі Чорного моря в районі Севастополя і Одеси.

Всього резидентурою було організовано до 15 аварій на військових судах противника.

Крім того, ЗОЛОТНИКОВ, використовуючи службове положення, не допустив вивоз німцями цінного заводського обладнання, а також запобігав вибух двох основних цехів заводу. Особисто звільнив від насильницької евакуації більше 30-ти кваліфікованих інженерів і близько 200 робітників.

Поміж диверсійної діяльності, ЗОЛОТНИКОВИМ, через знайшовшуся у нього на зв'язі агентуру, зібрані обширні матеріали розвідвального характеру про режим і діяльність румунсько-німецьких окупантів в Одесі, свідчення про чисельний склад, озброєнні і втрати німецьких охоронних флотилій, базировавшихся в портах Чорноморського узбережжя, а також цінні матеріали про предателів і агентуру сигуранці і гестапо.

Виведений в початку 1944 року в місто Вінницю агент «МЕЛЬНИК»^{*} установив зв'язок з офіцерами спецкоманди, прибувши туди для мінування основних об'єктів міста на випадок відходу німецьких військ.

Використовуючи довіру і відсутність бдительності охорони складу вибухових матеріалів, призначених для мінування міста, «МЕЛЬНИК» успішно здійснив мінування цього складу, чим викликав потужний вибух.

При вибуху загинула вся команда мінерів, чисельністю до 100 осіб, знищено потужна фронтна радіостанція, знаходився недалеко від цього місця. Німці не мали часу вислати нову команду і підвезти вибухові матеріали, внаслідок чого місто Вінниця було врятоване від руйнувань.

4-е Управління НКГБ УРСР, наряду з організацією диверсійно-бойової і військово-розвідвальної роботи, активно займалося діяльністю по впровадженню нашої агентури в антирадянські, націоналістическі формування, діяльовані на окупованій території [...].

14 липня 1943 року літаком в Одесу була викинуто резидентура «ЧЕРНОМОРЦЬ», під керівництвом «МИЛАНА».

Цією резидентурою були зібрані заслуговуючі уваги розвідвальні дані про діяльність білогвардійських формувань в місті Одесі, про діяльність РОА, НТСНП і виявлено багато агентури гестапо і сигуранці.

«МИЛАНОМ» шляхом підготовки, були впроваджені в розвідвальні органи противника двоє агентів зі складу створеної їм резидентури: агент «ДМИТРИЙ» – в органи німецької військово-морської розвідки і агент «ВЕРА» – в негласну резидентуру гестапо.

Крім того, «МИЛАНОМ» був введений в склад створеного в Одесі філіала НТСНП – агент «СТЕПАН».

Для розробки антирадянських формувань, проведення розвідвальної і диверсійної роботи на окупованій території, а також для виявлення антирадянських осіб на території, звільненої Червоною Армією, 4-м Управлінням НКГБ УРСР, шляхом виводу через лінію фронту і вербовки на місці, в період 1944 року і першої половини 1945 року, завербовано і направлено для виконання відповідальних завдань 759 агентів, з числа яких використовувалося на окупованій території:

України	–	140 осіб.
Польщі	–	203
Чехословаччини	–	345
Румунії	–	63
Венгрії	–	2
Болгарії	–	4
Австрії	–	2

Благодаря успішній діяльності нашої агентури по розробці антирадянських формувань на окупованій території, органам НКГБ при звільненні цієї території Червоною Армією вдалося своєчасно звільнити велику кількість німецьких агентів, диверсантів, шпівів, терористів і активних діячів антирадянських формувань, залишених для подривної роботи в тилу Червоної Армії.

В результаті діяльності нашої агентури в цьому напрямку, 4-м Управлінням НКГБ УРСР за роки Вітчизняної війни взято на оперативний облік понад 17 000 осіб антирадянського елемента.

^{*} *Порай-Кошиць Микола* (пом.1990). Офіцер-учасник Першої світової війни, георгіївський кавалер. В 1933 р. незаконно репресований, відбув заслання. За порятунк Винниці нагороджений орденом Вітчизняної війни першого ступеня.

По материалам, полученным от агентуры и специальных групп, действовавших в тылу врага, за годы Отечественной войны, постоянно выпускались информационные документы для НКГБ ССРР и командующих фронтами. Всего выпущено Управлением 355 документов, из них:

О политико-экономическом положении на оккупированной территории Украины – 81.

О создании и деятельности антисоветских военных формирований на оккупированной территории – 16. Данные военно-разведывательного характера – 103.

О деятельности на оккупированной территории антисоветских националистических формирований – 24.

По разным вопросам, касающимся положения на оккупированной территории – 131.

Потери в личном составе.

В Отечественную войну 1941–1945 г.г. при боевых операциях и агентурно-оперативной работе в тылу врага наши потери в личном составе командиров, бойцов спергрупп-отрядов, агентуры и оперативных сотрудников НКГБ СССР составляют 760 человек, из них:

Убитыми – 489.

Пропавшими без вести – 271 [...].

Погибли они героической смертью, оставаясь верными нашей Родине, что подтверждается следующими, далеко не исчерпывающими, фактами:

Оставленный в 1941 году при оккупации гор. Киева сотрудник НКГБ СССР «МАКСИМ»* провел большую работу в борьбе с немецкими оккупантами, через приданный ему аппарат агентуры. Будучи арестованным гестапо «МАКСИМ» погиб, но не выдал известной ему агентуры и тайников с документами.

Выведенная 13 июня 1943 года в гор. Киев резидент тов. АСТАХОВА П.Г., выполнив задания по связи с ценной агентурой, была арестована гестапо. На следствии, перенесла множество пыток, она была замучена, не выдав известной ей агентуры**.

18.10.1944 г. радистка группы «РЕЙД» тов. ЗЕМЛЯНИХИНА И.Ф., отбившись от группы, была окружена отрядом полиции в доме старосты дер. Белки /Польша/. Израсходовав запас патронов в перестрелке с этим отрядом, привела в негодность радиостанцию, после чего застрелилась.

21.12.1944 года в дер. Ротанов (Словакия) крупным отрядом карателей были окружены шесть бойцов спецгруппы НКГБ СССР «ЗАРЕВО», под командованием т. БУКИНА В.Я. Отклонив предложение о сдаче в плен, эта группа в течение 2-х часов вела неравный бой с карателями, истребив более 30 немцев. После того, как дом был подожжен, все участники группы, не имея возможности вырваться из окружения, последними патронами покончили с собой.

Организация радиосвязи и результаты работы радиослужбы.

Четвертое Управление НКГБ СССР с первых дней войны было поставлено перед серьезной задачей – организации бесперебойной связи с группами, находящимися в тылу врага.

Учитывая опыт прошлой войны, когда плохая связь или отсутствие связи губительно отражались на боевой работе, четвертое управление НКГБ, не имея до этого никакой технической базы, приступило к созданию нужных для этих целей кадров – радистов и необходимой материальной части /радиоаппаратуры/.

Условия боевой деятельности партизанских отрядов потребовали конструирования специального типа портативного радиопередатчика, которого промышленность до этого не изготавливала.

В обстановке оккупации СССР вражескими армиями изготовить необходимую аппаратуру в промышленности не представлялось возможным. Ввиду этого, НКГБ СССР была создана из имевшихся специалистов ремонтно-производственная база, которой был сконструирован новый тип портативной радиостанции типа «РПО» (радиостанция партизанского отряда), работавший на батарейном питании [...].

В этот период для двухсторонней связи, 4-ое Управление смонтировало 3 мощных приемно-передаточные станции, дислоцировавшихся в г.г. Ворошиловграде и Воронеже. Эти радиостанции обеспечили

* Кудря Иван Данилович (1912–1942). Кадровый розвідник, майор держбезпеки, до війни – начальник відділу розвідувального управління НКВС УРСР. Активний організатор розвідувально-диверсійної роботи в окупованому Києві на першому етапі війни. Створив дієву підпільну групу, але став жертвою зрадництва. Герой Радянського Союзу (1965 р., посмертно). Діяльності резидентури «Максима» присвячено чимало публікацій.

** Виведена до Києва у червні 1943 р. резидент розвідгрупи «Світло» Галина Астахова («Марина») виконала завдання по відновленню зв'язку з цінною агентурою, була арештована гестапо і 30 серпня 1943 р. розстріляна. Зрадник Задорожнюк-Стадницький, який її видав, згодом був засуджений до вищої міри покарання (справа резидентури у ГДА СБУ: Ф. 60. Спр. 26974). До війни працювала науковим співробітником Інституту мовознавства АН УРСР.

нормальную связь с партизанскими отрядами: КОВПАКА, САБУРОВА, ФЕДОРОВА, ЕМЛЮТИНА, ВОРОНЦОВА, ПОГОРЕЛОГО и др.

В 1942 г. налаженная система радиосвязи радиопередатчиков, школа радистов и радиослужба партизанских отрядов была передана Украинскому Штабу партизанского движения.

После того, как руководство партизанским движением было передано УШПД, перед радиослужбой 4-го Управления НКГБ стала задача создания кадров высококвалифицированных агентов-радистов и обеспечения четкой связи с действовавшими в тылу противника оперативно-чекистскими и диверсионно-разведывательными группами.

Одновременно потребовалось в условиях нового этапа войны создать гибкую передвижную сеть радиопередатчиков, приспособленных к изменениям, происходивших на фронтах Отечественной войны.

Для укомплектования групп радистами, в городе Энгельсе, была организована школа связи в составе 13-ти агентов – девушек, впоследствии оправдавших то доверие, которое им оказано, самоотверженной работой в тылу противника.

С января 1943 года в гор. Калаче, Ворошиловградской области были созданы курсы агентов-радистов, выпустившие 14 квалифицированных работников для радиосвязи.

В 1944 году было переподготовлено и обучено 20 радистов.

В период 1944–45 гг. увеличивавшуюся нужду в квалифицированных кадрах радистов пополняло 4-ое Управление НКГБ ССР, направлявшее в наше распоряжение, по мере необходимости, потребные кадры радистов.

После того, как война была перенесена на территорию противника и сопредельных с Украиной иностранных государств, вновь потребовалось произвести перестройку работы радиослужбы.

Наши группы, находясь в тылу противника, в Чехословакии и Польше, стали находиться от прежних баз 4-го Управления НКГБ УССР на расстоянии, превышающем 1000–1500 км, тогда как забрасываемая в тыл радиоаппаратура не была приспособлена действовать на таком расстоянии.

В связи с этим, были заново оборудованы в Киеве и Львове новые, мощные радиоцентры, оборудованные модернизированного типа радиоаппаратурой, позволившей работать с самыми отдаленными корреспондентами.

За годы Отечественной войны обучено, снаряжено и выброшено в тыл противника в составе специальных групп и резидентур:

в 1941 году	–	17 радистов
в 1942 году	–	24 радиста
в 1943 году	–	21 радист
в 1944 году	–	61 радист
в 1945 году	–	30 радистов
ВСЕГО:	–	153 радиста

В связи со сложной боевой обстановкой работы, вводимые в состав забрасываемых в тыл противника специальных групп за годы Отечественной войны, погибло радистов:

в 1941 году	–	8 чел.
в 1942 году	–	21 чел.
в 1943 году	–	1 чел.
в 1944 году	–	11 чел.
в 1945 году	–	1 чел.
ВСЕГО:	–	42 чел. [...]

В связи с разгромом гитлеровской Германии и успешным завершением Отечественной войны, 4-ое Управление НКГБ УССР, по приказу НКГБ СССР, прекратило свою деятельность, направив основной состав бойцов и командиров спецотрядов и групп в Красную Армию, промышленность и сельское хозяйство.

НАЧАЛЬНИК УПРАВЛЕНИЯ НКГБ УССР

подполковник

[підпис] (СИДОРОВ)

26 июля 1945 г.

г. Киев

ГДА СБУ. Ф. 60 («Особові та робочі справи агентів радянських спецслужб»). Спр.86751. Т.46. Арк. 1–46. Машинопис, оригінал.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Андрианов, В.Н. (1989). *Зафронтовая работа органов государственной безопасности*. М.: ВКШ КГБ СССР, 248 с.
- Андрианов, В.Н. (1990). *Участие чекистов в партизанской борьбе в годы Великой Отечественной войны*. М.: ВКШ КГБ СССР, 116 с.
- Биструхін, Г.С. (2002). Діяльність спецпідрозділів органів державної безпеки у Великій Вітчизняній війні та використання їх досвіду в сучасних “гарячих точках”. *Сторінки воєнної історії України*. Вип. 6, с. 114–119.
- Борисов, Н. (1968). Оперативные группы во вражеском тылу. *Сборник КГБ СССР*. № 4, с. 124–132.
- Бояринов, Г.И. (1959). *Тактика партизанских действий в будущей войне*: дисс. канд. юрид. наук, 220 с.
- Боярский, В.И. (1991). *Партизанская борьба в годы Великой Отечественной войны и участие в ней органов и войск государственной безопасности*. М.: ИПК ПВ КГБ СССР, 182 с.
- Брайко, П.Е. & Стариннов, И.Г. (1983). *Партизанская война*. Ч.1. М.: В/ч 64510, 335 с.
- Веденєєв, Д. & Слюсаренко, А. (2018). Початковий етап створення Сил спеціальних операцій Збройних Сил України. *Військово-історичний меридіан*. № 4, с. 95–108.
- Веденєєв, Д. (2014). Розвідувально-диверсійна та контррозвідувальна діяльність органів державної безпеки за лінією фронту в 1941–1945 рр. (за документами НКВС–НКДБ Української РСР). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. № 2, с. 291–352.
- Веденєєв, Д., Козенюк, В. & Сердюк, С. (упоряд.). (2000). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. Спецвипуск*, 254 с.
- Веденєєв, Д.В. (2015). Роль спеціальних служб в організації та оперативному забезпеченні розвідувальної роботи партизанського руху на окупованій території України (1941–1944 рр.). *Воєнно-історичний вісник*. № 2, с. 96–103.
- Веденєєв, Д.В. (2019). Оперативно-бойова діяльність спецпідрозділів Наркомату державної безпеки України під час визволення Східної Європи від нацизму (1944–1945 рр.). *Воєнно-історичний вісник*. № 2 (32), с. 50–64.
- Вронська, Т. В., Кентій, А. В., Кокін, С. А., Лисенко, О. Є. & Смирнов, Г. В. (упоряд.). (2003). *Київ у дні нацистської навали: за документами радянських спецслужб*. Київ, 527 с.
- Гогун, О. & А. Кентій, А. (2009). «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников». *Красные партизаны Украины. 1941–1944*. К., 586 с.
- Детинин, В.И., Дорошенко, И.А. & Коровин, В.В. (1967). *Чекисты в годы Великой Отечественной войны*. М.: ВШ КГБ, 90 с.
- Єзерський, М.Р. & Кришній, П.І. (2019). Органи керівництва партизанськими силами у роки Другої світової війни (1941–1945). *Воєнно-історичний вісник*. № 2 (32), с. 113–126.
- Іванков, А.В. (1983). *Деятельность органов государственной безопасности Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.)* (автореф. дисс. ... канд. юрид. наук). Москва, 26 с.
- Кентій, А. & Лозицький, В. (2005). *Війна без пощади і милосердя. Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941– 1944)*. К.: Генеза, 408 с.
- Коровин, В.В. & Овчинников, С.Н. (сост.). (1964). *Деятельность органов государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны. Сборник документов и материалов*. М.: ВШ КГБ, 444 с.
- Коровин, В.В. (1968). *Деятельность оперативных групп органов государственной безопасности в тылу противника в годы Великой Отечественной войны*. М.: ВШ КГБ, 412 с.
- Куманев, Г.А. & Чайковский, А.С. (1986). *Чекисты стояли насмерть*. К.: Политиздат Украины, 237 с.
- Курас, И.Ф. & Кентій, А.В. (1988). *Штаб непокоренных*. К.: Политиздат Украины, 424 с.
- Лозицький, В.С., Бажан, О.В., Кентій, А.В. & Ткач, О.С. (упоряд.). (2001). *Україна партизанська. 1941–1945. Партизанські формування та органи керівництва ними*. К.: Парламентське вид-во, 319 с.
- Мищенко, Г.П. & Мигрин, Г.П. (1985). *Задача особой важности (Партизанская разведка. 1941 – 1945 гг.)*. К.: Выща школа, 206 с.
- Никитченко, В.Ф. (1971). Чекисты Украины в период Великой Отечественной войны. *Труды ВКШ КГБ при СМ СССР*. № 2, с. 78–85.
- Про внесення змін до деяких законів України з питань оборони: Закон України від 16.06.2016 р. № 1420-VIII. (2016). *Відомості Верховної Ради України*. № 31. Ст. 546.
- Про внесення змін до деяких законів України щодо Сил спеціальних операцій Збройних Сил України: Закон України від 07.07.2016 р. № 1437-VIII. (2016). *Відомості Верховної Ради України*. № 33. Ст. 564.

Про основи національного спротиву: Закон України від 16.07.2021 р. № 1702-IX. (2021). *Відомості Верховної Ради України*. № 41. Ст. 339.

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 06.05.2015 р. № 287. (2015). *Офіційний вісник Президента України*. № 13. Ст. 874.

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України»: Указ Президента України від 24.09.2015 р. № 555. (2015). *Офіційний вісник Президента України*. № 22. Ст. 1291.

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України»: Указ Президента України від 25.03.2021 р. № 121. (2021). *Офіційний вісник Президента України*. № 9. Ст. 370.

Семенов, Я.Ф. (1985). Некоторые вопросы агентурной разведки оперативных групп органов госбезопасности в тылу противника на территории сопредельных с СССР стран в годы Великой Отечественной войны. *Труды Высшей Краснознаменной школы КГБ СССР*. № 35, с. 70–84.

Старожилов, Н.В. (1983). Партизанские соединения Украины в Великой Отечественной войне. К.: Выща школа, 237 с.

Пирожков, В.П. (глав. ред.). (1985). *Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне: сборник документов и материалов* (в 5 т., Т.2). М.: ВКШ КГБ, 640 с.

Пирожков, В.П. (глав. ред.). (1986). *Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне: сборник документов и материалов* (в 5 т., Т.3). М.: ВКШ КГБ, 1024 с.

Пирожков, В.П. (глав. ред.). (1988). *Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне: сборник документов и материалов* (в 5 т., Т.4). М.: ВКШ КГБ, 1124 с.

Пирожков, В.П. (глав. ред.). (1990). *Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне: сборник документов и материалов* (в 5 т., Т.5). М.: ВКШ КГБ, 1264 с.

Федорчук, В. (1970). Советская военная контрразведка в годы Великой Отечественной войны. *Сборник КГБ при СМ СССР*. № 1, с. 87–95.

Чайковский, А. (1994). *Невідома війна (партизанський рух в Україні 1941–1944 років мовою документів, очима істориків)*. К., 486 с.

Чайковский, А. С. (2019а). *Протистояння. Німецькі і радянські спецслужби у Другій світовій війні (1939–1945)* (у 2 т., Т.1). К.: Фенікс, 456 с.

Чайковский, А. С. (2019б). *Протистояння. Німецькі і радянські спецслужби у Другій світовій війні (1939–1945)* (у 2 т., Т.2). К.: Фенікс, 536 с.

REFERENCES

Andrianov, V.N. (1989). *Zafrontovaya rabota organov gosudarstvennoi bezopasnosti* [Behind-the-front work of state security agencies]. М.: VKSh KGB SSSR, 248 s. [in Russian].

Andrianov, V.N. (1990). *Uchastie chekistov v partizanskoй borbe v godi Velikoi Otechestvennoi voyni* [Participation of security officers in partisan warfare during the Great Patriotic War]. М.: VKSh KGB 116 s. [in Russian].

Borisov, N. (1968). Operativnie gruppi vo vrazheskom tilu [Operational groups in the enemy's rear]. *Sbornik KGB SSSR*. № 4, s. 124–132. [in Russian].

Boyarinov, G.I. (1959). *Taktika partizanskikh deistvii v budushchei voine* [Tactics of guerrilla actions in the future war]. (Candidate's thesis), 220 s. [in Russian].

Boyarskiy, V.I. (1991). *Partizanskaya borba v godi Velikoi Otechestvennoi voyni i uchastie v nei organov i voisk gosudarstvennoi bezopasnosti* [Partisan struggle during the Great Patriotic War and the participation of state security agencies and troops in it]. М.: ИПК ПВ КГБ СССР, 182 s. [in Russian].

Braiko, P.E. & Starinov, I.G. (1983). *Partizanskaya voyna* [Guerrilla warfare]. Vol. 1. М.: V/ch 64510, 335 s. [in Russian].

Bystrukhin, H.S. (2002). Diialnist spetspidrozdiliv orhaniv derzhavnoi bezpeky u Velykii Vitchyznianiі viini ta vykorystannia yikh dosvidu v suchasnykh “hariachykh tochkakh” [The activities of special units of state security agencies in the Great Patriotic War and the use of their experience in modern “hot spots”]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. Vyp. 6, s. 114–119. [in Ukrainian].

Chaikovskiy, A. (1994). *Nevidoma viina (partyzanskyi rukh v Ukraini 1941–1944 rokiv movoiu dokumentiv, ochyma istoriykiv)* [The Unknown War (partisan movement in Ukraine in 1941–1944 according to documents, through the eyes of historians)]. K., 486 s. [in Ukrainian].

Chaikovskiy, A.S. (2019a). *Protystoiannia. Nimetski i radianski spetssluzhby u Druhii svitovii viini (1939–1945)* [Opposition. German and Soviet special services in the Second World War (1939–1945)]. (v 2 t. T. 1). K.: Feniks, 456 s. [in Ukrainian].

Chaikovskiy, A.S. (2019b). *Protystoiannia. Nimetski i radianski spetssluzhby u Druhii svitovii viini (1939–1945)* [Opposition. German and Soviet special services in the Second World War (1939–1945)]. (v 2 t. T. 2). K.: Feniks, 536 s. [in Ukrainian].

Detinin, V.I., Doroshenko, I.A. & Korovin, I.A. (1967). *Chekisti v godi Velikoi Otechestvennoi voini* [Chekists during the Great Patriotic War]. M.: VSh KGB, 90 s. [in Russian].

Fedorchuk, V. (1970). Sovetskaya voennaya kontrrazvedka v godi Velikoi Otechestvennoi voini [Soviet military counterintelligence during the Great Patriotic War]. *Sbornik KGB pri SM SSSR*. № 1, s. 87–95. [in Russian].

Gogun, O. & Kentiy, (2009). “...Sozdavat nevynosimye usloviya dlya vruga i vseh ego posobnikov”. *Krasnye patrisany Ukrainy. 1941–1944* [“To create unbearable conditions for the enemy and all his accomplices”. The red partisans of Ukraine. 1941–1944]. K., 586 s. [in Russian].

Ivankov, A.V. (1983). *Deyatelnost organov gosudarstvennoi bezopasnosti Ukrainskoi SSR v godi Velikoi Otechestvennoi voini (1941 – 1945 gg.)* [Activities of state security bodies of the Ukrainian SSR during the Great Patriotic War (1941 – 1945)] (Extended abstract of Candidate’s thesis). Moskva, 26 s. [in Russian].

Kentii, A. & Lozytskyi, V. (2005). *Viina bez poshchady i myloserdia. Partyzanskyi front u tylu vermakhtu v Ukraini (1941– 1944)*. [War without mercy. Partisan front near the Wehrmacht in Ukraine (1941–1944)]. K.: Heneza, 408 s. [in Ukrainian].

Korovin, V.V. (1968). *Deyatelnost operativnikh grupp organov gosudarstvennoi bezopasnosti v tilu protivnika v godi Velikoi Otechestvennoi voini* [Activities of operational groups of state security agencies behind enemy lines during the Great Patriotic War]. M.: VSh KGB, 412 s. [in Russian].

Korovin, V.V. & Ovchinnikov, S.N. (comps.). (1964). *Deyatelnost organov gosudarstvennoi bezopasnosti v godi Velikoi Otechestvennoi voini. Sbornik dokumentov i materialov* [Activities of state security agencies during the Great Patriotic War. Collection of documents and materials]. M.: VSh KGB, 444 s. [in Russian].

Kumanev, G.A. & Chaikovskii, A.S. (1986). *Chekisti stoyali nasmert* [The security officers fought to the death]. K.: Politizdat Ukraini, 237 s. [in Russian].

Kuras, I.F. & Kentiy, A.V. (1988). *Shtab nepokorennikh* [Invictus Headquarters]. K.: Politizdat Ukraini, 424 s. [in Russian].

Lozytskyi, V.S., Bazhan, O.V., Kentii, A.V. & Tkach, O.S. O.C. (comps.). (2001). *Ukraina partyzanska. 1941–1945. Partyzanski formuvannia ta orhany kerivnytstva nymy* [Partisan Ukraine. 1941–1945. Partisan formations and their management bodies]. K.: Parlamentske vyd-vo, 319 s. [in Ukrainian].

Mishchenko, G.P. & Migrin, G.P. (1985). *Zadacha osooi vazhnosti (Partizanskaya razvedka. 1941 – 1945 gg.)* [A task of special importance (Partisan intelligence. 1941 – 1945)]. K.: Vishcha shkola, 206 s. [in Russian].

Nikitchenko, V.F. (1971). *Chekisti Ukraini v period Velikoi Otechestvennoi voini* [Chekists of Ukraine during the Great Patriotic War]. *Trudi VKSh KGB pri SM SSSR*. № 2, s. 78–85 [in Russian].

Pro osnovy natsionalnoho sprotyvu [On the foundations of national resistance]: *Zakon Ukrainy vid 16.07.2021 r. № 1702-IX*. (2021). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 41. art. 339. [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy “Pro Stratehiiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy” [On the decision of the National Security and Defence Council of Ukraine “On the National Security Strategy of Ukraine”]: *Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 06.05.2015 r. № 287*. (2015). *Ofitsiyni visnyk Prezydenta Ukrainy*. № 13. art. 874. [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 2 veresnia 2015 roku “Pro novu redaktsiiu Voiennoi doktryny Ukrainy” [On the decision of the National Security and Defence Council of Ukraine of September 2, 2015 “On the new edition of the Military Doctrine of Ukraine”]: *Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24.09.2015 r. № 555*. (2015). *Ofitsiyni visnyk Prezydenta Ukrainy*. № 22. art. 1291. [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 25 bereznia 2021 roku “Pro Stratehiiu voiennoi bezpeky Ukrainy” [On the decision of the National Security and Defence Council of Ukraine of March

25, 2021 “On the Military Security Strategy of Ukraine”]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 25.03.2021 r. № 121. (2021). *Ofitsiyni visnyk Prezydenta Ukrainy*. № 9. art. 370. [in Ukrainian].

Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo Syl spetsialnykh operatsii Zbroinykh Syl Ukrainy [On Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding the Special Operations Forces of the Armed Forces of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 07.07.2016 r. № 1437-VIII. (2016). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 33. art. 564. [in Ukrainian].

Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy z pytan oborony [On Amendments to Certain Laws of Ukraine on Defence Issues]: Zakon Ukrainy vid 16.06.2016 r. № 1420-VIII. (2016). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 31. art. 546. [in Ukrainian].

Semenov, Ya.F. (1985). Nekotore voprosi agenturnoi razvedki operativnykh grupp organov gosbezopasnosti v tilu protivnika na territorii sopredelnikh s SSSR stran v godi Velikoi Otechestvennoi voini [Some Issues of Human Intelligence of Operational Groups of State Security Agencies in the Enemy's Rear]. *Trudi Visshei Krasnoznamennoi shkoli KGB SSSR*. № 35, s.70–84. [in Russian].

Starozhilov, N.V. (1983). *Partizanskie soedineniya Ukraini v Velikoi Otechestvennoi voine* [Partisan formations of Ukraine in the Great Patriotic War]. K.: Vishcha shkola, 237 s. [in Russian].

Pirozhkov, V.P. (ed.). (1985). *Sovetskie organi gosudarstvennoi bezopasnosti v Velikoi Otechestvennoi voine: sbornik dokumentov i materialov* [Soviet state security agencies in the Great Patriotic War: a collection of documents and materials]. (v 5 t. T.2). M.: VKSh KGB, 640 s. [in Russian].

Pirozhkov, V.P. (ed.). (1986). *Sovetskie organi gosudarstvennoi bezopasnosti v Velikoi Otechestvennoi voine: sbornik dokumentov i materialov* [Soviet state security agencies in the Great Patriotic War: a collection of documents and materials]. (v 5 t. T.3). M.: VKSh KGB, 1024 s. [in Russian].

Pirozhkov, V.P. (ed.). (1988). *Sovetskie organi gosudarstvennoi bezopasnosti v Velikoi Otechestvennoi voine: sbornik dokumentov i materialov* [Soviet state security agencies in the Great Patriotic War: a collection of documents and materials]. (v 5 t. T.4). M.: VKSh KGB, 1124 s. [in Russian].

Pirozhkov, V.P. (ed.). (1990). *Sovetskie organi gosudarstvennoi bezopasnosti v Velikoi Otechestvennoi voine: sbornik dokumentov i materialov* [Soviet state security agencies in the Great Patriotic War: a collection of documents and materials]. (v 5 t. T.5). M.: VKSh KGB, 1264 s. [in Russian].

Starozhilov, N.V. (1983). *Partizanskie soedineniya Ukraini v Velikoi Otechestvennoi voine* [Partisan formations of Ukraine in the Great Patriotic War]. K.: Vishcha shkola, 237 s. [in Russian].

Viedienieiev, D. & Sliusarenko, A. (2018). Pochatkovyi etap stvorennia Syl spetsialnykh operatsii Zbroinykh Syl Ukrainy [The initial stage of the creation of the Special Operations Forces of the Armed Forces of Ukraine]. *Viiskovo-istorychnyi merydian*. № 4, s. 95–108. [in Ukrainian].

Viedienieiev, D. (2014). Rozvidualno-dyversivna ta kontrozvidualna diialnist orhaniv derzhavnoi bezpeky za liniieiu frontu v 1941–1945 rr. (za dokumentamy NKVS–NKDB Ukrainskoi RSR) [Intelligence-sabotage and counter-intelligence activities of state security agencies along the front line in 1941–1945 (according to documents of the NKVD–NKDB of the Ukrainian SSR)]. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*. № 2, s. 291–352. [in Ukrainian].

Viedienieiev, D., Kozeniuk, V. & Serdiuk, S. (comps.). (2000). *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB* [From the archives of the VUChK–HPU–NKVD–KGB]. Spetsvyypusk, 254 s. [in Ukrainian].

Viedienieiev, D.V. (2015). Rol spetsialnykh sluzhbb v orhanizatsii ta operatyvnomu zabezpechenni rozvidualnoi roboty partyzanskoho rukhu na okupovanii terytorii Ukrainy (1941–1944 rr.) [The role of special services in the organization and operational support of intelligence work of the partisan movement in the occupied territory of Ukraine (1941–1944)]. *Voiенно-istorychnyi visnyk*. № 2, s. 96–103. [in Ukrainian].

Viedienieiev, D.V. (2019). Operatyvno-boiova diialnist spetspidrozdiliv Narkomatu derzhavnoi bezpeky Ukrainy pid chas vyzvolennia Skhidnoi Yevropy vid natsyzmu (1944–1945 rr.). [Operational and combat activities of special units of the People's Commissariat for State Security of Ukraine]. *Voiенно-istorychnyi visnyk*. № 2 (32), s. 50–64. [in Ukrainian].

Vronska, T.V., Kentii, A.V., Kokin, S.A., Lysenko, O.Ye. & Smyrnov, H.V. (comps.). (2003). *Kyiv u dni natsystskoi navyaly: za dokumentamy radianskykh spetssluzhbb* [Kyiv during the Nazi invasion: according to the documents of the Soviet special services]. Kyiv, 527 s. [in Ukrainian].

Yezerskyi, M.R. & Kryshnii, P.I. (2019). Orhany kerivnytstva partyzanskymy sylamy u roky Druhoi svitovoi viiny (1941–1945) [Governing bodies of partisan forces during the Second World War (1941–1945)]. *Voiенно-istorychnyi visnyk*. № 2 (32), s. 113–126. [in Ukrainian].

Dmytro VIEDIENIEIEV

*Doctor of Historical Sciences, Professor
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8929-9875>

**OPERATIONAL AND COMBAT ACTIVITIES OF SPECIAL FORMATIONS AS A FACTOR
IN THE LIBERATION OF UKRAINE AND THE COUNTRIES OF EASTERN EUROPE
FROM HITLER'S OCCUPATION: DOCUMENTS OF THE SECTORAL STATE ARCHIVE
OF THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE**

In the context of the so-called “sixth generation” wars and the spread of unconventional (hybrid) strategy and tactics of wars and military-political conflict, the role of special operations forces, irregular (insurgent-guerrilla) formations, proxy forces, non-governmental destructive formations, etc. has grown unprecedentedly. The organization of special intelligence, reconnaissance and sabotage actions, partisan and underground formations of groups (struggle) on enemy territory or on one's own occupied territory have become one of the leading functions of special forces and special services. Given the tasks of the Special Operations Forces, special services, and the Defence Forces of Ukraine in general, the vast experience of combat, reconnaissance, and sabotage activities conducted in the territories occupied by the Nazis by the specialized bodies (units) of the People's Commissariat of Internal Affairs (NKVD) and the People's Commissariat of State Security (NKGB) seems very instructive.

The scientific and documentary publication publishes a thematic selection of archival documents from Fund 60 (“Personal and work files of Soviet special services agents”) of the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine. The documents reveal the organization and functions of the unit for managing frontline combat and reconnaissance and sabotage activities, the forms and methods of its work in the territory occupied by the Nazis, provide extensive statistical material on the main results of special activities in the aggressor's rear, and highlight the difficulties of establishing operational work in this area. The author reveals the content of the leading areas of reconnaissance and sabotage work of the 4th Directorate of the NKVD-NKDB of the Ukrainian SSR in 1941–1945, its role in ensuring the liberation of Ukraine and Eastern Europe from Nazism. An analysis of the state of the historiography and archeography of the problem is presented.

Keywords: *Second World War, Eastern Europe, special services, intelligence, sabotage, special operations, partisanship, military-historical archaeography.*

Milan VYHLÍDAL

PhD

University of Defence (Brno, Czech Republic)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8799-732X>

Email: milan.vyhldal@unob.cz

**ACTIVITIES OF THE CZECHOSLOVAK MILITARY
INTELLIGENCE SERVICE IN CARPATHIAN RUTHENIA INVESTIGATION CENTRE
FOR CARPATHIAN RUTHENIA (PÁTRACÍ STŘEDISKO PRO PODKARPATSKOU RUS)
IN THE CRISIS YEARS 1938/1939**

Prepared primarily on the basis of documents from the Central Military Archive – Military History Archive in Prague (Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv) and the Security Service Archive in Prague (Archiv bezpečnostních složek), the study focuses on the restructuring of the Czechoslovak military intelligence service before the World War II as the curtailed Czechoslovakia was forced to respond to changes in geopolitical situation.

Intelligence activities aimed at Nazi Germany were officially prohibited and intelligence activity moved to the east of the Czechoslovakia to the region of Carpathian Ruthenia, in the direction of Poland and Hungary. Headquartered in Carpathian Ruthenia's Svaliava (Свалієва), the Investigation Centre for Carpathian Ruthenia (Pátrací středisko pro Podkarpatskou Rus) became a new element in the Czechoslovak intelligence service restructuring, tasked with both offensive and defensive intelligence activity targeting Poland and Hungary while monitoring the internal political situation in Carpathian Ruthenia. The Investigation Centre for Carpathian Ruthenia was taken from the usual structures and was fully subject to the Second (Intelligence) Department of the Military Headquarters (2. oddělení Hlavního štábu) in Prague. Staff Captain Jan Krček chaired the Investigation Centre throughout its existence (December 1938 – March 1939). In addition to him, Czechoslovak military intelligence officers Jindřich Krátký, Oldřich Vomáčka, Stanislav Vondřich and Štěpán Kareš were also stationed in Svaljava.

The Investigation Centre worked in difficult conditions and ended its activities in March 1939. Czech lands were occupied by German troops. Slovakia became independent, became an ally of Nazi Germany and the Hungarian army occupied Carpathian Ruthenia.

Keywords: Czechoslovakia, Czechoslovak Armed Forces, military intelligence, Jan Krček, Investigation Centre for Carpathian Ruthenia.

Introduction. The Czechoslovak Military Intelligence Service started operating shortly after the founding of independent Czechoslovakia on October 28, 1918. It operated under the auspices of the Military Headquarters in Prague, the new state's capital. Its jurisdiction included all Czechoslovak military forces in the territory of the newly established republic; as with other military authorities emerging immediately after the revolution, as its activities were characterized by considerable improvisation (Břach, R. & Láník, J. 2013, p. 29; Straka, K. & Tomek, P. et al. 2018, p. 28).

Professionally organized intelligence activities started when the first Czechoslovak Army officer was appointed to the office of the intelligence service commander. This officer was Čeněk Haužvic, Major of the Military Headquarters and experienced intelligence

officer of the former Austro-Hungarian Army. Over time, the activities of the Czechoslovak intelligence services centred around the Second (Intelligence) Department of the Military Headquarters (2. oddělení Hlavního štábu), following the French model (Straka, K. & Tomek, P. et al. 2018, pp. 28, 32).

Like the emerging Czechoslovak Army, the Intelligence Service faced many challenges from the time of its origin. Most of the Czechoslovak state borders corresponded to the historical border of Bohemia and northern border of Hungary, except for the relatively large Czechoslovak-Hungarian section that was new and man-made. The relationship between Czechoslovakia and Hungary was tense from the start, leading to a relatively short but bloody conflict in 1919. Another serious crisis in relation to Hungary occurred in late 1921, when the last Austro-Hungarian emperor

Charles I attempted to restore rule of the Habsburg monarchy in Hungary. The operative sections of Intelligence Service Departments of Land Headquarters in Bratislava and Košice (2. oddělení štábu velitelství Zemského vojenského velitelství v Bratislavě a Košicích) focused their intelligence work on Hungary, controlling high-profile intelligence officers in individual divisions as well as independent troops. A special unit established in 1928 under the office of the Czechoslovak Military Attaché in Vienna carried out dedicated espionage work against Hungary. It's important to mention that intelligence work against Hungary was the main focus of the services' activities until 1934 (Straka, K. & Tomek, P. et al. 2018, p. 42).

The Czechoslovak Military Intelligence faced completely new challenges after Adolf Hitler seized power in neighbouring Germany in 1933. It became evident that his intention was to dismantle the Treaty of Versailles established after WWI using any means available. In response to the new circumstances, many changes were introduced by Czechoslovak intelligence services in the late 1930s which strove to effectively adjust the foreign intelligence offensive while improving the quality of work. The service was radically reorganized five times between 1934 and 1938. Four of the reorganizations occurred before Germany, Italy, France and Great Britain concluded the Munich Agreement in 1938, forcing Czechoslovakia to surrender territory around its border to Nazi Germany. The fifth one was required by the catastrophic consequences for Czechoslovakia of that Agreement (See, e. g.: Kokoška, S. & Malíř, J. 1989, pp. 51–65 and Kokoška, S. & Malíř, J. 1990, pp. 34–48).

In the late 1930s, when the productivity of the intelligence services was at its peak, the Second (Intelligence) Department of the Military Headquarters was divided into four groups: A – Study and Planning (studijní a plánovací), B – Investigation (pátrací), C – Foreign (zahraniční) and D – General (všeobecná). Intelligence work in the sense of collection and critical analysis of information was assigned to groups A and B. Group A (Study and Planning) was responsible for sorting, recording and analyzing reports provided by the special means of groups B (Investigation) and C (Foreign) (Straka, K. 2017, p. 33).

Immediately before the war, Czechoslovak offensive intelligence services launched their new “Advanced Agency Centres” (Předsunutá agenturní ústředna, PAÚ). They were intelligence subsidiaries located in border areas, tasked with keeping direct contact with both the local and foreign agency networks. Some of them were accountable directly to

the Intelligence Headquarters in Prague, that is, the Second (Intelligence) Department of the Military Headquarters, and others to the Second (Intelligence) Departments of provincial military headquarters. This solution proved less than ideal and all supervisory authority was later transferred to the Second Department of the Military Headquarters, leading to the establishment of four intelligence centres (Výzvědná střediska, VS): VS I in Prague, VS II in Brno, VS III in Bratislava and VS IV in Košice. All Advanced Agency Centres came under the authority of these Intelligence Centres. The new system took effect on October 1, 1936. In spring 1938 when Czechoslovakia faced a crisis, individual Intelligence Centres were renamed “Agency Investigation Centres” (Agenturní pátrací střediska, APS) with their respective Roman numerals (Straka, K. 2017, pp. 36–37).

The highest element in the hierarchy of intelligence authorities was Section P-1, constituting one of the integral parts of Investigation Group B under the Second Department of the Military Headquarters. The above-mentioned Investigation Centres (VS), later called Agency Investigation Centres (APS), were directly subordinate to it, as were foreign supporting points of the Czechoslovak Intelligence Service and the Advanced Agency Headquarters in Prague with the code name VONAPO, working since 1936 as a joint Czechoslovak-Soviet intelligence unit against Nazi Germany (Straka, K. & Tomek, P. et al. 2018, p. 54).

Like the Czechoslovak Army, the Czechoslovak Intelligence Service system was gravely affected by the Munich Agreement. Its last re-organization was ordered by German authorities. Nazi Germany was not allowed to be the focus of intelligence work and borders with this large neighbour of Czechoslovakia became a passive zone as far as military defence was concerned. Under the aggressive influence of Hungary and Poland, intelligence activities gravitated towards the very eastern part of Czechoslovakia, eastern Slovakia and Carpathian Ruthenia. After a subsequent reorganization of armed forces, almost half of the country's military were gathered there (Straka, K. 2007, p. 132).

The intelligence apparatus also had to adapt to the new international situation. Its restructuring took place from October to December 1938. The primary sign of the disruption in the intelligence services after the Munich Agreement was the dissolution of the Advanced Centres in Bohemia. Agency Investigation Centres (APS) working against Germany were dissolved or transferred to Moravia and Silesia to focus their intelligence work against Poland or the originally Czechoslovak territories annexed by Hun-

gary after the First Vienna Award in 1938 (Straka, K. 2017, p. 38).

Aside from interests in Poland and Hungary, the need arose to monitor the situation in the very eastern part of Czechoslovakia, Carpathian Ruthenia*. A new Investigation Centre for Carpathian Ruthenia (Pátrací středisko pro Podkarpatskou Rus, PSPR)** headquartered in the town of Svaljava (Свалява) was founded in December 1938. It concentrated on the situation within the area and offensive activity against Poland, as well as the former Czechoslovak territory occupied by the Hungarian army to the south. In all other ways, it was subordinate to the Intelligence Headquarters in Prague (2. oddělení Hlavního štábu) (Straka, K. 2017, p. 38).

Another, previously unknown, element of Czechoslovak military intelligence services emerged: a secret agency. An agency investigation service focused on Germany had been established in late 1938 p. without the knowledge of superior officers at the Military Headquarters and Ministry of National Defence. The Munich Agreement prohibited all intelligence work, so the secret agency operated solely on a conspiratorial basis, with only a very small circle of persons aware of its existence (Straka, K. 2017, p. 38).

The following paragraphs aim to introduce the secret Investigation Centre for Carpathian Ruthenia (PSPR) as part of the system of Czechoslovak military intelligence services. The study draws on the very fragmentary archives of the Second Department of the Military Headquarters of the Ministry of National Defence, relevant archival sources of the First and Third (Planning and Operation) Departments (1. a 2. oddělení Hlavního štábu) and materials of Czechoslovak military counterintelligence (Hlavní správa vojenské kontrarozvědky), which are all maintained by the Central Military Archive – Military History Archive in Prague (Vojenský ústřední archiv – VÚA – VHA) and by the Security Service Archive in Prague (Archiv bezpečnostních složek, ABS). Other available litera-

ture on intelligence services was also used. Most of it was published by the Military History Institute in Prague (Vojenský historický ústav v Praze). As an example, let us name the book “Ve službách republiky. 100 let od založení československého vojenského zpravodajství” written by the Czech historians Karel Straka, Prokop Tomek and Tomáš Bandžuch and the work of Karel Straka named “Rekonstrukce československé agenturní sítě a jejich výsledků z let 1933–1939: Zpravodajské ústředí”.

Research Results. *Origin and Operation of the Investigation Centre for Carpathian Ruthenia (PSPR).* The exact founding date of this intelligence service centre is unknown. In late 1938, Emil Strankmüller, commander of the offensive intelligence service officers operating under the Second Department of the Military Headquarters drew up basic guidelines for this specialized intelligence service centre. It can be presumed that it was the Commander of the Czechoslovak Intelligence Service and future General František Moravec who played the role of the metaphorical father of the centre¹.

Based on this document, the Investigation Centre for Carpathian Ruthenia was established in the town of Svaljava in the very eastern part of the Czechoslovak Republic (now it is a city located in the Transcarpathian region of Ukraine) under the auspices of the Intelligence Headquarters. The first, and due to its short operation, only commander of the centre was the previous head of the Second Department of the 1st Corps Staff in Prague (2. oddělení štábu velitelství I. sboru v Praze), Staff Captain Jan Krček***;² (Figure 1).

¹ VÚA – VHA, fund (f.) Velitelství vojenské zpravodajské služby, box (b.) 153, file (f.) 23, Předmět: Zpravodajská služba – informace, ref. no. 13415/1938 (undated), fol. 1. This is a key document produced by the Second Department of the Military Headquarters that has been preserved until the present day, thanks to the fact that the intelligence service group managed by Colonel František Moravec took it to Great Britain right before the Nazi occupation in March 1939.

² VÚA – VHA, fund (f.) Velitelství vojenské zpravodajské služby, box (b.) 153, file (f.) 23, Předmět:

* After the Constitutional Act No. 328/1938 and Decree of Independence of Carpathian Ruthenia were passed in late 1938, the region was newly called “Carpathian Ukraine” or “Carpatho-Ukraine”. For clarity, the more common name “Carpathian Ruthenia” will be used throughout this text.

** Some historical sources use the title “Investigation Centre in Carpathian Ruthenia”. This text will use the title “Investigation Centre for Carpathian Ruthenia”.

*** Jan Krček, born on June 8, 1901 in Přemyšl. Between 1915 and 1918, he studied at the Upper Military Realschule – secondary schools (Výšší vojenské reálné gymnasium) in Hranice (now Czech Republic) and Krakow (now Poland). He entered the Czechoslovak Army after the founding of independent Czechoslovakia in 1918. He served as an infantry officer from 1920 to 1927 in the eastern regions of Czechoslovakia in various garrisons in Carpathian Ruthenia. Between 1934 and 1936, he studied at the Military University in Prague (Vysoká škola válečná v Praze) and worked at the Second Department of the 1st Corps Staff in Prague (2. oddělení štábu velitelství I. sboru v Praze). His activities in the anti-Nazi resistance and after the war and his persecution after the communist coup in 1948 are described in the final part of this study (For details, see Kreisinger, P. (2017). Plukovník generálního štábu Jan Krček (1901–1961). Dlouhá cesta účastníka zahraničního odboje (velitele Gabčíka a Kubiše) k rehabilitaci. *Historie a vojenství*. № 4, pp. 70–83).

The secluded territory of Carpathian Ruthenia was not wholly unknown to Krček. Between the years 1920 and 1927, he occupied various functions (chief of the squad, connection officer, company deputy chief and armament officer) in the Infantry Regiments 19 and 36 (Pěší pluk 19 a 36) in Mukachevo (Мукачево) and Uzhorod (Ужгород)³.

On the other hand, Krček lacked the necessary practical experience with secret intelligence agency management due to the fact that when he joined the Second Department of the 1st Corps Staff in Prague, the intelligence offensive was run solely by the Second Department of the Military Headquarters. Lower levels of the intelligence hierarchy fulfilled only defensive functions (monitoring selected persons, drawing up opinions and sending experts to court hearings in cases of military treason) and intelligence training. Krček was temporarily assigned to the Second Department (2. oddělení Hlavního štábu) in November 1938⁴.

Apart from Jan Krček, other intelligence officers were also transferred to Svaljava: Staff Captain Jindřich Krátký, Staff Captain Oldřich Vomáčka, Captain Jozef Markančuk and Captain Stanislav Vondřich⁵ (Figures 2, 3, 4). The group composition soon changed. The only Ruthenian among Czech and Czechoslovak officers, Captain Markančuk, was replaced by First Lieutenant Štěpán Kareš for unspecified reasons (Figure 5). It is also remarkable that of the appointed staff, only Jindřich Krátký, Oldřich Vomáčka and Štěpán Kareš had experience with intelligence work. Due to personnel restrictions brought about by the Munich Agreement (all anti-German intelligence work was officially prohibited), the commander of the Czechoslovak Intelligence Service František Moravec was interestingly hesitant to send more experienced officers to Carpathian Ruthenia. We can only speculate that a wish to keep the best intelligence officers close at hand in Prague played a role.

On the other hand, Krček and his subordinates were very well equipped materially and technically. They had three Czechoslovak modern Tatra 75 automobiles, photographic, chemical and writing materi-

Zpravodajská služba – informace, ref. no. 13415/1938 (undated), fol. 1

³ VÚA – VHA, f. Kvalifikační listiny, Kvalifikační listina Jana Krčka

⁴ Archiv bezpečnostních složek (ABS), f. Hlavní správa vojenské kontrarozvědky, b. 72, f. 1, Zpráva sepsaná s Janem Krčkem, fol. 473 and 476.

⁵ VÚA – VHA, f. Velitelství vojenské zpravodajské služby, b. 153, f. 23, Pátrací středisko na Podkarpatské Rusi, organizace a úkoly (undated), fol. 3.

Figure 1. The head of the Investigation Centre for Carpathian Ruthenia in Svaljava (Свалява) Staff Captain Jan Krček in 1938 (Národní archiv)

Figure 2. Staff Captain Jindřich Krátký (Archiv bezpečnostních složek)

als and necessary intelligence equipment along with reports on the Ukrainian irredentist movement. They also had a broadcasting and reception device with set broadcasting and reception times to communicate with the Military Headquarters in Prague⁶.

The Intelligence Headquarters in Prague were aware that Poland and Hungary were interested in the territory of Carpathian Ruthenia. Reports of activities of the local paramilitary organization Carpathian Sich also raised concern*. It is remarkable that a great deal of political, economic, social as well as military information was also collected from the very eastern part of Czechoslovakia by the German military intelligence service Abwehr, which found many locals willing to cooperate⁷. The serious situation required precise reports on the development in the region. Many challenges lay before the Investigation Centre for Carpathian Ruthenia.

The Military Headquarters in Prague summarized the Centre's activities in three basic points: 1) carry out intelligence agency work against Poland, taking full advantage of Polish-Ukrainian irredentism; 2) collect reports on the current political situation in Carpathian Ruthenia and 3) initiate offensive intelligence work against Hungary⁸.

Offensive action against Poland took the form of the collection of military and military-political reports. Krček's subordinates quickly built a network of agents (some suitable individuals were adopted from the no longer utilized network of agents working against Germany) and pedestrian agents, focusing on Polish territory north of Carpathian Ruthenia, roughly delimited by the towns of Turka (Турка) – Sambir (Самбір) – Lviv (Львів) – Berežany

⁶ VÚA – VHA, f. Velitelství vojenské zpravodajské služby, b. 153, f. 23, Pátrací středisko na Podkarpatské Rusi, organizace a úkoly (undated), fol. 3.

⁷ Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg, f. Nachgeordnete Dienststellen und Einheiten des Amtes Ausland/Abwehr, b. 49, f. 32, Politische Nachrichten aus der Tschechoslowakei (Politische und soziale Verhältnisse in Karpethen-Rußland. Militärische Angaben allgemeinen Charakters – Zu Abw. St. Mchn. Nr. 1219/37 I geh.) (undated).

⁸ VÚA – VHA, f. Velitelství vojenské zpravodajské služby, b. 153, f. 23, Pátrací středisko na Podkarpatské Rusi, organizace a úkoly (undated), fol. 3.

* Carpathian Sich (Karpatská Sič) was a volunteer paramilitary organization of Ukrainian nationalists aiming to found an independent state. They were anti-Czechoslovak and anti-Hungarian (Straka, K. (2007). Československá armáda, pilíř obrany státu z let 1932–1939. Praha: "Ministerstvo obrany České republiky", p. 134).

Figure 3. Oldřich Vomáčka in a post-war photo with the military rank of Lieutenant Colonel (Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv)

Figure 4. Captain Stanislav Vondřich (Archiv bezpečnostních složek)

Figure 5. First Lieutenant Štěpán Kareš
(Archiv bezpečnostních složek)

(Бережани) – Stanislav (Івано-Франківськ) – Kolomyia (Коломия) – Yasinia (Ясіня). The Czechoslovak Second Department (2. oddělení Hlavního štábu) devoted special attention to the area between Stanislav (Івано-Франківськ) – Stryi (Стрий) – Lviv (Львів) – Sambir (Самбір) – Kolomyia (Коломия) regarding the necessity of cooperation with residents offering knowledge of local circumstances who would occupy the post of pedestrian agents. The Military Headquarters in Prague urged the Investigation Centre for Carpathian Ruthenia to recruit as many reliable Ukrainian emigrants as possible⁹.

To assess internal circumstances in Carpathian Ruthenia and activities of the local irredentist movements, Krček's agents were instructed to inconspicuously enter into contact with local authorities, while also cooperating with local confidants and defence agents. Commander of the Investigation Centre, Staff Captain Jan Krček, had to be informed in a timely manner of the official stances of local authorities but also backstage politics including objectives and means adopted by the locals¹⁰.

⁹ VÚA – VHA, f. Velitelství vojenské zpravodajské služby, b. 153, f. 23, Pátrací středisko na Podkarpatské Rusi, organizace a úkoly (undated), fol. 3.

¹⁰ VÚA – VHA, f. Velitelství vojenské zpravodajské služby, b. 153, f. 23, Pátrací středisko na Podkarpatské

Offensive intelligence work against Hungary focused on the area delimited by the towns of Mukachevo – Sevljuš (Виноградів) – Nyírbátor – Nyíregyháza – Uzhorod. It also included the territory that had previously belonged to Czechoslovakia and was now occupied by Hungary based on the Vienna Award. The intelligence headquarters urged the Investigation Centre to promptly report all relevant changes of Hungarian border patrol crews as well as higher ranking posts in the area, aiming to detect any preparation for terrorist activity¹¹.

Jan Krček informed only his superiors about the results of his efforts and his subordinates worked more or less independently. Colonel František Moravec urged Krček to carry out offensive work without any intervention or support of the local authorities, if possible¹². In light of the unstable situation, Moravec said to Krček before he left for Svaljava (according to his own words spoken after the war): “*Don't forget that our power in C[arpathian] R[uthenia] is only temporary*”¹³.

The founding and position of the Investigation Centre was, however, disclosed to the Second Departments of the two higher military headquarters in the area for the purposes of future cooperation: the Second Department of the 6th Corps Headquarters in Spišská Nová Ves (2. oddělení štábu velitelství VI. sboru) and the Second Department of the 12th Division Headquarters in Svaljava (2. oddělení štábu velitelství 12. pěší divize). The local intelligence workers were urged to oblige Krček and his subordinates whenever they needed anything. Their work entailed mostly checking selected persons and intervening with local authorities, etc. Krček in turn kept them updated on important foreign and state reports, provided they were directly related to their interests¹⁴.

The exact date when the Investigation Centre started working is unclear from the available sources. Based on personal documents of many of the officers

Rusi, organizace a úkoly (undated), fol. 3.

¹¹ VÚA – VHA, f. Velitelství vojenské zpravodajské služby, b. 153, f. 23, Pátrací středisko na Podkarpatské Rusi, organizace a úkoly (undated), fol. 3.

¹² VÚA – VHA, f. Velitelství vojenské zpravodajské služby, b. 153, f. 23, Pátrací středisko na Podkarpatské Rusi, organizace a úkoly (undated), fol. 4.

¹³ ABS, f. Hlavní správa vojenské kontrarozvědky, b. 72, f. 1, Zpráva sepsaná s plukovníkem Janem Krčkem, fol. 485–486.

¹⁴ VÚA – VHA, f. Velitelství vojenské zpravodajské služby, b. 153, f. 23, Předmět: Vojenské zpravodajství – informace, ref. no. 13415/1938 (undated), fol. 1 and Pátrací středisko na Podkarpatské Rusi, organizace a úkoly (undated), fol. 4.

issued after the war, we can presume that a majority of the crew arrived at the location on December 16 and 17, 1938. Jan Krček mentioned this in his interrogation by the Communist Military Counter-Intelligence Service after the war. The report states that he travelled from Prague to Svaljava alone by car, equipped with fake documents in the name of Ing. Kalina. Two civil vehicles joined him in Moravia with Staff Captain Krátký, Staff Captain Vomáčka, First Lieutenant Kareš and one non-commissioned officer. The last to join the crew was Krček's former subordinate at the Second Department of Military Headquarters in Prague, Captain Stanislav Vondřich¹⁵.

Apart from the technical equipment listed above, Krček also received documents with factual and personal data on the Ukrainian irredentist movement to help him select locals willing to work against Poland in the Galicia Region. It is remarkable that he allegedly received no instructions as far as offensive intelligence work against Hungary was concerned. On the other hand, he was advised to initiate close cooperation with intelligence subsidiaries in eastern Slovakia that had some experience with intelligence work against Hungary. Unlike the newly founded centre in Svaljava, they had an established agency network at their disposal¹⁶.

One of the Centre's tasks was defensive intelligence work. The internal situation in Carpathian Ruthenia was disrupted by the activities of the Carpathian Sich. Staff Captain Jan Krček often negotiated with the Minister of the Interior for the Autonomous Government of Carpathian Ruthenia (ministr vnitra autonomní vlády Podkarpatské Rusi) Lev Prchala, who was gravely concerned about the group's activities. Prchala primarily collected information about its members but did not radically intervene against them. Krček did not agree with Prchala's benevolent approach and expressed his displeasure to his subordinates¹⁷.

¹⁵ ABS, f. Hlavní správa vojenské kontrarozvědky, b. 72, f. 1, Zpráva sepsaná s plukovníkem Janem Krčkem, fol. 486–487 and ABS, f. Zpravodajská správa Generálního štábu Československé lidové armády (Intelligence Service of the General Staff of the Czechoslovak People's Army), Osobní složka Stanislava Vondřicha, No. 2661.

¹⁶ ABS, f. Hlavní správa vojenské kontrarozvědky, b. 72, f. 1, Zpráva sepsaná s plukovníkem Janem Krčkem, fol. 486–487.

¹⁷ ABS, f. Hlavní správa vojenské kontrarozvědky, b. 72, f. 1, Předmět: Krček Jan – štábní kapitán, zpráva, fol. 112 and Zpráva sepsaná s plukovníkem Janem Krčkem, fol. 484.

Krček reported his arrival to the Commander of the 12th Division General Oleg Svátek. As mentioned above, the headquarters of Svátek's division was also located in Svaljava, because it had to be moved from Uzhorod, currently occupied by the Hungarians. After they arrived, Krček's group started looking into the possibility of cooperation with reliable Czechoslovak police and state officers. They also contacted the Advanced Agency Headquarters (Předsunutá agenturní ústředna, PAÚ) in Prešov (now Slovakia) under the code name "Rudolf", subordinate to the Agency Investigation Centre I (Agenturní pátrací středisko, APS) in Banská Bystrica (now Slovakia)¹⁸.

Based on the above, we can assume that the group was in close cooperation with the Centre in Banská Bystrica. As of January 15, 1939, the Investigation Centre (APS) managed two Advanced Agency Centres (PAÚ) – one with the code name "Radomil" in Nitra (now Slovakia) and another one with the code name "Rudolf" in Prešov, providing intelligence work between: Miskolc – Košice – Prešov; Sátoraljaújhely – Trebišov – Vranov nad Topľou; Nyíregyháza – Chop (Чоп) – Uzhorod (Ужгород). Another task was to build a network of residents in 1st degree locations: Miskolc, 2nd degree locations: Košice, Sátoraljaújhely, Uzhorod, Nyíregyháza, Szerencs, Debrecen and the remaining areas where the Hungarian 6th and mixed 5th brigades were deployed (Debrecen and Szeged). They also monitored traffic on the line Miskolc – Košice – Miskolc – Sátoraljaújhely – Debrecen – Nyíregyháza – Čop – Uzhorod. "Rudolf" carried out recruiting activities also on Czechoslovak territory, in the Districts Moldava nad Bodvou, Gelnica, Spišská Nová Ves, Levoča, Kežmarok, Poprad, Spišská Stará Ves and Stará Ľubovňa¹⁹.

The Advanced Agency Centre (PAÚ) "Rudolf", focusing on the area east of the Headquarters in Banská Bystrica to the line Uzhorod – Nyíregyháza, became the "neighbour" of Krček's Investigation Centre for Carpathian Ruthenia²⁰.

The Centre in Svaljava sadly did not have much time to develop its activities against Poland and Hungary. Between March 14 and 15, 1939, the crisis in

¹⁸ ABS, f. Hlavní správa vojenské kontrarozvědky, b. 72, f. 1, Zpráva sepsaná s plukovníkem Janem Krčkem, fol. 486–487.

¹⁹ VÚA – VHA, f. Vojenské zpravodajství I, b. 4, Předmět: Organizace zpravodajské služby proti Maďarsku).

²⁰ VÚA – VHA, f. Vojenské zpravodajství I, b. 4, Předmět: Organizace zpravodajské služby proti Maďarsku).

central Europe peaked. The Autonomous Government of Carpathian Ruthenia had long sought the support of Nazi Germany. Ukrainian nationalists began a coup d'état during the night of March 14, 1939. The Czechoslovak Army quickly silenced it but Carpathian Ukraine, which was the other official name of the very eastern part of Czechoslovakia, also declared itself independent. It however did not obtain any of the expected guarantees from Berlin. The Hungarian Army began an offensive against it from three directions on March 14, 1939. When the Czechoslovak Army received the Hungarian ultimatum requiring the immediate clearing of Carpathian Ruthenia, many troops of the Czechoslovak Army started fighting back (Straka, K. 2007, p. 134).

Occupation of the Czech lands by German troops began soon afterwards. Officers at the Investigation Centre for Carpathian Ruthenia attempted unsuccessfully to make radio contact with Prague after listening to appeals for calm on Radio Prague throughout the night of March 15. Radio traffic in the Czechoslovak military network had been cut off, telephone lines were overloaded and the connection with Slovakia kept dropping²¹.

Krček finally managed to make a short call to his superiors to find out what was going on in Prague. His initial suggestion to immediately leave for Poland was declined. He had no other choice than to abandon his position along with his remaining troops and return across Slovakia. When they crossed the Slovak town of Prešov in their military convoys, the situation was already very tense. Krček later remembered that the Slovaks, who had meanwhile declared an independent state, were quite hostile especially towards Czechs. Krček also ordered all intelligence materials, equipment and codes as well as radio transmitters to be destroyed²².

This proved to be excellent foresight, as the collection of materials from military intelligence headquarters and subsidiary divisions of the former Czechoslovak Army in Slovakia was among the first measures taken after the proclamation of an independent Slovak State. The order applied also to documents from the Agency Investigation Centre I (APS) in Banská Bystrica and its Advanced Agency Headquarters (PAÚ) (Šimunič, P. 2012, p. 44).

²¹ ABS, f. Hlavní správa vojenské kontrarozvědky, b. 72, f. 1, Zpráva sepsaná s plukovníkem Janem Krčkem, fol. 486–487.

²² ABS, f. Hlavní správa vojenské kontrarozvědky, b. 72, f. 1, Zpráva sepsaná s plukovníkem Janem Krčkem, fol. 478.

The only thing that could be confiscated from Krček's subordinates was a radio receiver station and sadly also their vehicle fleet. Krček's people were dispatched on a special train to the occupied city of Prague together with the commanders of General Oleg Svátek's 12th Division (12. pěší divize)²³.

Battles related to the retreat of the former Czechoslovak Army from Carpathian Ruthenia continued until March 17, 1939. Troops of the state that no longer existed retreated in three directions. The first was across Slovakia, while other soldiers ended up in Romania and Poland (Straka, K. 2007, p. 134).

Captain Jan Krček reported to the Deputy Commander Intelligence Colonel František Havel who took over after Colonel Moravec immediately on March 22, 1939. Krček described the course of retreat from Carpathian Ruthenia to Havel. That was more or less all that was required of him. Anything else was irrelevant under the new circumstances. The Czech lands and Carpathian Ruthenia were occupied and Slovakia had declared independence. The Czechoslovak Republic as an autonomous state no longer existed. The former Czechoslovak Army slowly but surely entered a phase of controlled liquidation that ended in summer 1939. Jan Krček himself was called up again to serve in the 1st Corps (I. sbor) in Prague but took an open-ended leave of absence due to the situation in the country²⁴.

Conclusion. There are not enough archive sources to assess the activities of the Investigation Centre for Carpathian Ruthenia more thoroughly. Agency materials, reports and other documents were likely lost during the rushed destruction of the intelligence service archive on March 15, 1939 at the Military Headquarters in Prague (2. oddělení Hlavního štábu). Testimonies from after the war also confirm the destruction of all paperwork transferred from Carpathian Ruthenia by employees of the Investigation Centre. The material fragments that have survived to the present day, however, do allow us to arrive at some conclusions.

²³ ABS, f. Hlavní správa vojenské kontrarozvědky, b. 72, f. 1, Zpráva sepsaná s plukovníkem Janem Krčkem, fol. 478.

²⁴ ABS, f. Hlavní správa vojenské kontrarozvědky, b. 72, f. 1, Zpráva sepsaná s plukovníkem Janem Krčkem, fol. 478. The return to Prague on March 22, 1939, when Krček reported to Colonel František Havel, is confirmed in the personal documents of Infantry Staff Captain Jindřich Krátký from the former Investigation Centre for Carpathian Ruthenia. VÚA – VHA, f. Vojenské osobní spisy, Vojenský osobní spis Jindřicha Krátkého.

We need to remember that the last reorganization of intelligence services in the area was very rushed. The original system of agency investigation centres changed drastically (intelligence work against Germany was prohibited) and an offensive intelligence agency focused on Poland and Hungary was quickly established as intelligence interests shifted eastward. A specialized centre for intelligence work against Poland and Hungary emerged under these circumstances.

The Investigation Centre for Carpathian Ruthenia sprung up relatively fast, without any personnel or local continuity. The Intelligence Headquarters in Prague chose an inexperienced commander without detailed knowledge of the local conditions. It is surprising that only three officers working at the Investigation Centre were even somewhat familiar with the area, which was very unpopular among officers of the Czechoslovak Army, unlike the less remote and more attractive Bohemia and Moravia. It remains a mystery why the Commander of the Second Department did not choose an officer with more experience in intelligence service work.

Another factor giving a disadvantage to the Czechoslovak intelligence officers in Svaljava was the season of the year, along with lack of time to build the Investigation Centre. The cold and hard terrain proved a significant obstacle for messengers trying to cross the border. The new offensive centre was built in a great rush, at a time when it took years to establish a quality offensive agency. It is also more than likely that the Investigation Centre for Carpathian Ruthenia did not achieve any significant success during the three months of its operation. The results of the defensive intelligence work are also arguable. Jan Krček himself admitted after the war that the Investigation Centre never really moved beyond the preparation phase and did not achieve any considerable success²⁵.

Despite that, it would be inappropriate to disregard the participation of the intelligence officers in defence of the republic. The difficult internal and foreign political situation of Czechoslovakia brought many individual challenges. It goes to the credit of the officers of Investigation Centre in Carpathian Ruthenia that many joined the resistance after the Nazi occupation of Czechoslovakia.

Their former Commander, Staff Captain Jan Krček, fled to Poland in August 1939. He served in a

Czechoslovak legion and was imprisoned by the Red Army in the USSR together with the future commander of the 1st Czechoslovak Army Corps in the USSR (1. československý armádní sbor v SSSR) General Ludvík Svoboda after the German and Soviet attack on Poland. In 1940, he became the commander on one of the Czechoslovak military transports to France and took part in retreat fights under the 1st Czechoslovak Infantry Division in France (1. československá pěší divize ve Francii). After France was defeated, he went to Great Britain and served as commander of the Second (Intelligence) Department of Staff of the Czechoslovak Composite Brigade (2. oddělení štábu velitelství Československé smíšené brigády). In this function, he participated in selecting the right persons for parachute/diversion and intelligence operations in the occupied Czech lands. During this time, his active involvement was crucial in the operation code named Anthropoid, which aimed to physically remove the Deputy Reich-Protector, Chief of the Reich Security Main Office, SD and SS – Obergruppenführer and Chief of Police Reinhard Heydrich, which occurred on May 27, 1942. After that, Krček worked at the Department of Political Intelligence of the Ministry of the Interior of the Czechoslovak Exile Government in London (Kreisinger, P. 2017, pp. 78–80).

Events following the communist coup d'état in February 1948 were particularly tragic for Krček. At that time, he held the position of a Colonel and Commander in the 74th Infantry Regiment (Pěší pluk 74) in Most, northern Bohemia. He was considered a great professional by his superiors, but also potentially politically unreliable, as they expressed in September 1948. In September 1949, Krček was drafted as a student of the Military University in Prague (Vysoké vojenské učiliště) but was expelled in May of the next year. The Communist Counter-Intelligence kept a close eye on him during his studies. In June 1950, he was arrested for alleged subversive activity. Those allegations could not be proven but in October 1950 a lower court found him guilty of negligence in keeping of a state secret and sentenced him to nine months in prison without the possibility of parole. He also lost his military rank of a Colonel. His persecution was fully in line with the general purge in the Czechoslovak Army. Instead on being released after serving his time, he was transferred to a forced labour camp in March 1951 and forced to stay until April of the next year. The same court cleared him of all charges in July 1950 but he could not return to his post in the army. He had to earn his living as a manual worker. Jan Krček died

²⁵ ABS, f. Hlavní správa vojenské kontrarozvědky, b. 72, f. 1, Zpráva sepsaná s plukovníkem Janem Krčkem, fol. 486–487.

as a reserve private after a serious illness on March 24, 1961 in Prague, completely forgotten. During the political thaw in the late 1960s, his wife attempted to have him rehabilitated. Her efforts were, however, interrupted by the occupation of Czechoslovakia by Warsaw Pact troops in August 1968. Krček was not

definitively and fully rehabilitated morally and as an officer of the army until long after the fall of the communist regime in Czechoslovakia, in March 2015²⁶.

²⁶ VÚA – VHA, f. Kvalifikační listiny, Kvalifikační listina Jana Krčka.

REFERENCES

- Břach, R. & Láník, J. (2013). *Dva roky bojů a organizační práce. Československá armáda v letech 1918–1920*. Praha: “Ministerstvo obrany České republiky”. [in Czech].
- Cséfalvay, F. et al. (2013). *Vojenské osobnosti dejin Slovenska 1939–1945*. Bratislava: “Vojenský historický ústav”. [in Slovak].
- Kokoška, S. & Malíř, J. (1989). Organizace československého vojenského ofenzivního zpravodajství v letech 1934–1939 (I). *Historie a vojenství*. № 6, pp. 51–65. [in Czech].
- Kokoška, S. & Malíř, J. (1990). Organizace československého vojenského ofenzivního zpravodajství v letech 1934–1939 (II). *Historie a vojenství*. № 1, pp. 34–48. [in Czech].
- Kreisinger, P. (2017). Plukovník generálního štábu Jan Krček (1901–1961). Dlouhá cesta účastníka zahraničního odboje (velitele Gabčíka a Kubiše) k rehabilitaci. *Historie a vojenství*. № 4, pp. 70–83. [in Czech].
- Straka, K. (2007). *Československá armáda, pilíř obrany státu z let 1932–1939*. Praha: “Ministerstvo obrany České republiky”. [in Czech].
- Straka, K. (2017). *Rekonstrukce československé agenturní sítě a jejich výsledků z let 1933–1939. Zpravodajské ústředí*. Praha: “Vojenský historický ústav”. [in Czech].
- Straka, K. & Tomek, P. et al. (2018). *Ve službách republiky. 100 let od založení československého vojenského zpravodajství*. Praha: “Ministerstvo obrany České republiky”. [in Czech].
- Šimunič, P. (2012). Počiatky slovenskej vojenskej spravodajskej služby 1939–1941. *Vojenská história*. № 2, pp. 39–78. [in Slovak].

Мілан ВИГЛІДАЛ

доктор філософії

Університет оборони (Брно, Чехія)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8799-732X>

**ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ РОЗВІДКИ НА ПІДКАРПАТСЬКІЙ РУСІ
В РОЗСЛІДУВАЛЬНОМУ ЦЕНТРІ ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСІ
(PÁTRACÍ STŘEDISKO PRO PODKARPATSKOU RUS) У КРИЗОВІ РОКИ 1938/1939**

Дослідження, підготовлене переважно на основі документів Центрального військового архіву – Військово-історичного архіву в Празі (Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv) та Архіву Служби безпеки у Празі (Archiv bezpečnostních složek), зосереджується на реструктуризації чехословацької служби військової розвідки перед Другою світовою війною, оскільки Чехословаччина була змушена реагувати на зміни геополітичної ситуації.

Розвідувальна діяльність проти нацистської Німеччини була офіційно заборонена, і зосередилася на сході Чехословаччини, у регіоні Підкарпатської Русі, у напрямку Польщі та Угорщини. Розташований у Сваляві Розслідувальний центр Підкарпатської Русі (Pátrací středisko pro Podkarpatskou Rus) став новим елементом у реструктуризації чехословацької розвідувальної служби, маючи завдання проводити як наступальну, так і оборонну розвідувальну діяльність, спрямовану проти Польщі та Угорщини, а також контролювати внутрішньополітичну ситуацію в Підкарпатській Русі. Розслідувальний центр Підкарпатської Русі був виведений зі звичайних структур і повністю підпорядковувався Другому (розвідувальному) відділу Військового штабу (2. oddělení Hlavního štábu) у Празі. Протягом усього періоду його існування (грудень 1938 – березень 1939) Розслідувальний центр очолював штаб-капітан Ян Крчек. Окрім нього, у Сваляві також були розміщені офіцери чехословацької військової розвідки Їндржих Кратки, Олдржих Вомачка, Станіслав Вондржих та Штепан Кареш.

Розслідувальний центр працював у складних умовах і припинив свою діяльність у березні 1939 року. Чеські землі були окуповані німецькими військами, Словаччина здобула незалежність, стала союзником нацистської Німеччини, а угорська армія окупувала Підкарпатську Русь.

Ключові слова: Чехословаччина, чехословацькі збройні сили, військова розвідка, Ян Крчек, Розслідувальний центр Підкарпатської Русі.

УДК: 355.4(477)

DOI: 10.33099/2707-1383-2025-56-2-133-140

Сергій ТАЛАУР

кандидат військових наук,
старший науковий співробітник
Національний університет оборони України
(Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9394-4294>
Електронна пошта: stalaur@ukr.net

Олексій ПОКОТИЛО

кандидат історичних наук,
старший дослідник
Національний університет оборони України
(Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1136-5123>
Електронна пошта: voyen_ist@ukr.net

Ізет ГДАНОВ

доктор філософії
Національний університет оборони України
(Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7393-2621>
Електронна пошта: voyen_ist@ukr.net

**ОРГАНІЗАЦІЯ ВОЄННО-ІСТОРИЧНОЇ РОБОТИ ПІД ЧАС ПІДГОТОВКИ
ТА ВЕДЕННЯ ОПЕРАЦІЇ ОПЕРАТИВНОГО УГРУПОВАННЯ ВІЙСЬК**

Проаналізувавши вимоги керівних документів з організації воєнно-історичної роботи у Збройних Силах України, публікацій сухопутних військ США з планування воєнно-історичних операцій на тактичному рівні, автор запропонував адаптований до стандартів НАТО порядок організації воєнно-історичної роботи під час підготовки та ведення операції оперативного угруповання військ.

Для організації воєнно-історичної роботи запропоновано створити позаштатну групу воєнно-історичної роботи угруповання військ. Визначено основні завдання цієї групи та розкрито порядок її роботи під час планування операції. Запропонований порядок планування воєнно-історичної роботи в операції, на думку автора, сприятиме виконанню визначених завдань.

Ключові слова: воєнно-історична робота, оперативне угруповання військ, організація воєнно-історичної роботи, планування воєнно-історичної роботи, підготовка та ведення операції.

Постановка проблеми. Широкомасштабна збройна агресія російської федерації проти України зумовила необхідність подальшого розвитку системи воєнно-історичної роботи (далі – ВІР) у Збройних Силах України, що, у свою чергу, викликало потребу в удосконаленні системи підготовки військових фахівців у ЗС України. У вересні 2023 р. Головнокомандувач ЗС України затвердив Дорожню карту удосконалення системи підготовки військових фахівців ЗС України (Дорожня карта. 2023). Відповідно до Дорожньої карти з вересня 2024 р. у Національному університеті оборони України розпочалась підготовка

слухачів оперативного рівня за спеціальністю 254 «Забезпечення військ (сил)», спеціалізацією «Організація воєнно-історичної роботи у військах (силах)». Підготовка слухачів потребувала розроблення якісних навчально-методичних матеріалів, що мало здійснюватися з урахуванням вимог керівних документів з організації ВІР у ЗС України, досвіду її організації під час відбиття широкомасштабної збройної агресії російської федерації проти України та процедур воєнно-історичної діяльності у провідних країнах – членах НАТО.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання організації ВІР під час підготовки та ведення операцій оперативного угруповання військ у сучасних умовах залишається малодослідженим, незважаючи на його актуальність. Аналіз нормативних документів та навчальних посібників із питань ВІР у Збройних Силах України (Пашкова, О. & Салата, С. (упоряд.). 2025; свідчить про недостатню розробленість проблем її організації під час підготовки та ведення операцій.

Так, керівні документи з організації ВІР були розроблені ще до широкомасштабної збройної агресії російської федерації проти України і зорієнтовані в основному на організацію роботи у мирний час.

Положення про воєнно-історичну роботу у ЗС України, затверджене наказом Генерального штабу ЗС України від 29 березня 2017 року № 109, визначило лише зміст, основні напрями, завдання та види ВІР у ЗС України, а також порядок її організації і ведення у мирний час (Пашкова, О. & Салата, С. (упоряд.). 2025, с. 11–24). Під воєнно-історичною роботою у керівному документі розумілась робота органів військового управління, посадових осіб, наукових установ, вищих військових навчальних закладів, громадських організацій, спрямована на проведення наукових досліджень з актуальних проблем воєнної історії та впровадження здобутих воєнно-історичних знань у практику військового будівництва, підготовки та застосування військ (сил), а також проведення заходів щодо вивчення вітчизняної та зарубіжної воєнної історії.

За результатами аналізу сучасного стану системи ВІР у ЗС України та з урахуванням досвіду збройних сил країн – членів НАТО з питань воєнно-історичної діяльності начальник Генерального штабу Збройних Сил України 2 жовтня 2020 р. затвердив Доктрину з воєнно-історичної роботи у ЗС України. У доктрині було розширено та конкретизовано визначення воєнно-історичної роботи. Під воєнно-історичною роботою у Збройних Силах України розумілась цілеспрямована та скоординована організаційна, наукова, освітня і творча діяльність, спрямована на проведення наукових досліджень із актуальних проблем воєнної історії та впровадження їх результатів у практику будівництва, підготовки та застосування Збройних Сил України, навчання та виховання особового складу, а також вивчення воєнної історії, знаменних подій та видатних постатей, впровадження бойових традицій та ритуалів (церемо-

ніалів), поширення військово-історичних знань з метою підтримки позитивного іміджу Збройних Сил України, престижу військової служби в українському суспільстві та серед міжнародної спільноти.

Незважаючи на те, що доктрина визначала основні засади планування, координації і здійснення ВІР у процесі підготовки та застосування ЗС України (Пашкова, О. & Салата, С. (упоряд.). 2025, с. 83–108), питання її організації під час підготовки та ведення операцій не знайшли належного відображення.

У навчальному посібнику «Воєнно-історична робота у Збройних Силах України» розкрито сутність та зміст ВІР, види, форми і методи її організації та проведення, надано рекомендації щодо вдосконалення її ефективності. Водночас питання організації ВІР під час підготовки та ведення операцій також не відображено (Сидоров, С. В. (за заг. ред.). 2023).

Крім того, матеріали з узагальнення досвіду організації ВІР під час відбиття широкомасштабної збройної агресії російської федерації проти України у відкритому доступі відсутні.

Набагато краща ситуація з висвітленням організації воєнно-історичної діяльності під час операцій (бойових дій) у збройних силах провідних країн – членів НАТО. У країнах Альянсу функціонує розгалужена система воєнно-історичних структур та діє низка відповідних нормативних документів (Бідний, В. А. 2021, с. 101–118; Army Techniques Publication ATP 1-20. 2014; Army Regulation AR 870-5. 2007). Аналіз їх показав, що планування воєнно-історичної діяльності у провідних країнах – членах НАТО здійснюється у загальній системі планування операцій (бойових дій). Разом з тим, у збройних силах використовують десятки методів планування. Наразі відсутні єдині методи планування операцій (бойових дій). Кожна країна Альянсу має власні підходи до планування дій (Репіло, Ю. Є., Російцев, В. В. & Школярєнко, В. В. 2022, с. 56).

Планування операцій (бойових дій) здійснюється на тактичному, оперативному та стратегічному рівнях. На тактичному рівні зміст планування визначений процедурною публікацією союзників APP-28 «Тактичне планування Сухопутних військ» (Репіло, Ю. Є., Російцев, В. В. & Школярєнко, В. В. 2022, с. 56). Варто зазначити, що процес прийняття воєнних рішень на тактичному рівні є методом планування лише сухопутних військ США. У збройних силах США на тактичному рівні (бригада) є відповідні структурні

підрозділи для організації ВІР. Зміст та послідовність їх роботи під час планування ВІР (воєнно-історичних операцій) визначені публікацією АТР 1-20 «Воєнно-історичні операції».

Зміст планування на оперативному рівні визначений Доктриною об'єднаних сил НАТО щодо планування операцій (АJP-5). Нормативного документа, який би визначав зміст та послідовність заходів під час планування ВІР (воєнно-історичних операцій) на оперативному рівні, у відкритому доступі немає.

Заслуговують на увагу публікації американських військових істориків. Виконавчий директор Центру військової історії армії США Чарльз Р. Бауері розкрив роль військових істориків у сучасних умовах, визначив важливість історичних програм сухопутних військ, частково розглянув основний зміст діяльності військових істориків під час операцій США у Східній Європі та Африці (Bowery, C. R. Jr. 2023). Капітан резерву армії США Майкл Лавленд розглянув питання Історичної програми сухопутних військ (Army Historical Program) як колективних зусиль історичних організацій армії США, спрямованих на фіксацію, запис та збереження її історії, інтеграції істориків командування, воєнно-історичних загонів та офіцерів – істориків підрозділів в армії США на оперативному рівні (Loveland, M. 2020).

Метою статті є розроблення пропозицій до порядку організації ВІР під час підготовки та ведення операції оперативного угруповання військ ЗС України на основі адаптації відповідних нормативних документів сухопутних військ США до змісту та послідовності заходів під час планування ВІР на оперативному рівні.

Виклад основного матеріалу. Організація ВІР в операції полягає у визначенні її завдань та порядку їх виконання, сил та засобів, що залучаються, доведенні завдань до виконавців, створенні і розгортанні системи управління та забезпеченні стійкої і безперервної її роботи, засобів зв'язку для своєчасного і якісного виконання завдань управління.

У сучасному військовому середовищі під управлінням у загальному плані розуміють діяльність командирів, штабів щодо підтримання у постійній бойовій готовності військ (сил), підготовки і проведення операцій (бойових дій) та керівництва військами (силами) при виконанні отриманих завдань.

Система управління включає сукупність функціонально і структурно пов'язаних органів управління, структурних елементів пунктів

управління, систем зв'язку, системи засобів автоматизації управління, а також спеціальних систем, що забезпечують збирання, оброблення та передавання інформації для прийняття відповідних управлінських рішень.

Оперативне угруповання військ – це тимчасове об'єднання військ, що створюється для ведення операцій під час війни. Відповідно, штатних органів управління в угрупованні військ немає. Тому для організації ВІР під час підготовки та ведення операції ОУВ необхідно створити тимчасовий орган управління – позаштатну групу ВІР угруповання військ. Залежно від складу угруповання військ групу можуть формувати із посадових осіб штатних підрозділів ВІР видів (родів) Збройних Сил України.

Місце для розміщення групи ВІР ОУВ на пунктах управління керівними документами не передбачено. Виходячи із завдань ВІР, під час підготовки та ведення операції ОУВ доцільно до основного оперативного складу, який працює з командувачем оперативного угруповання військ, увести начальника групи воєнно-історичної роботи. Решту посадових осіб групи варто розподілити на основний та тилловий командні пункти.

Результати опитування слухачів Національного університету оборони України, які брали участь у російсько-українській війні, дали автору змогу визначити основні завдання групи ВІР під час підготовки та ведення операції. До таких автор відніс: воєнно-історичну підтримку прийняття рішення командиром; дослідження і написання історії угруповання військ та військової частини; воєнно-історичні описи операції, бойових дій, застосування новітніх видів озброєння та військової техніки тощо; збирання, узагальнення та у взаємодії зі структурними підрозділами підготовки штабів ОУВ і підпорядкованих військових частин поширення досвіду підготовки та бойового застосування військ (сил); протидію фальсифікації української воєнної історії, негативному інформаційному впливу з воєнно-історичних питань (Талаур, С. Є. 2024, с. 246).

Складовою частиною підготовки операції, як зазначено у керівних документах, є її планування. Планування операції передбачає низку логічних, послідовних, аналітичних процесів, направлених на вивчення завдання на операцію, детальне розроблення, аналіз, порівняння та затвердження варіантів дій, прийняття рішення щодо обрання одного з них, розроблення плану операції.

ВІР спрямована на забезпечення підготовки та застосування військ (сил). Тому планування її,

як і усіх видів забезпечення, має здійснюватися в загальній системі планування операції. Доктрина АJP-5 визначає послідовність заходів під час оперативного планування: ініціацію; аналіз завдання на операцію; розроблення варіантів способу ведення дій; аналіз варіантів способу ведення дій; порівняння та затвердження варіантів способу ведення дій; прийняття командувачем рішення щодо обрання одного з варіантів способу ведення дій; розроблення плану операції (Allied Joint Publication AJP-5. 2019).

Враховуючи відсутність нормативного документа, що визначав би зміст та послідовність заходів під час планування ВІР на оперативному рівні, автор запропонував адаптувати зміст заходів із планування воєнно-історичних операцій на тактичному рівні, визначених публікацією АТР 1-20 «Воєнно-історичні операції», до змісту та послідовності заходів під час планування ВІР на оперативному рівні.

Початком оперативного планування операції є ініціювання планування. Його здійснюють для усвідомлення операційного середовища, що включає умови, обставини та фактори, які впливають на результат застосування військ (сил) (реалізацію спроможностей) та є підставами для рішення командувача.

Після отримання первинних вказівок командувача щодо планування група ВІР має вивчити ініціюючу директиву, директиву вищого командувача з планування та усвідомити операційне середовище.

Посадові особи групи, готуючись до аналізу завдання на операцію, збирають та вивчають необхідну для цього базу даних (документи та інформаційно-довідкові матеріали): документи щодо отриманого завдання, району операції; наявні розвідувальні дані вищих штабів щодо району операції; наявні розвідувальні дані інших угруповань військ щодо району операції; відомості місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування щодо історичної характеристики району операції.

За результатами вивчення оцінюється наявна база даних, визначаються прогалини в інформації та приймається рішення щодо організації додаткового збору інформації. При цьому готуються формалізовані документи для роботи підрозділу ВІР.

На підставі ініціювання планування аналізують завдання на операцію. Метою аналізу є чітке визначення і розуміння ситуації та проблемних питань, результатів, яких необхідно досягти в

операції, оцінювання умов, що склалися, а також визначення часткових завдань, вирішальних умов, ефектів, дій, припущень, обмежень. Під час аналізу завдання переглядається стратегічний контекст обстановки, що склалася, визначаються ключові стратегічні фактори, що впливають на обстановку, усвідомлюється операційне середовище.

За результатами перегляду стратегічного контексту обстановки, що склалася, визначаються ключові стратегічні фактори, що впливають на обстановку. До політичних, військових, економічних, соціальних, інформаційних, інфраструктурних факторів доцільно, на думку автора, включити історичні. Історичні фактори мають відображатися в історичній довідці (історичній характеристиці) по району операції, підготовленій посадовими особами групи ВІР.

Усвідомлення операційного середовища полягає у визначенні впливу на хід та можливі результати операції, основних характеристик району проведення операції. До фізико-географічних умов, політичних та демографічних умов, криміногенної обстановки, економічної ситуації, соціально-культурної ситуації, санітарно-епідемічної обстановки, стану інфраструктури, обстановки в інформаційній сфері необхідно включити історичну характеристику району проведення операції. Вона сприятиме ідентифікації сил противника та тих, хто його підтримують, дружніх та нейтральних сил, а також визначенню таких характеристик району, як мілітарна складова ментальності місцевого населення, історична пам'ять, комемораційні аспекти, найбільш важливі історичні події, що відбувалися у межах району, операції, битви, бої, походи та інші воєнно-історичні події, пов'язані з районом операції.

Доктрина АJP-5 визначає, що під час аналізу завдання на операцію важливого значення набирає збирання інформації та перегляд історичного аналізу, засвоєних уроків та чинних доктрин. У багатьох ситуаціях є історичні прецеденти, що мають схожість із останніми подіями. Історичні дослідження та аналіз можуть бути дуже повчальними та корисними для розуміння поточної стратегічної ситуації та визначення своїх дій. Саме тому посадові особи групи ВІР проводять воєнно-історичну оцінку району операції. Воєнно-історичне оцінювання передбачає історичний аналіз минулих воєнних дій у районі операції, дослідження історичних випадків, коли командири стикалися з подібними умовами, які приймалися рішення, форми і способи застосування військ

(сил), їх результати. За результатами оцінювання готуються пропозиції в інтересах вироблення варіантів способу ведення дій. За потреби до воєнно-історичної оцінки району операції готуються схеми, карти.

Розгляд та затвердження результатів аналізу завдання здійснюється під час брифінгу. Відповідно до рекомендованого плану проведення брифінгу, визначеного Доктриною АJP-5, доповіді начальника групи VIP у плані не передбачено. Проте, на думку автора, керівник підрозділу VIP має бути залучений до брифінгу для доведення історичної довідки по району операції, а у подальшому надання воєнно-історичної оцінки району операції та пропозицій командувачу в інтересах вироблення варіантів способу ведення дій.

За результатами проведення брифінгу формуються вихідні дані для розроблення варіантів дій, а також видаються оперативні вказівки командувача з планування.

На підставі результатів аналізу завдання розробляються, аналізуються та порівнюються варіанти дій групи VIP.

Аналіз варіантів дій дає можливість оцінити кожен варіант із різних функціональних сторін для виявлення притаманних переваг та недоліків, а також визначити ключові аспекти, що підлягають оцінюванню. У ньому по можливості мають брати участь усі фахівці VIP, які залучаються до операції.

Під час порівняння оцінюється кожен варіант дій відповідно до встановлених ключових аспектів оцінювання, визначаються сильні та слабкі сторони кожного варіанта дій. Це дає змогу вибрати варіант із найвищим коефіцієнтом ймовірності успіху.

За результатами порівняння начальник групи VIP має остаточно схвалити обраний варіант дій та стисло ознайомити з ним командувача (начальника штабу).

У подальшому необхідно визначити замисел VIP в операції. Він має включати мету та основні завдання VIP, критичні події, що потребують збирання та документування, основні види воєнно-історичної діяльності, фахівців для їх виконання та організацію їх роботи, заходи підтримки та інші заходи, необхідні для реалізації завдань операції.

Не менш важливим є постановка завдань з організації VIP. За результатами брифінгу з вибору командувачем остаточного способу ведення дій видається оперативна директива з планування операції, одним із додатків до якої може бути

додаток з організації VIP в операції. Формат додатка має бути аналогічним формату будь-якого додатка до оперативної директиви, а його розділи відповідати розділам історичного додатка до оперативного плану згідно з вимогами публікації АТР 1-20 «Воєнно-історичні операції».

Наступним кроком є розроблення плану VIP в операції. План VIP представляє собою заздалегідь намічену систему діяльності посадових осіб та заходів VIP, поєднаних єдиною метою та завданнями, послідовністю та термінами їх виконання із обов'язковим зазначенням виконавців.

Загально відомо, що організація будь-якого виду діяльності передбачає звітність за результатами її проведення. За результатами організації VIP в операції необхідно підготувати звіт з воєнно-історичної роботи. Звіт має містити перелік основних видів воєнно-історичної діяльності, проведених заходів та їх результатів, конкретні факти, цифри, критичну оцінку діяльності посадових осіб та особового складу військ (сил), аналіз недоліків та позитивного досвіду щодо планування, організації та управління VIP в операції, а також пропозиції щодо вдосконалення її організації. За потреби до звіту можуть додаватися схеми, карти.

Висновки. Відсутність керівних документів, малодослідженість та недостатня розробленість питань організації VIP під час підготовки та ведення операцій і нагальна потреба узагальнення досвіду застосування військ (сил) в ході відсічі широкомасштабної збройної агресії російської федерації проти України зумовила необхідність розроблення теоретичних засад організації VIP в операції. На підставі аналізу вимог керівних документів з організації VIP у ЗС України, публікації сухопутних військ США з планування воєнно-історичних операцій на тактичному рівні автор запропонував адаптовану до стандартів НАТО послідовність заходів під час планування VIP на оперативному рівні, що включає: вивчення ініціюючої директиви, директиви вищого командувача з планування та усвідомлення операційного середовища; аналіз завдання на операцію; підготовку історичної характеристики району проведення операції; воєнно-історичне оцінювання району операції та підготовку пропозицій в інтересах вироблення варіантів способу ведення дій; розроблення, аналіз, порівняння та схвалення обраного варіанта дій групи VIP; визначення замислу VIP; постановку завдань з організації VIP; розроблення плану VIP в операції; підготовку звіту з VIP.

Для організації ВІР створюється позаштатна група ВІР утруповання військ. Начальник групи ВІР у складі основного оперативного складу працює з командувачем оперативного утруповання військ.

До основних завдань групи ВІР відносяться: воєнно-історична підтримка прийняття рішення командиром; дослідження і написання історії утруповання військ та військової частини; воєнно-історичні описи операції, бойових дій, застосування новітніх видів озброєння та військової техніки тощо; збирання, узагальнення та у взаємодії зі структурними підрозділами підготовки штабів ОУВ і підпорядкованих військових частин поширення досвіду підготовки та бойового застосування військ (сил); протидія фальсифікації

української воєнної історії, негативному інформаційному впливу з воєнно-історичних питань.

Запропонований порядок планування ВІР в операції сприятиме виконанню визначених завдань.

Таким чином, автор розробив пропозиції щодо порядку організації ВІР під час підготовки та ведення операції оперативного утруповання військ ЗС України на основі адаптації відповідних нормативних документів сухопутних військ США до змісту та послідовності заходів під час планування ВІР на оперативному рівні. В подальшому доцільно дослідити порядок роботи посадових осіб групи ВІР безпосередньо під час ведення операції ОУВ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Allied Joint Publication AJP-5. Edition A. Version 2. Allied Joint Doctrine for the Planning of Operations. (2019). URL: https://www.coemed.org/files/stanags/01_AJP/AJP-5_EDA_V2_E_2526.pdf [дата зверн.: 22.01.2025].

Army Regulation AR 870-5. Military History: Responsibilities, Policies, and Procedures. (2007). URL: https://history.army.mil/Portals/143/Images/Publications/Army%20Reg/r870_5.pdf?ver=Aj0rPZxw45hKevnMWtdSPw%3D%3D [дата зверн.: 22.01.2025].

Army Techniques Publication ATP 1-20. Military history operations. (2014). URL: https://history.army.mil/Portals/143/Images/Publications/Army%20Reg/atp1_20.pdf?ver=vwVNfMeQbIspguMrMywmRA%3D%3D [дата зверн.: 22.01.2025].

Bowery, C. R. Jr. (2023). Army historians in a complex world. *Army History*. № 126, p. 4.

Loveland, M. (2020). Utilizing Army Historians in the Operational Force. *Military Review*. Vol. 100, № 2, p. 66–76.

Бідний, В. А. (2021). *Створення та розвиток системи воєнно-історичної роботи у Збройних Силах України (1991 – 2020 рр.)*.: дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 – військова історія. Київ, 197 с.

Дорожня карта удосконалення системи підготовки військових фахівців ЗС України. (2018). К.: ГШ ЗСУ, 10 с.

Пашкова, О. & Салата, С. (упоряд.). (2025). *Збірник керівних документів з організації та проведення воєнно-історичної роботи у Збройних Силах України*. К.: НУОУ, 228 с.

Репіло, Ю. Є., Російцев, В. В. & Школяренко, В. В. (2022). Аналіз основних методів планування воєнних дій прийнятих у НАТО. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*. № 3 (45), с. 55–62. DOI: <http://dx.doi.org/10.33099/2311-7249/2022-45-3-55-62>.

Сидоров, С. В. (за заг. ред.) (2023). *Воєнно-історична робота у Збройних Силах України*. К.: НУОУ, 104 с.

Талаур, С. Є. (2024). Основні завдання груп воєнно-історичної роботи під час підготовки та ведення операцій (бойових дій). *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: Збірник матеріалів V Міжнародної науково-практичної конференції*. Київ, Україна, 28 листопада 2024 р. Київ: НУОУ, с. 246–247.

REFERENCES

- Allied Joint Publication AJP-5. Edition A. Version 2. Allied Joint Doctrine for the Planning of Operations. (2019). URL: https://www.coemed.org/files/stanags/01_AJP/AJP-5_EDA_V2_E_2526.pdf [Accessed: 22.01.2025]. [in English].
- Army Regulation AR 870-5. Military History: Responsibilities, Policies, and Procedures. (2007). URL: https://history.army.mil/Portals/143/Images/Publications/Army%20Reg/r870_5.pdf?ver=Aj0rPZxw45hKevnMWtdSPw%3D%3D [Accessed: 22.01.2025]. [in English].
- Army Techniques Publication ATP 1-20. Military history operations. (2014). URL: https://history.army.mil/Portals/143/Images/Publications/Army%20Reg/atp1_20.pdf?ver=vwVNfMeQbIspguMrMywmRA%3D%3D [Accessed: 22.01.2025]. [in English].
- Bidnyi, V. A. (2021). *Stvorennia ta rozvytok systemy voienno-istorychnoi roboty u Zbroinykh Sylakh Ukrainy (1991 – 2020 rr.)* [Creation and development of a system of military-historical work in the Armed Forces of Ukraine (1991 – 2020)]. (Candidate's thesis). Kyiv, 197 s. [in Ukrainian].
- Bowery, C. R. Jr. (2023). Army historians in a complex world. *Army History*. № 126, p. 4. [in English].
- Dorozhnia karta udoskonalennia systemy pidhotovky viiskovykh fakhivtsiv ZS Ukrainy [Roadmap for improving the system of training military specialists of the Armed Forces of Ukraine]. (2018). Kyiv: HSh ZSU, 10 s. [in Ukrainian].
- Loveland, M. (2020). Utilizing Army Historians in the Operational Force. *Military Review*. Vol. 100, № 2, p. 66–76. [in English].
- Pashkova, O. & Salata, S. (comps.). (2025). *Zbirnyk kerivnykh dokumentiv z orhanizatsii ta provedennia voienno-istorychnoi roboty u Zbroinykh Sylakh Ukrainy* [Collection of guiding documents on the organization and conduct of military-historical work in the Armed Forces of Ukraine]. K.: NUOU, 228 s. [in Ukrainian].
- Repilo, Yu. Ye., Rosiitsev, V. V. & Shkoliarenko, V. V. (2022). Analiz osnovnykh metodiv planuvannia voiennykh dii pryiniatykh u NATO [Analysis of the main methods of planning military operations adopted by NATO]. *Suchasni informatsiini tekhnolohii u sferi bezpeky ta oborony*. № 3 (45), s. 55–62. DOI: <http://dx.doi.org/10.33099/2311-7249/2022-45-3-55-62>. [in Ukrainian].
- Sydorov, S. V. (za zah red.) (2023). *Voienno-istorychna robota u Zbroinykh Sylakh Ukrainy* [Military-historical work in the Armed Forces of Ukraine]. K.: NUOU, 104 s. [in Ukrainian].
- Talaur, S. Ye. (2024). Osnovni завдання груп воєнно-історичної роботи під час підготовки та ведення операцій (бойових дій) [The main tasks of military-historical work groups during the preparation and conduct of operations (combat actions)]. *Ukrainske viisko: suchasnist ta istorychna retrospektyva: Zbirnyk materialiv V Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Kyiv, Ukraina, 28 lystopada 2024 r. K.: NUOU, s. 246–247. [in Ukrainian].

Serhii TALAUR

*PhD of Military Sciences, Senior Researcher
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9394-4294>*

Oleksii POKOTYLO

*PhD of Historical Sciences, Senior Researcher
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1136-5123>*

Izvet HDANOV

*PhD
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7393-2621>*

**ORGANIZATION OF MILITARY-HISTORICAL WORK
DURING THE PREPARATION AND CONDUCT OF THE OPERATION
OF THE OPERATIONAL GROUPING OF TROOPS**

Based on the analysis of the requirements of the guiding documents on the organization of military-historical work in the Armed Forces of Ukraine, the publication of the US Army on the planning of military-historical operations at the tactical level, the author proposes a procedure for organizing military-historical work during the preparation and conduct of operations of the operational group of troops, adapted to NATO standards.

To organize military-historical work, it is proposed to create a non-staff group of military-historical work of the group of troops. The main tasks of the military-historical work group are: military-historical support for the commander's decision-making; research and writing of the history of the group of troops and military unit; military-historical descriptions of the operation, hostilities, the use of the latest types of weapons and military equipment, etc.; collection, generalization and, in cooperation with the units of the training of the headquarters of the operational grouping of troops and subordinate military units, dissemination of experience in the training and combat use of troops (forces); countering the falsification of Ukrainian military history and negative information influence on military-historical issues.

Activities during the planning of military-historical work include: studying the initiating directive, the supreme commander's directive on planning and awareness of the operational environment; analyzing the task for the operation; preparing a historical description of the area of operation; military-historical assessment of the area of operation and preparation of proposals in the interests of developing options for the method of conducting actions; development, analysis, comparison and approval of the selected option of action by the military-historical work group; definition of the concept of military-historical work; setting tasks for organizing military-historical work; developing a plan for military-historical work in the operation; preparing a report on military-historical work.

The proposed procedure for planning military-historical work in the operation, in the author's opinion, will contribute to the fulfillment of the specified tasks.

Keywords: *military-historical work, operational grouping of troops, organization of military-historical work, planning of military-historical work, preparation and conduct of the operation.*

Сергій СИДОРОВ*доктор історичних наук, професор**Національний університет оборони України
(Київ, Україна)**ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1961-4251>***Ростислав ПИЛЯВЕЦЬ***кандидат історичних наук, доцент**Національний університет оборони України
(Київ, Україна)**ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2641-053X>*

ТРАГЕДІЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ: НОВЕ НАУКОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ (РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ)

Наприкінці 2023 р. вийшла нова праця дослідника історії України доби Другої світової війни, доктора історичних наук, професора Анатолія Чайковського*.

Полон як соціальне явище і сьогодні вивчено ще недостатньо, незважаючи на те, що через нього пройшли мільйони людей, а майже 4 млн загинули у неволі. Невільницька проблема для автора не нова. Його перу належать монографія «Плен. За чужие и свои грехи. Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1945 гг.» (2005), що стала першим у незалежній Україні дослідженням, у якій розглянуто різні аспекти перебування у радянському полоні військовослужбовців вермахту, органів та військ СС і СА, солдатів і офіцерів угорської, румунської, італійської, японської та інших армій, які воювали на боці гітлерівської Німеччини.

У роботі автор використав документальні фонди майже десяти вітчизняних та зарубіжних архівів, матеріали понад 200 наукових видань, спогади ветеранів війни, у першу чергу тих, хто пройшли через пекло нацистських таборів смерті. Все це надало йому можливість наповнити дослідження маловідомими, багато у чому унікальними, разом із тим трагічними фактами із невольницького життя радянських військовополонених та оstarбайтерів.

Полон – невід’ємна складова будь-якої війни, водночас глибоко сумна і вкрай гірка реальність, нечувано важка сутність безлічі людей, які упродовж тривалого часу відчують фізичні та мо-

ральні-психологічні страждання й приниження, що часто призводять до загибелі, моральної руйнації особистості, втрати здоров’я, перспективи людського майбутнього. Трагедія військовополонених і цивільних осіб, які опинилися за колючим дротом у фінських, а особливо німецьких таборах, не мав аналогів у світовій військовій історії. Ідеологічно-класовий характер війни, небачено запеклий характер збройного протистояння перевернув усталені уявлення про полон, знехтував пов’язаними із ним традиціями військової честі.

Авторська робота порушує чимало маловивчених проблем військового полону під час «Зимової війни» Радянського Союзу проти Фінляндії, «Війни-продовження», німецько-радянської війни. При цьому автор проаналізував обстановку та особливості полону радянських військовослужбовців на полі бою, дослідив умови їх утримання у неволі, організацію системи знищення людей («конвеєра смерті»), внутрішній табірний розпорядок, добір та використання кадрів охоронного контингенту, оперативну роботу спецслужб серед військовополонених, методи їх вербування та подальшого агентурно-диверсійного використання, трудову повинність цивільного населення, прийоми та способи знищення людей, проведення медичних експериментів над в’язнями тощо.

Зміст роботи, наведені документи і факти залишають гнітюче психологічне враження. Читати роботу в моральному аспекті непросто. Задіяна нацистами «машина» знищення людей, жакливі умови їх утримання, безправність і беззаконня, наджорстоке до них ставлення, штучно створений геноцид – це яскраве свідчення злочинності гітлерівського режиму та його керівників.

* Чайковский, А.С. (2023). *Плен. Прошедшие через ад. Советские военнопленные в финских и немецких лагерях и тюрьмах. 1939–1945*. Киев: ЧП Издательство «Феникс», 880 с.

Автор торкнувся проблеми радянських та певним чином фінських військовополонених. За сто п'ять днів «Зимової війни» у полоні воюючих сторін опинилися до 6,4 тис. радянських та близько 900 фінських невольників. Процес обміну полоненими відбувся спокійно, без ексцесів. На батьківщину повернулися 847 фінів (20 залишилися в СРСР) та 5 465 радянських військовослужбовців (за іншими даними – 6 016). Повертатися в СРСР відмовилися 100 осіб, з них 20 – командирів ЧА. Подальший шлях щойно звільнених полонених лежав через фільтраційний табір в Івановській області, де після перевірки обставин полону й поведінки у неволі 158 осіб стратили, 4 354 «підозрілих за обставинами полонення» – засудили на термін від 5 до 8 років виправно-трудових таборів. Кримінальному переслідуванню не піддалися лише 450 в'язнів.

Під час бойових дій 1941–1944 рр. проблема військового полону у фінських таборах набула помітно іншого змісту. Кількість таборів сягнула 49, з'явилися трудові, штрафні та «пільгові». У перших утримували рядових та молодших командирів, у других – командний та політичний склад, а також полонених, які «допустили порушення фінських законів». У «пільгових» таборах перебували особи фінсько-угорського походження, червоноармійці та командири, які перейшли на бік противника. Останні відрізнялися умовами утримання, табірним режимом, чисельністю контингенту (від 300 до 3 000 тис.), системою охорони. За три роки у фінському полоні побувало 64 182 радянських військовослужбовці, з них 18 700 осіб померли від голоду, холоду, хвороб, жорстокого ставлення (за фінськими даними – 12 тис.). Порівняно із періодом «Зимової війни», подальша доля радянських невольників виявилася не безхмарною – кілька місяців у фільтраційних таборах, а для багатьох – довгі роки перебування у виправно-трудових таборах.

Автор показав небачене зв'язне ставлення до «недолудей», що на практиці виявилось ретельно продуманим різновидом воєнних злочинів. З початком війни проти СРСР у 500-кілометровій зоні від лінії фронту в глибину окупованих територій почала діяти багатофункціональна охоронно-каральна, організаційно розгалужена «квартирмейстерська» структура вермахту, завданням якої було утримання, охорона, всебічне й посилене трудове використання полонених бійців та командирів Червоної армії, зрештою – реалізація людиноненавис-

ницького плану знищення «неповноцінних» народів та національних меншин.

Захоплених у полон бійців та командирів Червоної армії вбивали за допомогою найрізноманітніших засобів, прийомів та методів – масово на полі бою, добивали у шпиталях поранених і хворих, розстрілювали під час «селекції» та транспортування, знищували у дулагах, шталагах й офлагах, морили холодом, голодом та важкою працею у каменярнях та шахтах, труїли у газових камерах концтаборів. Використовували невольників і як «живе прикриття» під час бойових операцій, для натаскування собак для охорони табірної контингенту, розмінування мінних полів, проведення медичних експериментів тощо.

Окремий розділ монографії присвячено дослідженню обов'язкових атрибутів «нового порядку» на окупованих землях СРСР і на території Третього рейху – дулагів, шталагів, офлагів для військовополонених, трудових таборів для цивільних осіб, концтаборів та в'язниць для антифашистськи налаштованих осіб. Автор дає детальний опис і характеристику кожної структури, наводить місця їх розташування та призначення, чисельність в'язнів, умови утримання військовополонених різних національностей і категорій.

Зазначається, що різного типу табори для військовополонених і цивільних осіб не були «винаходом» Третього рейху. Нацисти лише використали та удосконалили світовий досвід з утримання жертв військового полону. Важливою частиною гітлерівського режиму, поряд із табірними складовими Третього рейху, були в'язниці та концтабори. Першими жертвами нацистських «фабрик смерті» виявилися німецькі комуністи, соціал-демократи, антифашистськи налаштовані особи, душевнохворі, люди з інвалідністю, інші категорії «дармоїдів». З часом – євреї. Зрештою, концтабори стали пеклом для сотень тисяч радянських в'язнів.

Основними центрами утримання та знищення східних «недолудей» (військовополонених, «неблагонадійних», прирівняних до них осіб) стали концтабори Заксенгаузен, Бухенвальд, Маутгаузен, Освенцим і Майданек. Три перших «спеціалізувалися» на знищенні командно-політичного складу Червоної армії, решта – червоноармійців, партизанів, інших вороже налаштованих осіб. Не менш варварськими за своєю суттю були і сотні інших «кацетів». Серед місць цілеспрямованого морального та фізичного знищення людей особливе місце посідав «кацет» Равенсбрюк, де утримували лише жінок, він же був кадровим по-

лігоном для підготовки наглядячок для концтаборів. Через Равенсбрюк пройшли понад 100 тис. ув'язнених із різних країн, 50 % із них загинули. Особливо жорстоке ставлення у таборі було до радянських жінок-військовослужбовців.

Принцип постійного тримання в'язнів у страху, прагнення зломити їх психологічно і фізично були домінуючими. Автор акцентує увагу на прийомах і методах умиротворення людей у різних таборах. Спочатку нацисти практикували постріл у голову, повішання, згодом задіяли машини-душогубки, отруйні речовини та ін'єкції, а незабаром почали застосовувати газові камери та крематорії. Прагнучи приховати їх справжнє призначення, газові камери маскували під храмові та адміністративні будівлі, роздягальні, душові, інші місця. Описи катувань, які наводить автор, вражають своєю жорстокістю, зокрема експерименти на живих людях. Замовниками злочинних діянь виступали сухопутні війська вермахту, люфтваффе, крігсмаріне, центральні медичні установи рейху, імперські військові та промислові концерни. Основним «матеріалом» для нацистів стали особи єврейської національності та вихідці з СРСР, насамперед військовополонені.

Використання в Німеччині у воєнні роки іноземної робочої сили посіло помітне місце у її політиці, пов'язаній з економічною експлуатацією окупованих територій, їхніх промислових і сільськогосподарських можливостей. У розділі «Праця робить вільною» автор розкриває особливості ставлення та використання дармової робочої сили з територій підкорених європейських держав, насамперед захоплених областей і районів Радянського Союзу. Економічні плани Німеччини будувалися на планомірному розграбуванні природних багатств СРСР, залученні виробничих потужностей галузей народного господарства, насильницькій експлуатації військовополонених і цивільного населення. До трудової повинності залучали усіх без винятку жителів, які мешкали в оперативних районах груп армій, у віці від 12 до 65 років. Тривалість їх робочого дня становила 12–14 годин.

Автор показав, як з часом змінилися характер і обсяги виконуваних трудових повинностей. Зокрема, з 1943 р. основну увагу військова і цивільна окупаційна влада почала приділяти будівництву оборонних ліній, позиційних районів та опорних пунктів. Важка робота, мізерне харчування вели до швидкого виснаження людських сил і масових захворювань. За відмову й ухилення від «добровільного набору» на роботу в Німеччину розпоча-

лися масштабні каральні акції: арешти, конфіскація майна, взяття заручників тощо.

На початку 1945 р. ситуація для нацистського режиму стала критичною. В умовах краху, що наближався, імперські органи сконцентрували зусилля на винищуванні радянських військовополонених та оstarбайтерів у місцях утримання – таборах, «кацетах», військових і цивільних об'єктах, підземних заводах тощо.

Один із розділів монографії автор присвятив полоненим радянським генералам. Дослідник послідовно простежує обставини їх полонення, поведінку в неволі, умови утримання, подальшу долю тих, хто пройшли через німецькі табори, концтабори та тюрми. Автор вступає у полеміку з істориком О. Смысловим, висловлює свою точку зору на проблемні питання, пов'язані з поведінкою у полоні радянських генералів, ставленням до них влади та суспільства у повоєнний час.

У розділі «Колаборанти» автор розглянув проблему воєнного колабораціонізму, цього надскладного соціального явища, дає автор і його визначення, розкриває характерні риси та особливості прояву, наводить кількісні оцінки – від 1,2 до 2 млн осіб радянських та емігрантських колаборантів – уродженців колишньої Російської імперії.

Монографія присвячена світлій пам'яті учасників воєнної трагедії середини ХХ століття, близьких автору людей – батька, Степана Яковича Чайковського (опинився у німецькому полоні після «Київського котла» 1941 р.) та тестя, Григорія Йосиповича Хапкова («члена родини ворога народу» за існуючим тоді ганебним штампом), які з честю пройшли через усі випробування, що випали на їх фронтів та повоєнну долю.

Робота добре ілюстрована, у науковий обіг автор увів сотні фотографій, свідчень військових трибуналів, спогадів та одкровень колишніх в'язнів концтаборів й оstarбайтерів про полон. Праця, на жаль, не містить передбачений для монографій бібліографічний апарат (посилань на джерела), що можливо і є її основним недоліком.

Дослідження доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника освіти України Анатолія Чайковського охоплює солідний пласт історії Другої світової війни, аналізує і висвітлює складну та недостатньо вивчену, суперечливу проблему полону як соціального явища. Матеріали, зібрані й використані у роботі, багато в чому унікальні та є результатом багаторічних творчих пошуків і наполегливості автора.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

Кожна надіслана стаття має містити таку інформацію:

Шифр УДК (обов'язково)

DOI:

Ім'я та прізвище автора

науковий ступінь, вчене звання, посада

Місце роботи; місто, країна (у дужках)

(усі відомості наводяться у називному відмінку

українською мовою)

ORCID, електронна пошта, номер телефону

Наприклад:

УДК: 94(477)

DOI:

Микола Заболотний

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри філософії,

Харківський національний університет

Повітряних Сил імені Івана Кожедуба

(Харків, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0000-0000-0000>

Електронна пошта: mz@gmail.com,

Номер телефону: +380960000000

НАЗВА СТАТТІ (українською мовою)

Анотація українською мовою (до 600–800 знаків з пробілами).

Ключові слова українською мовою (від 5 до 8).

Текст статті

постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття;

формулювання мети статті (постановка завдання);

виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Статті оформлюються за науковим стилем Harvard Referencing style. Втім, з урахуванням вимог наукометричних баз Scopus і Web of Science, вихідні дані архівних і музейних джерел включаються не до загального списку використаних матеріалів, а до підрядкових посилань в кінці сторінки та оформлюються відповідно до ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне Посилання. Загальні положення та правила складання» К.: УкрНДНЦ, 2016. С. 13–15.

Наприклад:

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА:

Підрядкове посилання у кінці сторінки
(у тексті нумерацію посилань застосовувати наскрізну):

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 3959. Оп. 2. Спр. 12 (назва документа зі справи). Арк. 25.
2. ЦДАВО України. Ф. 3959. Оп. 2. Спр. 12 (назва документа зі справи). Арк. 27.
3. Державний Архів Львівської області (далі — ДАЛО). Ф. 3. Оп. 1. Спр. 70 (назва документа зі справи). Арк. 30.
4. ДАЛО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 70 (назва документа зі справи). Арк. 32.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

(в алфавітному порядку та їх посилання в тексті)

Наприклад:

Державний документ:

Посилання в тексті:

(Аналітична доповідь. 2018, с. 159).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 1):

Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році». (2018). Київ: НІСД, 1316 с.

Електронні ресурси (без автора):

Посилання в тексті:

(В Міністерстві оборони України буде створено Раду волонтерів. 2014).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 4):

В Міністерстві оборони України буде створено Раду волонтерів. (2014). URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2014/10/02/v-ministerstvi-oboroni-ukraini-bude-stvoreno-radu-volonteriv-general-polkovnik-valerij-geletej> [дата зверн.: 11.11.2020].

Електронні ресурси (з автором):

Посилання в тексті:

(Матяш, М. 2017).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 12):

Матяш, М. (2017). Одним із найбільш значущих результатів Революції Гідності стало виникнення волонтерського руху. Укрінформ, 14 жовтня 2017 року. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2324579-ukrainske-volonterstvo-avise-unikalnee-jomu-zavdacuemo-suverenitetom.html> [дата зверн.: 11.11.2020].

Кандидатська дисертація:

Посилання в тексті:

(Вашкович, В. В. 2018, с. 140).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 5):

Вашкович, В. В. (2018). *Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX — початок XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 — Історія України. Харків, 220 с.*

Автореферат дисертації:

Посилання в тексті:

(Волониць, В. С. 2007, с. 15).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 6):

Волониць, В. С. (2007). *Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (середина XVII — XIX ст.)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 — Історія України). Донецьк, 20 с.

Стаття в журналі з DOI:

Посилання в тексті:

(Новікова, В. Г. 2019, с. 39).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 13):

Новікова, В. Г. (2019). Місце та роль жінок у волонтерському русі в період проведення АТО (2014–2018). *Воєнно-історичний вісник*. № 2 (32), с. 38–50. DOI: <http://dx.doi.org/10.33099/2707-1383-2019-32-2-38-50>.

Стаття в журналі без DOI:

Посилання в тексті:

(Гозуватенко, С. П. 2015, с. 68).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 8):

Гозуватенко, С. П. (2015). Постать генерала Михайла Омелянович-Павленка за оцінками його сучасників. *Воєнно-історичний вісник*. № 1 (15), с. 64–71.

Матеріали конференцій:

Посилання в тексті:

(Пастернак, О. Д. 2020, с. 104–105).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 14):

Пастернак, О. Д. (2020). Трагедія Бабиного Яру у фокусі музейних джерел. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: Збірник матеріалів I Міжнародної науково-практичної конференції*. Київ, Україна, 27 листопада 2020 р. Київ: НУОУ, с. 104–105.

Закон України:

Посилання в тексті:

(Про внесення змін до деяких законів України щодо волонтерської діяльності. 2015).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 15):

Про внесення змін до деяких законів України щодо волонтерської діяльності: Закон України від 05.03.2015 р. № 246-VIII. (2015). *Відомості Верховної Ради України*. № 22. Ст. 146.

КНИГИ:

Один автор:

Посилання в тексті:

(Грицюк, В. М. 2010, с. 60).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 10):

Грицюк, В. М. (2010). *Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України*. Київ: НАН України. Інститут історії України, 150 с.

Два автори:

Посилання в тексті:

(Веденєєв, Д. В. & Биструхін, Г. С. 2006, с. 24).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 7):

Веденєєв, Д. В. & Биструхін, Г. С. (2006). *Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945)*. Київ: Генеза, 408 с.

Від трьох до шести авторів:

Посилання в тексті:

(Шуст, Р. М., Крижанівський, А. Л., Целуйко, О. П., Швець, В. Є., Вовчак, О. Д. & Комаринська, З. М. 2011, с. 125).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 23):

Шуст, Р. М., Крижанівський, А. Л., Целуйко, О. П., Швець, В. Є., Вовчак, О. Д. & Комаринська, З. М. (2011). *Гроші України*. Київ: УБС НБУ; Харків: ТОВ «Видавництво “Фоліо”», 502 с.

Багатотомне видання:

Посилання в тексті:

(Смолій, В. А. (ред.). 2011, с. 244).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 17):

Смолій, В. А. (ред.). (2011). *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження* (в 2 т., Т. 1). Київ: Ніка-Центр, 696 с.

Редактор (без автора):

Посилання в тексті:

(Станко, В. Н. (голов. ред.). 2002, с. 315).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 18):

Станко, В. Н. (голов. ред.). (2002). *Історія Одеси*. Одеса, 560 с.

Редактор і керівник авторського колективу:

Посилання в тексті:

(Сиротенко, А. М. (за заг. ред.). 2020, с. 120).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 19):

Сиротенко, А. М. (за заг. ред.). (2020). *Воєнні аспекти протидії «гібридній» агресії: досвід України: монографія*. Колектив авторів. К.: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 176 с.

Без автора (або ред. колегія):

Посилання в тексті:

(Смолій, В. А. (ред.). 2011, с. 318).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 16):

Смолій, В. А. (ред.). (2011). *Нариси історії української революції 1917–1921 років* (кн. 1). Київ: НВП «Видавництво “Наукова думка”» НАН України, 390 с.

Упорядники:

Посилання в тексті:

(Голько, О., Тучак, О. & Халак, Н. (упоряд.). 2014, с. 78).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 9):

Голько, О., Тучак, О. & Халак, Н. (упоряд.). (2014). *Українські жертви Волині 1938–1944 рр. у картах і таблицях*. Володимир-Волинський район. Львів, 96 с.

Автор і перекладач:

Посилання в тексті:

(Зомбарт, В. 2003, с. 68).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 11):

Зомбарт, В. (2003). *Евреи и хозяйственная жизнь*: авториз. перевод с немецкого Г. Гросман (ред. пер.). Київ: МАУП, 229 с.

Перевидання:

Посилання в тексті:

(Бойко, О. Д. 2014, с. 125–127).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 2):

Бойко, О. Д. (2014). *Історія України: Навчальний посібник* (5-е вид., доп.). Київ: Академвидав, 720 с.

Частина книги:

Посилання в тексті:

(Шевченко, В. В. 2011, с. 630).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 22):

Шевченко, В. В. (2011). Розвиток галузей промисловості. (Ред. В. А. Смолій). *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження* (в 2 т. Т. 1). Київ: Ніка-Центр, с. 626–632.

Стаття в збірнику наукових праць (один автор):

Посилання в тексті:

(Боровой, С. Я. 1982, с. 162).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 3):

Боровой, С. Я. (1982). Особливості формування населення міст Південної України в дореформений період. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*. № 16, с. 63–68.

Стаття в збірнику наукових праць (двох і більше авторів):

Посилання в тексті:

(Шамрай, В. О. & Ольховський, М. А. 2015, с. 141).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 20):

Шамрай, В. О. & Ольховський, М. А. (2015). Сучасний стан офіційного визнання волонтерської діяльності в Україні. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. № 4 (81), с. 139–144.

Посилання в тексті:

(Shchipanskiy, P., Savchenko, V., Martyniuk, O. & Kostiuk, I. 2020, pp. 1302–1308).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 21):

Shchipanskiy, P., Savchenko, V., Martyniuk, O. & Kostiuk, I. (2020). Air defense planning from an impact of a group of unmanned aerial vehicles based on multi-agent modeling. *International Journal of Emerging Trends in Engineering Research*. Vol. 8. No. 4. pp. 1302–1308.

REFERENCES

(Транслітерований латиницею список використаних джерел і літератури
у тому порядку, що й в основному списку).

В квадратних дужках додається переклад назви книги чи статті англійською мовою. Вказується також мова оригіналу, наприклад: [in Ukrainian]; [in English], а не країну походження публікації [in USA]; або [in English] чи [in French], а не [in Canada]. **Увага!** Для видань, які мають офіційну назву англійською, наводиться саме вона.

Тексти українською мовою транслітуються згідно з Постановою Кабміну України від 27.01.2010 № 55 «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» (<https://slovnuk.ua/translit.php>).

Тексти російською мовою — за системою Департаменту США (http://shub123.ucoz.ru/Sistema_transliterazii.html).

REFERENCES

Analitichna dopovid do Shchorichnoho Poslannia Prezydenta Ukrainy do Verkhovnoi Rady Ukrainy “Pro vnutrishnie ta zovnishnie stanovyshche Ukrainy v 2018 rotsi” (2018). [Analytical Report to the Annual Address of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine “On the Internal and External Situation of Ukraine in 2018”]. Kyiv: NISS, 1316 s. [in Ukrainian].

Boiko, O. D. (2014). *Istoriia Ukrainy: Navchal'nyj posibnyk* [History of Ukraine: Textbook] (5th ed.). Kyiv: Akademydav, 720 s. [in Ukrainian].

Borovoi, S. Ya. (1982). Osoblyvosti formuvannia naselennia mist Pivdennoi Ukrainy v doreformeniy period [Features of population formation in the cities of Southern Ukraine in the pre-reform period]. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrain's'koi RSR*. № 16, s. 63–68. [in Ukrainian].

V Ministerstvi oborony Ukrainy bude stvoreno Radu volonteriv. (2014). [A Council of Volunteers will be established in the Ministry of Defense of Ukraine]. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2014/10/02/v-ministerstvi-oboroni-ukraini-bude-stvoreno-radu-volonteriv-general-polkovnik-valerij-geletej> [Accessed: 11.11.2020]. [in Ukrainian].

Vashkovych, V. V. (2018). *Kupetstvo Kharkivs'koi hubernii (druha polovyna XIX — pochatok XX st.)* [Merchants of Kharkiv province (the second half of 19th — beginning of 20th century)]. (Candidate's thesis). Kharkiv, 220 s. [in Ukrainian].

Volonyts, V. S. (2007). *Torhovel'no-komertsijna diial'nist' hrekiv-kuptsiv v Ukraini (seredyna XVII–XIX st.)* [Trade and Commerce of the Greek Merchants in Ukraine (middle of XVII–XIX)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Donetsk, 20 s. [in Ukrainian].

Vyedyenyeyev, D. V. & Bystrukhin, H. S. (2006). *Mech i tryzub. Rozvidka i kontrrozvidka rukhu ukrayinskykh natsionalistiv ta UPA (1920–1945)*. [Sword and trident. Intelligence and counterintelligence of the movement of Ukrainian nationalists and the UPA (1920–1945)]. Kyiv: Geneza, 408 c. [in Ukrainian].

Hozuvatenko, S. P. (2015). Postat henerala Mykhaila Omelianovych-Pavlenka za otsinkamy yoho suchasnykiv [The figure of General Mikhail Omelyanovich-Pavlenko according to his contemporaries]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 1 (15), s. 64–71. [in Ukrainian].

Holko, O., Tuchak, O. & Khalak, N. (comps.). (2014). *Ukrains'ki zhertvy Volyni 1938–1944 pp. u kartakh i tablytsiakh. Volodymyr-Volyns'kyj rajon* [Ukrainian victims of Volhynia 1938–1944 in maps and tables. Volodymyr-Volynskyi district]. Lviv, 96 s. [in Ukrainian].

Hrytsyuk, V. M. (2010). *Stratehichni ta frontovi operatsiyi Velykoyi Vitchyznyanoyi viyny na terytoriyi Ukrayiny* [Strategic and frontline operations of the Great Patriotic War on the territory of Ukraine]. Kyiv: NAN Ukrayiny. In-t istoriyi Ukrayiny, 150 c. [in Ukrainian].

Zombart, V. (2003). *Evrei i xozyajstvennaya zhizn'* [Jews and economic life]: avtoriz. per. s nem. (G. Grosman, Trans.). Kyiv: MAUP, 229 s. [in Russian].

Matiash, M. (2017). Odnym iz naibilsh znachushchykh rezultativ Revoliutsii Hidnosti stalo vynyknennia volonterskoho rukhu [One of the most significant results of the Revolution of Dignity was the emergence of the volunteer movement]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2324579-ukrainske-volonterstvo-avise-unikalne-jomu-zavdachuemo-suverenitetom.html> [Accessed: 11.11.2020]. [in Ukrainian].

Novikova, V. H. (2019). Mistse ta rol zhinok u volonterskomu rusi v period provedennia ATO (2014–2018) [The place and role of women in the volunteer movement during the ATO (2014–2018)]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 2 (32), s. 38–50. DOI: <http://dx.doi.org/10.33099/2707-1383-2019-32-2-38-50>. [in Ukrainian].

Pasternak, O. D. (2020). Trahedii Babynoho Yaru u fokusi muzeinykh dzherel [The tragedy of Babyn Yar in the focus of museum sources]. *Ukrainske viisko: suchasnist ta istorychna retrospektyva: Zbirnyk materialiv I Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Kyiv, Ukraina, 27 lystopada 2020 r. Kyiv: NUOU, s. 104–105. [in Ukrainian].

Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo volonterskoi diialnosti [On amendments to some laws of Ukraine on volunteering]: Zakon Ukrainy vid 05.03.2015 r. № 246-VIII. (2015). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 22, art. 146. [in Ukrainian].

Smolii, V. A. (ed.). (2011). *Narysy istorii ukrains'koi revoliutsii 1917–1921 rokiv* [Essays on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921]. (Vol. 1). Kyiv: NVP «Vydavnytstvo “Naukova dumka”» NAN Ukrainy», 390 s. [in Ukrainian].

Smolii, V. A. (ed.). (2011). *Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia* [Economic history of Ukraine: Historical and economic research]. (Vol. 1). Kyiv: Nika-Tsentr, 696 s. [in Ukrainian].

Stanko, V. N. (ed.). (2002). *Istoriia Odesy* [History of Odessa]. Odesa, 560 s. [in Ukrainian].

Syrotenko A. M. (ed.). (2020). *Voienni aspekty protydii “hibrydnii” ahresii: dosvid Ukrainy: monohrafiia* [Military aspects of counteracting “hybrid” aggression: the experience of Ukraine: a monograph]. Kolektyv avtoriv; K.: NUOU im. Ivana Cherniakhovskoho, 176 s. [in Ukrainian].

Shamrai, V. O. & Olkhovskiy M. A. (2015). Suchasnyi stan ofitsiinoho vyznannia volonterskoi diialnosti v Ukraini [The current state of official recognition of volunteering in Ukraine]. *Zovnishnia torhivlia: ekonomika, finansy, pravo*. № 4 (81), s. 139–144. [in Ukrainian].

Shchipanskiy, P., Savchenko, V., Martyniuk, O. & Kostiuk, I. (2020). Air defense planning from an impact of a group of unmanned aerial vehicles based on multi-agent modeling. *International Journal of Emerging Trends in Engineering Research*. Vol. 8. No. 4. pp. 1302–1308. [in English].

Shevchenko, V. V. (2011). Rozvytok haluzei promyslovosti [Development of industries]. (Red. V. A. Smolii). *Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia* (v 2 t. T. 1). Kyiv: Nika-Tsentr, s. 626–632. [in Ukrainian].

Shust, R. M., Kryzhanivskiy, A. L., Tseluiko, O. P., Shvets, V. Ye., Vovchak, O. D. & Komarynska, Z. M. (2011). *Hroshi Ukrainy* [Money of Ukraine]. Kyiv: UBS NBU; Kharkiv: Folio, 502 s. [in Ukrainian].

*Ім'я та прізвище автора латиницею
Науковий ступінь, вчене звання, посада,
Місце роботи; місто, країна (у дужках) —
англійською мовою у називному відмінку
(місто, країна)
ORCID*

Наприклад:

*Mykola Zabolotnyi
Candidate of Philosophical Sciences (Ph. D.),
Associate Professor,
Associate Professor of Department of Philosophy,
Ivan Kozhedub Kharkiv National University
of the Air Force
(Kharkiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0000-0000-0000>*

НАЗВА СТАТТІ (англійською мовою)

Анотація англійською мовою (від 1800 знаків з пробілами).

Ключові слова англійською мовою (від 5 до 8).

Вимоги до подання статті

1. За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.
2. Файл подання є документом Microsoft Word у форматі RTF.
3. Інтернет-посилання у тексті супроводжуються повними коректними адресами URL.
4. Якщо матеріали, на які посилається автор, мають DOI — він обов'язково вказується у списку літератури.
5. Текст набраний 14-м розміром кеглю з міжрядковим інтервалом 1,5; всі ілюстрації, графіки та таблиці, а також якісні фотографії розміщені безпосередньо у тексті, там, де вони повинні бути за змістом (а не у кінці документу).
6. Статті та інформацію про авторів надсилайте на офіційну пошту журналу: voyen_ist@ukr.net з поміткою в полі «Тема» — «Матеріал для “Воєнно-історичного вісника”».
7. Обсяг рукопису (основного тексту статті, без анотацій, списку використаних джерел і літератури та references) не більше 20 тисяч знаків (з пробілами).
8. Стаття, що подається англійською мовою, її текст супроводжується анотацією (від 1800 знаків з пробілами) із зазначенням назви статті та відомостей про автора (прізвища та ініціалів, наукового ступеня, вченого звання, посади та місця роботи) українською мовою. Анотація англійською мовою має 600–800 знаків.
9. Скорочення та аббревіатури у тексті статті обов'язково мають бути розписаними повністю.
Наприклад: Науково-дослідний інститут (далі — НДІ), підводний човен (далі — пч).
10. Як елемент комп'ютерного кодування текстів — нерозривний пробіл — використовувати у наступних випадках: між двома ініціалами і між ініціалами та прізвищем («Т. Г. Шевченко»); між скороченим зверненням та прізвищем («м-р Сміт»), а також після географічних скорочень («м. Київ»); всередині скорочень та їм подібні («і т. д.», «т. ч.»); між числами та одиницями вимірювання, які відносяться до них («12 кг», «1981 рік»).
11. Для вирізнення прямої мови, цитат, заголовків, назв, а також слів, ужитих у непрямо, найчастіше іронічному значенні у статті використовувати лапки наступного формату: «Алмаз». Якщо в цитованому тексті або в прямій мові, узятих у лапки, є інші цитування, а також власні назви та інші слова або вислови, що мають уживатися в лапках, використовувати лапки наступної форми: «Науково-виробничий комплекс “Прогрес”».
12. Список використаних джерел і літератури розміщується у кінці роботи на окремій сторінці. Він надає інформацію, необхідну для того, щоб знайти і отримати будь-яке джерело, процитоване в тексті

статті. Кожне джерело, процитоване в статті має з'явитися у списку використаних джерел і літератури. Так само, кожен запис у списку використаних джерел має бути згаданим в тексті. Джерела в списку не нумеруються, а організовуються в алфавітному порядку за прізвищами авторів і в хронологічному порядку, коли робляться посилання на більш ніж одну роботу одного автора (за роком публікації, починаючи з найбільш раннього).

Якщо зустрічаються роботи одного автора, опубліковані в один і той самий рік, в бібліографічному списку вони розміщуються в алфавітному порядку, виходячи із назв робіт; до року публікації в такому випадку приєднується мала латинська літера a, b, c ...

Наприклад:

Илларионов, А. (2013a). Два героя. Раушан Абдуллин и Сергей Шевелев. Радио Эхо Москвы: Блог Андрея Илларионова, 06 ноября. URL: <https://echo.msk.ru/blog/aillar/1192808-echo/> [дата зверн.: 12.01.2021].

Илларионов, А. (2013b). Жертвоприношение миротворцев. Показания свидетелей. Радио Эхо Москвы: Блог Андрея Илларионова, 21 октября. URL: <https://echo.msk.ru/blog/aillar/1181606-%20echo/> [дата зверн.: 12.01.2021].

Илларионов, А. (2013c). За что Медведев наградил 10-ю бригаду спецназа орденом Жукова? Радио Эхо Москвы: Блог Андрея Илларионова, 02 ноября. URL: <https://echo.msk.ru/blog/aillar/1189776-echo/> [дата зверн.: 12.01.2021].

За наявності кількох праць одного року публікації зі спільним першим автором, у списку спершу ставиться посилання з меншою кількістю авторів.

Наукове видання

ВОЄННО-ІСТОРИЧНИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

MILITARY HISTORICAL BULLETIN

Collection of scientific papers

2(56) / 2025

Міністерство оборони України
Національний університет оборони України

За достовірність викладених фактів, цитат, власних імен та інших відомостей відповідають автори матеріалів.

Редакція залишає за собою право на скорочення і літературне редагування матеріалів, за погодженням з авторами.

Редакція не веде листування з авторами і читачами на сторінках збірника.

Усі права захищені.

Передруки і переклади матеріалів збірника дозволяються лише за згодою авторів і редакції.

При передруку посилання на «Воєнно-історичний вісник» обов'язкове.

Редактор *Д.В. Веденєєв*
Макет і комп'ютерна верстка *А.І. Погорєлов*

Підписано до друку 30.06.2025. Формат 60х84 1/8.
Зам. 249. Обл-вид.арк. 8,664. Ум. друк. арк. 19. Наклад 100 прим.
Друкарня НУОУ

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавництв, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції, серія ДК № 2205 від 02.06.2005